

İBN MİSKEVEYH

**AHLÂKİ
OLGUNLAŞTIRMA**

Çevirenler

Doç. Dr. A. Şener - Doç. Dr. C. Tunç

Doç. Dr. İ. Kayaoğlu

**KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YAYINLARI**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İBN MİSKEVEYH

AHLÂKÎ OLGUNLAŞTIRMA

Çevirenler

Doç. Dr. ABDULKADİR ŞENER Doç. Dr. İSMET KAYAOĞLU
Doç. Dr. CİHAD TUNÇ

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 528
TERCÜME ESERLER DİZİSİ : 25

Onay : 7.3.1983 gün ve 831.0 - 222 sayı.

Birinci baskı. Mayıs 1983

Baskı sayısı : 10.000

Başbakanlık Basımevi — ANKARA

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Kitabın Yazılış Amacı	11

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN NEFSİNİN TANIMI	13
Nefs Ne Cism Ne de Cismın Parçasıdır	13
Duyuların Yanılması	16
Nefsın Fazileti	18
Uygulamalı Felsefe	19
Mutlulukları Kazanmak için Yardımlaşma	22
Nefsın Güçleri ve Bunlardan Doğan Faziletler	22
Dört Fazilet ve Bunların Kaynakları	24
Hikmetin Kapsamına Giren Faziletler	25
İffetin Kapsamına Giren Faziletler	28
Yiğitliğin Kapsamına Giren Faziletler	27
Cömertliğin Kapsamına Giren Faziletler	28
Adaletin Kapsamına Giren Faziletler	29
Faziletlerin Orta Yol Oluşları	30

İKİNCİ BÖLÜM

AHLAK VE HUY	36
Galinos'un Görüşü	37
Aristo'nun Görüşü	38
Gençlerin Ahlakı	39
Ahlak Sanatı Sanatların En Üstünüdür	40
Bilme ve Yapma Gücü	43
En Yüksek Derece ve En Yüce Mutluluk	45
Mutluluğun Bedeni Zevkte Olduğunu Sananlar Hakkında	
Galinos'un Görüşü	47
Güçlerin Dereceleri ve Üstünlüğü	49
Fazileti İsteme ve Eksiklikten Kaçınmanın Yararı	51
İnsan : Hükümdar, Yırtıcı Hayvan, Domuz	53
Gençlerin ve Çocukların Eğitimi	57
Çocukları Yetiştirme Kuralları	58

Yemek Kuralları	60
Giylene Kuralları	61
Oturup Kalkma Kuralları	62
Üstün Etkileri Alma Dereceleri	65
Bittiyi Cansızlardan Üstün Kılan Özellik	65
Faziletleri Alma Dereceleri	66
Hayvanların Dereceleri	68
İnsan Ufkunun Dereceleri	68
Mükemmelliğin Amacı ve Tam Mutluluk	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İYİLİK VE MUTLULUK ARASINDAKİ FARK	73
İyiliğin Kısımları	74
Allah'ın İyilikler	75
Aristo'ya Göre Mutluluğun Bölümleri	76
Pisagor, Sokrat, Eflatun ve Diğerlerine Göre Mutluluk ...	77
Araştırmacı Filozoflara Göre Mutluluk	78
Yüce Mutluluk	80
Mutluluğa Ulaşma Şartları	86
Aklın Zevki	89
Mutlu Kişinin Mutlu Olarak Kalması	89
Aristo'ya Göre Ahlret	91
Zevkin Bölümleri	93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSANIN FİİLLERİ	97
Yığıtlık	97
Cömertlik	101
Adalet	102
Haksızlıkların Sebepleri	107
Allah'ın Nîmetlerini Ancak Hayvanlar Tanımazlar	109
Allah'ın Nîmetlerine Karşılık Konusunda Aristo ve Filozofların Görüşleri	110
İbadet Edenlerin Dereceleri	112
Allah'tan Uzak Kalma	112
Nefsin Aydınlanması	113
Adalet ve Haksızlık İsteğe Bağlı mıdır?	115
Fazilette Fazıllık	117
Şehvetlerin Birbiriyle Çekişmeleri	119
Sevgi Felsefesi	120

BEŞİNCİ BÖLÜM

122

SEVGİNİN TÜRLERİ	120
İlâhî Sevgi	125
Hac, Cuma Namazı ve Cema'atın Önemi	126
Hükümdarın Görevleri	127
Kulun Yaratanına Olan Sevgisi	133
Filozofların Sevgisi	133
Kötü ve İyi Kimse	135
İyilik Yapan Kimse	137
Filozofların Dostluk Anlayışları	140
Dost Edinmenin Şartları	142
Dostu Gözetme	145
Faziletleri Bozan Etkenler	149
Aristo'nun Mükemmel Mutluluk Görüşü	151

ALTINCI BÖLÜM

NEFSİN HASTALIKLARI	156
Nefis Sağlığı için Gerekli Nazarî ve Amelî Görevler	158
Hükümdarların Dış Mutlulukları	161
İnsanın Şehvet ve Öfke Gücüne Cevap Verirken Dikkatli Olması	164
Nefsi Savunma Hazırlığı	167
Nefis Muhasebesi	168

YEDİNCİ BÖLÜM

NEFİS HASTALIKLARININ TEDAVİSİ	170
Ataklık ve Korkaklık	172
Kendini Beğenme ve Övünme	173
Şaka, Kıbrıllık ve Alay Etme	176
Sözünde Durmama ve Zulüm	177
Kıymetli Eşyanın Ardına Düşme	178
Öfke	180
Yığıtlık ve İzzeti Nefis	181
Korkaklık ve Gevşeklik	182
Korku ve Çeşitleri	184
Ölüm Korkusu	186
Üzüntünün Tedavisi	194

Ö N S Ö Z

Tercümesini sunduğumuz bu eserin yazarı İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub (öl: 1030), İran'ın pek çok ilim adamı yetiştiren Rey şehrinde, yaklaşık olarak 951 yılında doğmuş ve öğrenimini burada yapmıştır. Kaynaklar, ondan sadece Miskeveyh diye bahsettiği halde, bir lakap olan bu kelime, yanlışlıkla onun dedelerinden birinin adı sanıldığından, yazarmız birçok çevrelerde İbn Miskeveyh adıyla meşhur olmuştur. Belki bu yanlışlığın sebebi *Tehzibu'l-Ahlâk*'ın basılmış olan nüshalarının baş tarafında, Miskeveyh sözcüğünün yazarın dedesinin adı gibi geçmiş olmasıdır.

Miskeveyh'in doğum tarihi tam olarak bilinmediği gibi, hayatı hakkında da pek fazla bilgiye sahip değiliz. Yalnız onun, Vezir Hasan b. Muhammed el-Muhellebi (öl: 963)'nin kâtibi ve Vezir İbn el-Amîd Muhammed b. el-Huseyn (öl: 970)'in kütüphane memuru olduğu bilinmektedir. Miskeveyh, Buveyhi sultanlarından Aduddevle (öl: 983) ve Samsamuddevle (öl: 998) devrinde, adı geçen Vezir İbn el-Amîd ve oğlu Ebu'l-Feth (öl: 976)'in yanında Rey'de büyük bir nüfuza sahip olmuştur. Bir ara Aduddevle'nin hazinedarlığını da yapan Miskeveyh, bu sultanın sarayında büyük bir itibar gören müfessir, muhaddis, fakih, kelâmcı, edip, tarihçi, mühendis ve tabiilerle ilmi müzakerelere katılmış, onlarla tartışmalarda bulunmuş ve böylece kendisini çağının ilim ve kültürüyle olgunlaştırmayı bilmiştir.

Miskeveyh, 9 Safer 421 (1030) tarihinde İsfahan'da ölmüştür.

Başlangıçta felsefe, tıp ve simyâ ilimleriyle uğraşan Miskeveyh, daha sonra edebiyat ve tarihle de meşgul olmuştur.

Ünlü Türk-İslâm filozofu Farabi (öl: 950) ekolüne bağlı olan Miskeveyh, Farabi'nin en seçkin öğrencilerinden Yahya b. Adiy (öl: 974) ve çağının ileri gelen filozof ve ilim adamlarından İbn Zur'a (öl: 1008), İbn Sinâ (öl: 1037), Ebu Reyhan el-Beyrûnî (öl: 1048) ve sûfî filozof Ebu Hayyan et-Tevhîdî (öl: 1009) ile çağdaş olup, onlarla bilgi alış-ve-rişinde bulunmuştur.

Çağının ansiklopedik bilgilerine vakıf olan Miskeveyh'in ahlâka, tıbbı, edebiyat ve tarihle dair otuzu aşkın kitap ve risalesi vardır. Adududdevle'nin sarayında bulunduğu sırada kaleme aldığı *Tecarü'l-Umm* ve *Te'akübü'l-Himem* (yegane tam yazma nüshası, Ayasofya Kütüphanesi, No. 3116-3121'de kayıtlı olan bu eser Mısır'da 1914'te basılmıştır.) (*) adlı tarih kitabı, çok önemli ve ünlü bir eserdir. Ancak yazarımızın filozofluk yönü, tarihçiliğinden üstündür.

Öyle anlaşıyor ki Miskeveyh, çağının bütün bilgilerine ilgi duymuş; tabii ilimlerden edebiyata kadar, bütün ansiklopedik bilgilere sahip olmak istemiştir. Esorleri arasında aritmetikle ilgili bir risaleden tıpla ilgili bir kitaba, siyâ üzerine bir denemeden öğütleri içine alan bir hikâyeler mecmuasına, bir ahlâk kitabından hacimli bir tarih kitabına kadar çok çeşitli teliflerine rastlamak mümkündür. Ne yazık ki Miskeveyh'in esorlerinin hepsi bize kadar ulaşmamıştır.

Toplum üzerinde din kurallarının hâkim olduğu bir devirde „Mis-keveyh'in

Aristo gibi filozoflardan ilham alarak açıklaması dikkat çekici önemli bir husustur. Miskeveyh, tasavvufî İslâm ahlâkıyla, Aristo başta olmak üzere, bir kısım Yunan filozoflarının felsefî ahlâk anlayışlarını, İslâm felsefesinin potasında eriterek, mezcetmeye çalışmış bir filozoftur. Sunmuş olduğumuz bu *Tehzibü'l-Ahlâk* tercümesini okumak ve muhtevasını incelemek zahmetine katlanan Türk okuyucularımız, bu hususu açıkça göreceklerdir.

Aynı zamanda bir edebiyatçı ve şair olan Miskeveyh'in ahlâka dair birkaç eseri vardır. Bunların en önemlisi, tam adıyla, *Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk* (Ahlâkî Olgunlaştırma ve Damarları Temizleme) adlı eseridir. Bu eseri, onun bütün eserlerini taçlandırır. *Cavidan Bırad* (Ezeli Akıl) adlı Farsça eserinde okuyucuya *Tehzibü'l-Ahlâk* için şöyle der: „Biz, sizin için ahlâkın temellerini, *Tehzibü'l-Ahlâk* adlı kitabımızda açıkladığımızdan, burada onları yeniden yazmayacağız. Bizim bu kitaptaki amacımız, bütün milletlerin ve dinlerin filozoflarının öğütlerini naklederek, iyi davranış kurallarını göstermektir.„

(*) Bu eserin birçok baskıları daha vardır.

el-Kindi (öl: 873)'nin eserlerindeki zenginlik ve çeşitliliğe, **Farabi**'nin eserlerindeki felsefi derinliğe karşılık, **Miskeveyb'e** gelinceye kadar başlı başına bir «Ahlâk» kitabı yazılmamıştır. İslam tasavvuf ve felsefesi alanında ilk ahlâk kitabı olma şerefi, işte **Miskeveyb'in** *Tehzîbu'l-Ahlâk*'ına aittir. Yunanlılar için **Aristo'nun** *Ethik Nikomak* (*Ethica Nicomachea*)'ı ne idiyse, Müslümanlar için de *Tehzîbu'l-Ahlâk* o idi. Yazar, bu eserinde, uygun bir hacimde, ahlâkî hayatın geniş bir nazariyesini, İslami ve felsefi temellere oturtmuş ve görüşlerini çok samimi bir dille ifade etmiştir.

Tehzîbu'l-Ahlâk'ın, kısaca, plân ve analizi de şöyledir :

A — Mutluluk fikri, bir antropolojiyi ihtiva eder.

B — Nefsin (ruhun) faaliyetleri bedene bağlı olarak şu şekilde ele alınır :

- 1) Akıl âlemi
- 2) Adalet ve akıllı (âkıl) insanın gideceği entelektüel yol,
- 3) Sevgi ve akıllı insanın takip edeceği spiritüel yol,
- 4) Nefsin hastalıkları ve aklın çalışmasında kopukluklar.

C — Genel sonuç: İnsan bir espritdir; yani insan bir ruh, akıl, zekâ, ahlâk ve istidat (yatkınlık) tır. İnsanın asıl amacı, ebedi mutluluğa ulaşmaktır.

Tehzîbu'l-Ahlâk'ın birçok yazma ve basma nüshaları (İstanbul 1298, 1299; Kahire 1317, 1326; Beyrut 1398 vb.) vardır. Biz tercümeye esas olarak, **Hasan Temim** tarafından uzun bir önsözle yayımlanan nüshayı (Beyrut 1398) aldık. Ancak basılmış olan bu nüshaların hepsinde birtakım baskı hatalarıyla karşılaştık ve bunları eserin mevcut nüshalarının yardımıyla düzeltmeye çalıştık.

Tehzîbu'l-Ahlâk üzerinde batıda da çok durulmuştur. Bu arada *Tehzîbu'l-Ahlâk*, **Mohammed Arkoun** tarafından uzun bir giriş

ve dipnotlarla Fransızcaya çevrilmiştir (1). Biz, eseri Türkçeye çevirirken bu Fransızca tercümeden de yararlandık (2).

Bu çalışmamızla ilim ve irfan hayatımıza ufacak bir katkıda bulundysak ne mutlu bize!

Çevirenler

-
- (1) Miskawayh, *Traité d'Ethique*, giriş ve dipnotlarla Fransızcaya çeviren : Mohammed Arkoun, Institut Français de Damas, Damas 1969.
 - (2) Yazarın hayatı, eserleri ve *Tehzibü'l - Ahlâk*'ın tahlili hakkında fazla bilgi için okuyucularımız, klasik biyografi kitapları dışında, şu eserlere başvurabilirler :
 - 1 — Abdulaziz İzzet, *İbn Miskawayh, Falsafatuhü'l - Ahlakıyya ve Masâdirühâ*, Mısır 1945.
 - 2 — Ahmet Ateş, *İslam Ansiklopedisi*, «İbn Miskeveyh» maddesi.
 - 3 — Cavid Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlâk Görüşleri*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi yayınları, No. 147, Ankara 1980.
 - 4 — Hasan Temim, tercüme ettiğimiz Arapça metnin önsözü.
 - 5 — İsmail Hakkı İzmirli, «Ebu Ali Miskeveyh 'İbn Miskeveyh' el-Hâzin», *Dâru'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl : 3, sayı : 10 (1928), s. 17 - 33.
 - 6 — Mohammed Arkoun, eserin Fransızca tercümesinin girişi.
 - 7 — M. Şemseddin (Günaltay), *İslamda Tarih ve Müesseseler, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1339/1342*, s. 92 - 101.

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Esirgeyen Bağışlayan Tanrı Adıyla

Övgü; doğru yola yönelten, iyi huyu öven, peygamberi **Hız. Muhammed**'i ahlâkî güzellikleri tamamlamak üzere gönderen ve onu en güzel biçimde eğiten **Tanrı**'ya özgüdür.

Tanrım, sana yönelir, sana doğru koşar, sana boyun eğmek için nefislerimizle savaşıyoruz; senin rızana erişmek için bize gösterdiğin doğru yolda yürürüz. Kendi gücünle bize yardım et, yüceliğinle bize yol göster; bizi kudretinle koru, rahmetinle yüksek dereceye ulaştır, cömertlik ve acımanla en büyük mutluluğa eriştir. Senin istediğin her şeye gücün yeter!

KİTABIN YAZILIŞ AMACI

Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh der ki : Bu kitabı yazmaktan amacımız, kendimiz için, bütün davranışlarımızın, iyi olmakla birlikte kolay, sade ve meşakkatsiz olmasını sağlayacak bir ahlâka ulaşmaktır. Öyle ki bu ahlâk, bir sanat ve öğretici bir düzenleme (yani eğitim) ile hâsıl olur. Bunun yolu da, öncelikle nefislerimizin ne ve nasıl bir şey olduğunu ve niçin yaratıldığını bilmemizdir; yani nefislerimizin mükemmelliğini, amacını ve gereği gibi kullandığımız takdirde bu yüksek dereceye ulaşmamızı sağlayan güç ve melekelerini, bu düzeye ulaşmamıza engel olan şeyleri, kurtuluşa ermesi için nelerin nefislerimizi temizleyeceğini, nelerin onları kötülükle örterek zarara sürükleyeceğini bilmektir. Nitekim Ulu **Tanrı** şöyle buyurur : «Nefse ve onu biçimlendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük yapma kabiliyetlerini verene andolsun ki, nefsinin artan

kurtuluşa ermiş, onu kötülükle örten kimse de ziyana uğramıştır» (1).

Her mesleğin dayandığı ilkeler vardır ve o bunlarla varlık kazanır. Bu ilkelerde başka bir sanattan elde edilir. Oysa bu sanatlardan hiçbiri kendi ilkelerini açıklamamaktadır. Bunun içindir ki, o sanatın ilkelerini amacımız bu olmadığı halde, kısaca ve toplu olarak belirtmek zorunda kaldığımız için okuyucunun hoş karşılamasını dileriz. Dolayısıyla araştırmalarımızın amacı üstün ahlâkı elde etmektir. Bu da, mal, mülk, zenginlik, iktidar başkasına egemen olma kavgası, ya da barış ve antlaşma ile elde edilen gelip geçici, temelsiz bir şerefi değil, gerçek ve asıl şerefi kazandırır. Burada Tanrı'nın yardımıyla, bizde, ne cisim, ne cismin bir parçası, ne araz, ne de var oluşunda maddî bir güce muhtaç olan, duyularla algılanmayan yalın bir cevherin bulunduğunu açıklayacağız. Sonra da yaratılışımız ve yöneltilişimizin amacını belirteceğiz.

(1) 91 Şems/7 - 10.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

İNSAN NEFSİNİN TANIMI

Biz insanda, cisimlerin ve cisimlerin parçalarının fiilleri-ne, tanım ve özellikleri yönünden olan bir gerçek bulunduğunu görüyoruz. Yine insanın, cismin fiilleri ve cismin özelliklerine karşıt olan, hatta hiçbir durumda onunla ortak olmayan bir kısım fiilleri vardır. Aynı şekilde biz insanda bulunan bu gerçeğin, tamamıyla arazlara karşıt olduğunu görmekteyiz. Sonra görüyoruz ki, cisim ve arazlarla onun arasındaki bu karşıtlık, cisimlerin cisim, arazların da araz olmaları yönündendir. Buna göre söz konusu olan bu gerçek ne cisim, ne cismin parçası ve ne de arazdır. O tekâmül etmez ve değişmez. Üstelik o, bütün şeyleri eşit olarak kavrar; herhangi bir yorgunluk, zayıflama ve eksiklik onun için söz konusu değildir.

NEFİS NE CİSİM NE DE CİSMİN PARÇASIDIR

Şöyle ki, her cismin bir sureti vardır. Cisim, aynı cinsten başka bir sureti, ancak ilk suretten tam olarak ayrıldıktan sonra kabul eder. Mesela, cisim üçgen olma gibi herhangi bir suret ve şekli alınca, dörtgen ve daire olma gibi başka bir şekli kabul etmez. Ancak ilk şekilden ayrılırsa, bunlardan birini kabul eder. Aynı şekilde bir nakış, bir yazı veya herhangi bir sureti kabul etmesi halinde, artık bu cinsten başka bir sureti, ancak birinci suretin ortadan kalkıp yok olmasından sonra aynı cinsten bir sureti kabul eder. Eğer onda ilk suretin herhangi bir izi kalırsa, ikinci sureti tam olarak kabul etmez, onda bu iki suret birbirine karışır ve onlardan biri net olarak görünmez.

Örnek : Muma, mühür basılarak bir şekil verilirse, bu ilk şekil ortadan kalkmadıkça, o, başka bir şekli kabul etmez. Bir mührün şeklini kabul eden gümüş de böyledir. İşte bütün cisimlerdeki doğru ve değişmez kural budur.

Biz nefislerimizin, bütün şeylerin, yani duyulur (mahsûs) ve düşünülür (ma'kûl) varlıkların suretlerini, bütün farklılıklarına rağmen, tam olarak kabul ettiğini görürüz. Nefislerimiz bunu yaparken ilk suretten ayrılıp ötekini almaz. Hiçbir iz yok olmaz, aksine ilk iz tam olarak kalır; nefis ikinci izi de tam olarak alır. Sonra zayıflamadan, hiçbir vakit gücünü kaybetmeden, şekilleri ardarda kabul etmeye devam eder; hatta ilk suretle kendisine gelen suretleri alma gücü artar. İşte bu özellik, cismin özelliklerine karşıttır. Bu yüzdendir ki, insan eğitildikçe, bilim ve eğitim yolunda ilerledikçe anlayışı artar.

O halde nefis cisim değildir.

Nefsin araz olmayışına gelince, yukarıda açıklandığı gibi araz, kendinde başka bir arazi taşımaz, çünkü arazın kendisi daima başka bir şeye dayanır ve başka şeyle birlikte bulunur. Kendi başına da bir varlığı yoktur. Halbuki durumunu belirttiğimiz cevher ise, daima cisimlerden daha mükemmel ve daha tam bir şekilde arazları kabul eden ve taşıyan bir şeydir. Öyleyse nefis ne cisim, ne cisimden bir parça ne de arazdır. Öte yandan, cismin cisim olmasını sağlayan uzunluk, genişlik ve derinlik, nefsin **kuruntu** gücünde ortaya çıkar. Bununla birlikte nefiste uzun, geniş ve derin olma söz konusu değildir. Sonra onda bu anlamlar gelişir ve sonsuzca çoğalır. Bunlarla nefis daha uzun, daha geniş, daha derin olmadığı gibi, hiçbir surette cisim de olmaz. Nefis cismin niteliklerini düşündüğü zaman da, o cismin niteliklerini almaz. Yani nefis renkleri, tatları ve kokuları düşündüğü zaman, cisimler gibi bu özellikleri taşımaz. Bunlar birbirlerinin zıtlarını kabul etmeye engel değildir. Cisim ise böyle bir şeyi kabul etmez. Kaldı ki, nefis bunların hepsini eşit olarak kabul eder.

Nefsin düşünülürlerdeki durumu da böyledir. Nefsin her düşünülürü kabul etmesiyle ötekilerini kabul etme gücü artar ve bu sonsuzca sürüp gider. İşte bu durum, cisimlerdeki durumların karşıtı olup cisimlerin özelliklerinden son derecede ayrı bir özellik teşkil eder. Yine cismin güçleri bilimleri ancak duyularla bilir ve cisim sadece duyulara yönelir. Bu duyular, bilgilere, bedenî arzular, öç alma ve galip gelme tutkusu gibi duygularla erişilen her şeyle ulaşmak ister. Cisim bu nesnelerle gücünü artırır, bu sayede bütünlük ve mükemmellik kazanır; çünkü onlar, onun maddesi ve varlığının sebepleridir. Cisim varlığını mükemmelleştirmek ve artırarak geliştirmek için onlardan hoşlanır ve onları özler. «Nefis» adını verdiğimiz öteki gerçek ise bu saydığımız bedenî şeylerden uzaklaştıkça ve kendi özüne döndükçe (kapandıkça), mümkün olduğu kadar duyulardan sıyrıldıkça, gücü, bütünlük ve mükemmelliği artar, doğru görüşler ve yalın düşünülürler onun önüne serilir. Bu açıkça gösterir ki, nefsin tabiat ve cevheri cisim ve bedenin tabiatından ayrıdır; o en şerefli bir cevher ve cisimlerden oluşan bu âlemdeki varlıkların hepsinden daha üstün bir yaratılışa sahiptir. Yine nefsin bedene ait olmayan şeyleri özlemesi ve Tanrı ile ilgili gerçekleri tanımak için çaba harcaması bedenî şeylerden üstün olan işlere yönelmesi, bütün bedenî zevk ve arzulardan uzaklaşması, onun cisimlerden gerçekten çok üstün ve şerefli bir cevher olduğunu bize kesinlikle gösterir. Hiçbir şeyin kendi yaratılışı ve tabiatından olmayan şeyleri arzu etmesi, özünü ve cevherini mükemmelleştiren şeylerden yüz çevirmesi mümkün değildir. Buna göre nefsin fiilleri özüne yönelip irade ve girişimlerinde bedenın fiillerine muhalif ve zıt olarak duyuları terkedince, onun cevherinin, bedenın cevherinden ayrı ve yaratılışça ondan farklı olduğunda şüphe yoktur.

Yine buradan hareketle, nefis bilimlerin ilkelerinden çoğunu duyular aracılığıyla elde etse de, kendisinin başka ilke ve fiilleri de vardır; o bunları asla duyularla kazanmaz. İşte doğ-

ru kıyasların dayandığı üstün ve yüksek ilkeler bunlardır. Nefis, iki karşıt terim arasında orta bir terim yoktur, diye hükmettiği zaman, o bu hükmü başka bir şeyden almamıştır; çünkü bu hüküm açık-seçik (apriori) bilgidir; eğer o, bu hükmü başka bir şeyden alsaydı açık-seçik bir bilgi olmazdı.

DUYULARIN YANILMASI

Yine duyular sadece duyulurları kavrarlar. Nefis ise, duyulurlardan ileri gelen uyumluluk ve değişikliklerin sebeplerini de kavrar. İşte bu sebepler nefsin, cisim ve cismin etkilerinden (eserlerinden) hiçbirinden yardım görmeksizin ulaştığı düşünülmektedir.

Aynı şekilde nefis, duygunun doğru veya yanlış olduğuna dair bir hüküm verirse, o bu hükmü duygudan almış değildir; çünkü, o bir şey hakkında hüküm verirken kendisiyle çelişkiye düşmez. Biz, düşünen nefsin kendi fiillerinin ilkelerinde duyuların birçok hatalarını yakaladığını ve onların hükümlerini reddettiğini kendimizde görürüz. Sözelimi, yakından veya uzaktan göz, gördüğü bir şeyde yanılır. Uzaktan gördüğü zamanki hatasına, güneşi bir ayak genişliği kadar küçük olarak kavraması bir örnek teşkil eder. Oysa güneş yer küresinden 160 küsür defa daha büyüktür. Buna akıl yoluyla ulaşılır; nefis bunu kabul eder ve bu konuda duygunun verdiği bilgiyi reddeder. Yakından gördüğü şeylerdeki yanılışına gelince, bu gölgelik olarak kullanılan hasır ve benzeri şeylerin kare şeklindeki küçük deliklerinden bize ulaşan güneş ışıklarını daire biçiminde idrak etmemiz gibidir. Düşünen nefis duyguya dayanan bu yanlış hüküm reddeder ve gerçeğin böyle.

Yine bu nefis, ayın, bulutların, geminin ve sahilin hareketinde de gözün yanıldığını ortaya kor. Göz, sıralanmış direkler, hurma ağaçları ve benzerleri konusunda da yanılır ve onları gerçek durumlarından farklı görür. Dairevi şekilde hareket eden ve halka gibi şeylere göz baktığı zaman, yine yanılır. Göz,

suda yüzen şeylere bakınca, suyun içine düşen kısımlarının daha büyük olduğunu ve bir kısmını sağlam olduğu halde kırık, bir kısmını doğru olduğu halde eğri, bir kısmını da dik olduğu halde yatık olarak görür ve bu gibi algılarında yanılır. Akıl ise, bütün bunların sebeplerini aklı ilkelere dayanarak ortaya çıkarır ve bunlar hakkında doğru hükümlere ulaşır.

İşitme, tatma, koklama ve dokunma duyularının durumları da böyledir. Yani susuzluk ve benzeri sebeplerle tatlıyı acı olarak algılayan tatma duyusu yanılmaktadır. Kokuşmuş şeylerde özellikle bir kokudan başka bir kokuya geçme durumlarında koklama duyusu yanılır. Akıl, duyunun bu idrakini reddeder; bunlardaki yanılma sebeplerini ortaya çıkarır ve onlar hakkında doğru hükümlere varır. Bir şeyin yanlış veya doğru olduğuna hükmeden, hakkında hüküm verilen şeyden derece bakımından üstün ve yücedir.

Kısaca nefis duygunun yanlış ve doğruluğunu bildiği zaman, bu bilgiyi duygudan almış olmaz. Sonra o, düşünülmeleri kavradığını bilince, bu bilgiyi de başka bir bilimden elde etmiş olamaz. Eğer bu bilgiyi başka bir bilimden alsaydı, onu da başka bir bilimden alması gerekirdi; bu da sonsuzca sürüp giderdi. Öyleyse nefsin bildiğini bilmesi asla bir başka bilimden alınmamış, aksine bu bilgi kendi özü ve cevherinden alınmıştır; yani bununla akli kastediyorum. Nefis kendi özünü kavramak için, yine kendi özünden başka bir şeye muhtaç değildir. Bunun içindir ki, bu ilim, sonuçları bakımından akıl, düşünen ve düşünülenin aynı şey olduğunu ve aralarında hiçbir farkın bulunmadığını gösterir. Duyulara gelince, onlar özlerini ve kendilerine tamamıyla uygun olan şeyleri de idrak edemezler. Bu husus ilerde açıklanacaktır. Bu anlatılanlardan açıkça ortaya çıkmıştır ki, nefis ne cisim, ne cismin bir parçası, ne de cismin durumlarından birisidir; o cevheri, hükümleri, özellikleri ve fiilleriyle cisimden apayrı bir şeydir.

NEFSİN FAZİLETİ

Nefsin kendine has fiillerine, yani ilimlere ve marifetlere karşı arzu duyması, cisme has fiillerden kaçması onun faziletini teşkil eder. İnsanın, bu fazileti aradığı ve arzu ettiği ölçüde değeri artar. Bu değer insanın nefesine verdiği önem ve kendisini bu manevî gerçeğe ulaşmaktan alıkoyan işlerden geri durması için sarfettiği çaba ve güç oranında çoğalır.

Bizi faziletlerden uzak tutan engellerin neler olduğu yukarıdaki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bunlar ise bedenî şeyler, duyular ve bunlara bağlı olan hususlardır. Faziletleri de ancak nefislerimizi onların karşıtları olan kötülüklerden temizledikten sonra kazanırız. Bu kötülükler de, nefislerimizin cismanî kötü arzuları ve hayvani çirkin yönelişleridir. İnsan bu şeylerin faziletler olmadığını, aksine kötülükler olduğunu bilince, bunlardan kaçınır ve onlarla nitelenmekten hoşlanmaz. İnsan onları fazilet sanırsa, onlara sarılır ve bu onun için bir alışkanlık olur. İnsan bunlara girdiği ve bulaştığı ölçüde faziletleri kazanmaktan uzaklaşır.

İnsan, bedenî duyularla arzu edip yöneldiği ve çoğunlukla benimsediği bu şeylerin, yani yiyecek, içecek ve cinsî ilişkilerin faziletler değil, kötülükler olduğunu görür. İnsan bunların diğer canlılarda da bulunduğunu düşününce, domuz, köpek, birçok su hayvanı, yırtıcı hayvan ve kuşlar gibi canlılardan çoğunun bunları daha çok istediklerini ve bol miktarda kullanma gücüne sahip olduklarını anlar. Bu canlılar, söz konusu şeylerde insandan daha güçlü, daha çok imkâna sahip ve onlara daha çok düşkündürler. Bununla birlikte onlar, insandan daha üstün değildirler. Yine insan yiyecek, içecek ve diğer bedenî isteklerden yeteri kadarını elde edince, faziletlerin artırılması istenir gibi, kendisine bunların fazlası teklif edilince, reddeder ve bunlardan tiksinti duyar. Özellikle yetinmek ve ihtiyaç duymamak mümkün iken, bunlara düşkünlük gösteren kimsenin çirkinliği ortaya çıkar; hatta insanı ondan tiksindir,

onu kınar, düzeltmek, terbiye etmek ister. Burada bizim, nefsin mutluluğu ve faziletleri karşısında ne istediğimizi kolayca belirtmek için birkaç söz söylememiz gerekir.

UYGULAMALI FELSEFE

Hayvan, bitki ve cansız şeylerden her varlığın ve bunların ateş, hava, toprak ve su gibi basit unsurlarının ve gök cisimlerinin kendi varlıklarını meydana getiren ve kendilerini başka varlıklardan ayırt eden güçleri, kabiliyetleri ve fiilleri vardır. Ayrıca her birinin öteki varlıklarla ortak birtakım güçleri, kabiliyetleri ve fiilleri de bulunmaktadır. Bütün varlıklar arasında yalnızca insanın iyi huyu ve hoş fiilleri olması arzu edilince, onun diğer varlıklarla ortak güç, kabiliyet ve fiillerini burada ele almamız gerekir. Çünkü bu «tabiat ilmi» denen başka bir sanat ve ilmin konusudur. İnsanın insan olması sebebiyle kendisine has olan, insanlığını ve faziletlerini tamamlayan güç, kabiliyet ve fiilleri, düşünme ve ayırt etme gücüne bağlı iradî gerçeklerdir. Bu konudaki araştırmaya «uygulamalı felsefe» adı verilir.

İnsanla ilgili olan bu iradî şeyler de iyilikler ve kötülükler olarak ikiye ayrılır. İçimizden birisi insanın varoluş amacına yöneldiği zaman, ona iyi veya mutlu insan denilmesi gerekir. Başka engellerin bu amaçlardan alıkoyduğu kimse de, kötü ve mutsuz kimsedir. Buna göre iyilikler, insanın yaratılış ve varedilişinin amaçları olan şeylerde gösterdiği irade ve çabasıyla meydana gelen işlerdir. Kötülükler ise, insanın kendi iradesi, çabası, tembellik veya ilgisizliğiyle bu iyiliklere ulaşmasını engelleyen şeylerdir. Eskiler, iyilikleri birçok kısımlara ayırmışlardır : Şerefli iyilikler, övülen iyilikler, bilkuvve, yani yatkınlık ve kabiliyet halinde olan iyilikler. Bunları, inşaallah ileride ayrı ayrı ele alacağız.

Varlıklardan her birinin, kendisine has bir mükemmelliği ve onun mahiyeti gereği başkalarıyla ortak olmayan bir fiili

bulunduğunu, yani ondan başka bir varlığın bu fiili yapmasının elverişli olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bu, güneş ve diğer yıldızlar, at ve şahin gibi bütün hayvan türleri, bitki ve maden çeşitleri ve nihayet yalın unsurlar gibi yüksek ve alçak şeyler için sürekli bir kuraldır. Bütün bunların durumları araştırıldığı zaman, ileri sürdüğümüz bu görüş ve hükmün doğruluğu ortaya çıkar.

Öyleyse, diğer varlıklar arasında insanın kendisine has ve başkasıyla paylaşmadığı bir fiili vardır. O da insanın ayırt etme ve düşünme gücünden ortaya çıkan bir fiildir. Kimin ayırt etmesi daha sağlam, düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğru ise, onun insanlığı o ölçüde mükemmeldir. Tıpkı kılıç ve testere gibi. Bunlardan yapılış amaçlarına göre özel bir iş ortaya çıktığı zaman, kendileri bir değer kazanır; sözgelimi kılıçların en üstünü en keskin, en biçici ve ufacak bir hareketle yapılış amacındaki mükemmelliğe ulaşmada en yeterli olanıdır. Aynı şekilde durum at, şahin ve öteki hayvanlarda da böyledir. Atların en üstünü, en çabuk hareket eden, geme uymada, hareketlerinde iyi alımlı olma, sıçrama ve koşmada çabukluk gösterme gibi hususlarda binicisinin isteği karşısında en çok çeviklik gösteren attır. Yine aynı şekilde insanların da en üstünü, kendisine has işlerini yapmada en güçlü olan ve kendini diğer varlıklardan ayıran cevherinin gereklerine en çok bağlı olan **kimsedir**.

Bu itibarla söz götürmez görevimiz, mükemmelliğimizi sağlayan ve yaratılış amacımızı teşkil eden iyiliklere karşı arzu duymamız, onlara ulaşmak için uğraşmamız ve bizi onlara ulaşmaktan alıkoyan ve onlardan elde edeceğimiz zevki azaltan kötülüklerden kaçınmamızdır. Sözgelimi at mükemmelliğini azaltır, kendisine has işleri en üstün biçimde yapmazsa, at olma derecesinden aşağı düşer, palan vurularak eşekler gibi kullanılır. Kılıç ve diğer aletlerin durumları da böyledir. Bunlar kendilerine has işleri eksik yaparlarsa, bulundukları derecele-

rinden düşerler ve kendilerinden aşağıda bulunan nesneler gibi kullanılırlar.

İnsan da fiillerini eksiltir ve yaratılış amacının gerisinde kalırsa, yani kendi düşüncesinden meydana gelen fiilleri mükemmel olmazsa, o insanlık derecesinden hayvanlık mertebesine düşmeye daha lâyıktır. İşte onun insanî fiilleri eksik ve kusurlu olursa, durumu böyledir. Eğer onun fiilleri yaratılış amacına zıt olarak meydana gelirse, yani eksik düşünce ve hayvanla ortak oldukları b

sapınak suretiyle veya kendi nefsini temizlemeden alıkoyan duygulu işlere aldanarak kötü fiiller yaparsa, — ki bu nefsi temizleme, insanı yüce servete, gerçek sevince, Ulu Tanrı'nın «onlar için gizlenen müjdeyi hiçbir nefis bilmez» (1), meâlindeki sözünde geçen «müjdeye» ulaştırır; ebedî cennette ve hiçbir gözün görmediği ve hiçbir insanın gönlünden geçirmediği zevkler içerisinde âlemlerin Rabbî'nin yakınlığına eriştirir. Temelsiz bayağı işlerle bu sonsuz nimetleri unutursa, o, yüce yaratının gazabına, cezasının çabuklaştırılmasına, insanların ve yeryüzünün ondan kurtarılmasına lâyıktır.

Şu halde anlaşıyor ki, her varlığın mutluluğu kendisine has olan fiillerinin ondan tam ve kâmil olarak meydana gelmesine bağlıdır. Bu mutluluğun düşünme ve düşünme konusu olan nesneye göre birçok dereceleri vardır. Bunun içindir ki, en üstün düşünme, en yüce olan varlık hakkındaki düşünmedir, denilmiştir. Sonra duyular âleminin mümkün olayları hakkındaki düşünceye ulaşıncaya kadar derece derece inilir. Bu şeyler üzerinde düşünen kimse, düşüncesini ve kendisine has for-

olmakta, gerçek varlığı olmayan bayağı nesnelerden sıyrılıp sonsuz servete ve ebedî nimetlere çağrılmaktadır. Yine anlaşıyor ki, bütünüyle mutluluk türleri ve bunların karşılıkları

(1) 32 Secde/17.

olan mutsuzluklar ve çeşitleri, iradî fiillerdeki iyilik ve kötülükler, ya en aşağı olanı seçip ona yönelme ile olur.

MUTLULUKLARI KAZANMAK İÇİN YARDIMLAŞMA

Bu insanî iyilikler ve bunların nefisteki melekeleri çok olup tek insanın onların hepsini yerine getirmesi gücünün üstünde olduğundan bir insan topluluğunun onları yüklenmesi gerekir. Bu yüzden insanların sayıca çok olmaları bu ortak mutluluklara ulaşmak ve aynı zamanda birbirleriyle yardımlaşarak eksiklerini tamamlamak için bir topluluk teşkil etmeleri de icap eder. Böylece aralarında iyilikler ortak ve mutluluk da paylaşılmış olsun. Onlardan her biri bir görev yapsın ve topluluğun yardımlaşmasıyla insanî mükemmellik, hepsi için gerçekleşsin ve «Tertibu's-Seâdât» adlı kitabımızda açıkladığımız üç mutluluk kazanılsın. Bunun içindir ki, insanların birbirlerini sevmeleri gerekir. Çünkü her biri mükemmelliğinin diğerine bağlı olduğunu görür. Eğer böyle olmasaydı, kişinin mutluluğu tam olmayacaktı. Öyleyse, her fert bedeninin organlarından biri durumundadır ve insanın varlığını sürdürmesi bedenî organlarının tam olmasına bağlıdır.

NEFSİN GÜÇLERİ VE BUNLARDAN DOĞAN FAZİLETLER

Bu nefsin mahiyet ve güçlerini araştıran kimse, bu güçlerin üçe ayrıldığını görür :

1 — Düşünce, ayırt etme ve olayların gerçekleri hakkında akıl yürütme gücü.

2 — Öfke, tehlikeler karşısında gözü peklik ve atılganlık, egemen olma, yücelme ve her çeşit şerefi kazanmayı arzu etme gücü.

3 — Bedenî arzuların gerçekleşmesini, beslenmeyi, yiyecek, içecek, cinsî ilişkiler ve her çeşit zevk verici basit şeyleri isteme gücü.

Bu üç güç birbirinden ayrıdır. Bunlardan birisi **güçlenir**-se, ötekine zarar verir. Bazen biri ötekinin fiilini yok eder. **Ba**-zen bu üç kuvvet üç türlü nefis olarak tanınır. Bazen de bir nefsin güçleri olarak görülür.

Bu konuyu araştırıp incelemenin yeri burası **değildir**. Biz ahlâkı incelerken onların, mizaç, alışkanlık ve eğitim ile biri diğerine göre güçlenen veya zayıflayan, birbirinden **aynı üç güç** olduğunu bilmekle yetineceğiz.

Düşünme gücüne «melekî» güç denir. Bunun bedende kullandığı araç beyindir. Bedenî arzu gücüne de «behimî» güç denir; bunun bedendeki aracı da karaciğerdir. Öfke gücüne de «sebu'î» güç denir ve bunun bedendeki aracı kalptir. Bunun için faziletlerin sayısının bu güçlerin sayısı kadar olması gerekir. Aynı şekilde faziletlerin zıtları olan kötülükler de böyledir.

Düşünen nefsin davranışı ılımlı olup özünün sınırları dışına çıkmadığı ve arzusunu zanna dayanan ve gerçekte bilgisizlik olan bilgilere değil, doğru bilgilere yönelttiği zaman, hikmetle birlikte bilgi fazileti onda doğar. Behimî nefsin davranışı ılımlı olup düşünen nefse boyun eğdiği, onun buyruklarına karşı gelmediği, kendi arzusuna düşkün olmadığı zaman, onda iffet fazileti ve ardında da cömertlik fazileti meydana gelir. Öfke gücüyle ilgili nefsin davranışı ölçülü ve ılımlı olup, o düşünen nefsin buyruklarına boyun eğerse, yerli yersiz kızmaz ve gereğinden fazla öfkelenmezse, onda yumuşaklık fazileti ve bunun ardından da yiğitlik fazileti ortaya çıkar. Sonra bu üç faziletten ⁽¹⁾ ölçülülükleri, ılımlılıkları ve birbirleriyle olan dengeli ilişkileri dolayısıyla mükemmellik ve bütünlük fazileti meydana gelir. İşte bu da adalet faziletidir. Bu sebeple filozof-

-
- (1) (a) İlmi, hikmet takip eder.
(b) İffetî cömertlik takip eder
(c) Hilm'i şecâat takip eder (Çevirenler)

lar faziletlerin dört olduğuunda birleşmişlerdir. Bunlar da hikmet, iffet, şecâat ve adalettir.

Ancak bir insan bu faziletlerle övünür ve kıvanç duyar. Ataları ve geçmişleriyle övünenler ise, onlar bu faziletlerden hepsine veya bir kısmına sahip oldukları takdirde övünebilirler. Bu faziletlerden her biri sahibinden başka birine geçtiği zaman, o kimse bunun sahibi olur ve o bu faziletle övülür. Fazilet sadece sahibinde kalırsa, o bu faziletle isimlendirilmez; hatta bu isimler değiştirilir. Sözelimi, cömertlik, sahibine inhisar ederse, ona cömert değil de savurgan denir. Yine yiğitlik de böyle ise, sahibine gururlu denir. İlim için de durum aynıdır. Sadece ona kendisi sahip olana meraklı kişi denir. Buna karşılık cömertlik ve yiğitlik, sahibinden başkasına geçer ve yayılırsa, bu iki faziletten birinden ümitlenilir, diğerinden de korku duyulur. Bu yalnız dünyada böyledir. Çünkü, bu iki fazilet hayvanî faziletlerdir. İlim, sahibinden başkasına geçtiği zaman, dünyada da ahirette de ondan hem ümitlenilir, hem de ona saygı duyulur; çünkü bu insanî ve melekî bir fazilettir.

Bu dört faziletin zıtları da dördtür: Bilgisizlik, açgözlülük, korkaklık ve haksızlık. Bu cinslerden her birinin birçok türleri vardır. Bunlardan bir kısmını imkânımız ölçüsünde anlatacağız. Bunların türlerini oluşturan bireyler sayılmayacak kadar çoktur. Bunlar nefsin hastalıkları olup onlardan da daha pek çok hastalıklar doğar: Korku, üzüntü, kızgınlık, bedenî arzuların türleri ve kötü ahlâk çeşitleri gibi. Tanrı izin verirse, bunları ve bunların tedavi yollarını anlatacağız. Şimdi bizim üzerimize düşen bu şeyleri, yani bütün faziletleri ihtiva eden bu dört cinsi tarif etmektir.

DÖRT FAZİLET VE BUNLARIN KAYNAKLARI

Hikmet, düşünen ve ayırt eden nefsin bir fazileti olup bütün varlıkları var olmaları itibarıyla bilmektir. İsterseniz

hikmet için ilâhî ve insanî olayları bilmektir, diyebilirsiniz. Nefis, bu hikmetle fiillerden hangisinin yapılması ve hangisinin ihmal edilmesi gerektiğini bilir.

İffet şehvet duygusu ile ilgili fazilettir. Bu faziletin insanda ortaya çıkışı şehvetlerini akla göre yönetmesiyle, yani doğru ayırt etmeye uygun düşmekle olur. Böylece insan onlara boyun eğmesin, hür olsun ve şehvetlerinin kölesi olmasın.

Yiğitlik ise, öfkeye ilişkin nefsin faziletidir. Bu da söz konusu nefsin insanda düşünen ve ayırt eden nefse boyun eğmesiyle ve tehlikeli işlerde aklın gereğini kullanmasıyla, yani yapılması iyi ve sabredilmesi övülmüş olan tehlikeli işler karşısında geri durunmasıyla ortaya çıkar.

Adalete gelince, bu, nefsin bir fazileti olup nefiste yukarıda saydığımız üç faziletin bir arada bulunmasıyla ortaya çıkar. Adalet, bu güçlerin birbirleriyle barış içinde olması ve ayırt etme gücüne boyun eğmesiyle olur. Böylece söz konusu güçler birbirlerini yenmek için çalışmasınlar ve tabiatlarının serbest itişine uyarak kendi başlarına isteklerinin ardından gitmesinler. Bu adalet fazileti insana öyle bir nitelik kazandırır ki, bununla o, önce kendi nefesine karşı insaflı olmayı, sonra da başkasına insafettiği ölçüde ondan insaf beklemeyi daima tercih eder. Bu dört cinsin kapsamına giren faziletleri anlatırken, bunlardan her biri üzerinde daha geniş bilgi vereceğiz. Buradaki amacımız, bu ilme yeni başlayanların söz konusu faziletleri kavrayabilmeleri için, onlara kısaca işaret etmektir. Şimdi yukarıdaki açıklamalarımıza uygun olarak bu dört cins faziletin türlerini ve onların her birinin kapsamına girenleri belirtelim.

HİKMETİN KAPSAMINA GİREN FAZİLETLER

Bunlar zekâ, hatırlama, akletme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenmedir.

Bu faziletlerle hikmete kolayca ulaşılır. Bu faziletlerin gerçeklerini anlamak, onların tariflerini yapmakla olur. Çün-

kü tarifleri bilmekle istenilen varlıkların daima aynı durumda olan cevherleri anlaşılır. Bu da değişmeyen ve hiçbir şekilde kuşkuya yer vermeyen bürhânî ilimdir. Özleri itibarıyla fazilet olan faziletler, hiçbir durumda faziletten başka şey olamazlar. Bunlarla ilgili olan ilimler de böyledir.

Zekâ, nefiste sonuçların süratle ve kolaylıkla ortaya çıkmasıdır.

Hatırlama, aklın veya vehmin ortaya koyduğu olaylara ait suretin tespitidir.

Akletme, nefsin varlıkları olduğu gibi kavramasındaki uygunluktur.

Zihin berraklığı sonuç ortaya çıkarmak için nefiste bulunan bir kabiliyettir. Zihnin keskinliği ve gücü ise, önce bilinen-den zorunlu olarak çıkan şeyi nefsin derinliğine düşünmesidir.

Kolay öğrenme de, nefsin bir gücü olup keskin anlayıştır; nazarî konular bununla kavranılır.

İFFETİN KAPSAMINA GİREN FAZİLETLER

Bunlar utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olma, kânâat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık ve kötülüklerden sakınmadır.

Utanma, nefsin kötülükleri yapma korkusu ve açıkça kınanıp sövülmekten sakınmasıdır.

Sükûnet, şehvetlerin hareketlenmesi sırasında nefsin sakin olmasıdır.

Sabır, nefsin kendisini kötü zevklere kaptırmaması için bedenî arzularına karşı dayanıklı olmasıdır.

Cömertlik, vermede orta yoldan ayrılmamak, yani malları gerektiği yerde gereken ölçüde ve gerektiği gibi harcamadır. Cömertliğin kapsamına giren birçok türler vardır. Onları çok ihtiyaç duyulduğu için ileride ayrı ayrı ele alacağız.

Hür olmak, nefsin bir faziletidir. Onunla nefis usulüne uygun olarak mal kazanır ve onu yine usulüne uygun olarak harcar; hür olmak kişinin usulsüz mal edinmesine de engel olur.

Kanâat, yiyecek, içecek ve süslenilecek şeylerde aşırılık göstermemektir.

Yumuşak huyluluk, nefsin iyi şeylere boyun eğmesi ve güzele, doğru koşmasıdır.

Düzenlilik, öyle bir durumdur ki, bu, nefsi, olayları iyi değerlendirmeye ve işleri gerektiği gibi düzenlemeye yöneltir.

İyi hal, güzel niteliklerle nefsi mükemmelleştirme sevgisidir.

Barışseverlik, nefsin başkasına karşı zorla değil, kendiliğinden gösterdiği anlaşma halidir.

Ağırbaşlılık, nefsin istekleriyle ilgili hareketler sırasında sakin ve dayanıklı olmasıdır.

Kötülüklerden sakınma, nefsin mükemmelliğini sağlayan güzel işlere sarılmasıdır.

YİĞİTLİĞİN KAPSAMINA GİREN FAZİLETLER

Bunlar nefis büyüklüğü, gözüpeklik, büyük himmet sahibi olmak, sebat, sabır, yumuşaklık, sükûnet, yüreklilik ve sıkıntıya katlanmadır.

Buradaki sabırla iffete ilişkin olan sabır arasında şöyle bir fark vardır: Burada söz konusu olan sabır korkunç olaylardaki sabırdır. Öteki ise, güçlü şehvî arzulara karşı gösterilen sabırdır. Nefis büyüklüğü ise, basit şeyleri küçümsemek, felâketlere ve onur kırıcı şeylere katlanma gücüne sahip olmaktır. Böyle bir nefse sahip olan kimse kendisini daima büyük işlere alıştıtırır ve onları küçük görür. Gözüpeklik ise, nef-

sin korkulu anlarda kendine güvenmesi ve üzüntüye kapılarak dayanıklılığını yitirmemesidir. Büyük hımmet sahibi olmak bir fazilettir. Nefis bununla talihli olmanın mutluluğuna ve bunun zıddı olan şeylere ve hatta ölüm anındaki sıkıntılara katlanır. Sebat da nefsin acılara katlanma ve özellikle korkulu durumlarda onlara karşı koyma gücünü sağlayan bir fazilettir. Yumuşaklık ise, nefse huzur veren, onu acelecilikten koruyan ve hemen öfkelenmemesini sağlayan bir fazilettir. Sükûnet, yani taşkınlık etmemek de, tartışmalar sırasında veya kutsal şeyleri ve din kurallarını savunmak için yapılan savaşlarda ortaya çıkar ki, bu da zor durumlarda nefsin hareketini sınırlayan bir güçtür. Yürekliliğe gelince, bu iyi bir ün kazanmak için büyük işlere karşı gösterilen hırdır. Sıkıntıya katlanma ise, nefsin iyi alışkanlık ve alıştırmalarla maddî şeyler alanında bedenî organları kullanma gücüdür.

CÖMERTLİĞİN KAPSAMINA GİREN FAZİLETLER

Bunlar eli bol olmak, başkalarına ikramda bulunmak, sevinç duymak, yardımseverlik, iyilikte bulunmak ve hoşgörüdür.

Eli bol olmak ise, kendiliğinden, kolayca birçok malı önemli ve yararlı işlerde gereği gibi ve yukarıda zikrettiğimiz cömertliğin diğer şartlarına göre harcamaktır. Başkalarına ikramda bulunmak, insanın kendisinin muhtaç olduğu şeylerden bir kısmını ihtiyacı olan başka birine cömertçe vermek faziletidir. Sevinç duymaya gelince, bu nefsin büyük işlerle sevinç duyması ve bu tür davranışlardan hoşlanmasıdır. Yardım severlik ise, dostlara ve lâyık olanlara yardım etmek, mal ve yiyecekleri onlarla paylaşmaktadır. İyilikte bulunmak ise, gerekli olmadığı halde bazı şeyleri vermektir. Hoşgörü de, insanın hakkı olduğu halde bazı şeylerden vazgeçmesidir.

Bütün bunlar irade ve seçimle olur.

ADALET'İN KAPSAMINA GİREN FAZİLETLER

Bunlar dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütufkâr olmak, bütün durumlarda insanlıktan arılmamak düşmanlıkları terketmek, doğru ve hoş görülmeleyen kimselerden söz nakletmemek, doğru olan kimselerin davranışlarından söz etmek, hadd cezası veya zina iftirasına yol açan öldürme veya el kesmeyi gerektiren şeyler şöyle dursun, Müslüman için yararlı olmayan her sözü terketmek, bayağı ve düşük insanların sözleri karşısında hareketsiz kalmamak, insanlar arasında her türlü dilencililiği meslek edinen kimselelerin sözlerine itibar etmemek -çünkü bunlar basit bir şeye razı olur ve bu sebeple iyi şeyler söylerler ve kendilerine ufak bir şey verilmediği zaman, kızıp bu yüzden kötü sözler söylerler-, helal kazanç sağlamak için açgözlülük etmemek ve çoluk çocuk geçimi için kazanç uğrunda kötü yollara başvurmamak, dost ve düşmanları ile ilgili olarak ağzından çıkan her söz veya hatırından geçen her şeyde Allah'a yönelmek ve ona verdiği söze bağlı kalmak, Allah'a ve onun isim ve sıfatlarından biri ile doğrudan doğruya yemin etmemektir. Kişinin karısına, kendisinin ve karısının yakınlarına iyi davranmaması doğru değildir. İnsanların hayırhısı, ailesi, kardeşi, çocukları, kardeşinin çocukları, babası, yakınları, eniştesi, ortağı, komşusu, eş ve dostu gibi çevresine iyilikte bulunan kimsedir. Mal düşkününü olan kimse bu mertebeye erişemez. Çünkü, onun mal biriktirme hırsı kendisini başkalarına acımdan, hakkı gözetmekten, gereken şeyleri yerine harcamaktan alıkor. Onu hıyanete, yalana iftiraya, yalancı şahitliğe, görevi yapmamaya, cimriliğe, ufak-tefek şeylerin ardından koşmaya din ve insanlıktan uzaklaşmaya sürükler. Böyle kimse belki övülmek ve ün kazanmak için pek çok mal harcar ve bununla Allah'ın rızasını ve onun mükâfatını beklemez.

Aksine onu bir araç olarak kullanır ve kazanç vasıtası yapar. Bilmez ki, bu kendisinin aleyhine olan bir kötülüktür.

Dostluk, gerçek bir sevgi olup, bununla arkadaşlığın gerektirdiği her şeye önem verilir. Yapılması mümkün olan bütün iyilikler dost için tercih edilir.

Ülfet, görüşlerin ve inançların müşterek olmasıdır. Bu sık ilişkilerle ortaya çıkar ve geçimi sağlama konularında yardımlaşmayı doğurur.

Yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, dünyadaki iyilikleri kan hısımlarıyla birlikte paylaşmaktır.

Ödüllendirme de, iyiliğe aynı şekilde veya daha fazlasıyla karşılık vernektir.

İyi muamele ise, karşılıklı ilişkilerde herkes için uygun olan ölçüde alış veriş yapmaktır.

Bir şeyi güzelce yerine getirmek, pişmanlık duymaksızın ve minnet altında bırakmaksızın adaletli olarak karşılık vermektir.

Sevgi, emsalini ve üstün kişileri iyi karşılayarak ve dostluklarını kazanacak işler yaparak onların sevgilerini ummaktır.

Dindarlığa gelince : Bu Allah'ı yüceltmek, onu ululamak ve ona boyun eğmek; melekler, peygamberler ve imamlardan onun dostlarına saygı göstermek ve şeriatın emirlerine uymaktır. Allah korkusu, bütün bunları tamamlar ve mükemmelleştirir.

FAZİLETLERİN ORTA YOL OLUŞLARI

Esas faziletleri ve bölümlerini sayıp türlerini anlatırken bunların karşıtları olan kötülükleri de tanımış olduk. Çünkü, bu faziletlerden her birinin karşıtı vardır. Dolayısıyla bir şeyi bilmek onun karşıtını da bilmektir.

Bu faziletler, kötülükleri oluşturan aşırı uçların ortasında bulunduklarına göre, kötülüklerin ne oldukları bu faziletler aracılığı ile anlaşılmalıdır. Vaktimiz olursa bunları anlatacağız. Çünkü bunların adlarının tam listesini vermek şimdilik mümkün değildir. «Her fazilet kötülüklerin ortasındadır» sözümünden ne demek istediğim anlaşılmalıdır.

Sözgelişi, yeryüzünün, gökyüzüne göre en uzak bir noktada bulunduğu için, ortada olduğu söylenir. Kısaca, bir dairenin merkezi, çevresinden en uzak bir yerdedir. Bir şey, başka bir şeye göre en uzak noktada bulunuyorsa, o bu cihetle çap üzerinde bulunuyor demektir.

Fazilet, kötülükler arasında olup onlardan en uzak bir yerde bulunduğundan onun ortada olma durumu buna göre anlaşılmalıdır. Bunun içindir ki, fazilet kendine has olan yerden birazcık saparsa, başka bir kötülüğe yaklaşmış olur. Bu yüzden de kusurdan kurtulamaz. Dolayısıyla böyle bir orta yerin bulunması çok zordur. Bir defa bulunduktan sonra ona sarılmak daha da zordur. Bu itibarla filozoflar, hedef noktasına isabet etmek o noktadan sapmaktan daha zordur; isabet ettikten sonra yanılmayacak biçimde oradan ayrılmamak ise daha da güç ve çetindir, demişlerdir.

Fiiller, durumlar, zaman ve diğer nitelikler (kategoriler) pek çoktur. Bunun içindir ki, kötülük araçları iyilik araçlarından daha çok olup her insan ayrı ayrı bu aşırı uçların ortalarını bulmayı amaçlamalıdır. Burada yazara düşen tek tek her şey için gerekli olanları değil, sadece ilme uygun olacak biçimde söz konusu ortaları ve onların kurallarını anlatmaktır. Çünkü bunları her şey için tek tek ele almak imkânsızdır. Buna göre marangoz, kuyumcu ve bütün sanatkârların zihinlerinde bir kısım ilkeler ve kurallar meydana gelir. Böylece genel olarak marangoz kapının ve sedirin suretini, kuyumcu yüzük ve tacın suretini bilir. İnsan, zihninde oluşan nesneleri bu kurallarla ortaya kor. İnsanın, sonsuzca olan nesneleri tek

tek tanınması imkânsızdır. Maddesi göz önüne alınarak her kapı ve her yüzük istenilen ölçüde ve ihtiyaca göre yapılır. Bilim, ancak temel ilkelerin öğretilmesini üstlenir.

Biz, ahlâk konusunda ortayı teşkil eden ve bundan anlaşılması gereken hususu anlattık. Kötülükleri oluşturan uçların anlaşılması için bu ortalara anlatmaya çalışacağız.

Hikmet, sefihlik ile aptallık arasında orta bir yoldur. Burada sefihlikle düşünce gücünü gereksiz yerde ve gereksiz biçimde kullanmayı kastediyorum. Halk buna «cerbeze» der. Aptallık sözünden de düşünce gücünü iptal etmeyi ve bir yana atmayı kastediyorum. Burada aptallık yaratılışça eksiklik anlamına gelmemelidir. Aksine, isteyerek düşünce gücünü iptal etmektir.

Zekâ, sinsilik ile budalalık arasında bir durumdur. Zira her ortamın iki ucundan biri aşırılık, öteki de yetersizliktir. Başka bir deyimle biri fazlalık, öbürü de noksanlıktır. Sinsilik, kurnazlık ve kötü hileler zekânın bulunması gereken tarafta fazlalık ifade eder. Aksine, aptallık, budalalık ve acizlik de zekâ tarafında noksanlıklardır.

Hatırlama, belenilmesi gereken şeyleri ihmalde ortaya çıkan unutma ile, belenilmesi gerekmeyen şeylere önem verme arasında yer alır.

Akletme, iyi bir tasavvur olup, bir şeyi bulunduğu gerçek durumdan fazla olarak düşünmekle, onun bulunduğu durumu eksik olarak düşünmek arasında bir yerdir.

Çabuk anlama ise, iyice anlamaksızın bir şeyin hayalini yakalamakla onun özünü anlamada gecikme arasında bir yerdir.

Zihin açıklığı da, istenileni ortaya koymada nefisteki karanlık ile istenileni ortaya koymaya engel olan ve nefiste meydana gelen parlaklık arasında bir yerdir.

Zihnin iyi ve güçlü olması ise, önceden bilinen bir şey hakkında aşırı derecede düşünmekle o konuda yetersiz düşünme arasında olup kişi birinci durumda amacını aşar, ikinci durumda ise araştırdığı sonuçta yetersiz kalır.

Kolay öğrenmeye gelince, bu, zihinde ilmin sureti çabucak yerleşmekle, onun zor ve hatta imkânsız olması arasında bir yerdir.

İffet, iki kötülük arasında yer alır; bunlardan biri açgözlülük öteki ise gevşekliktir. Açgözlülükle zevklerin peşine düşmeyi ve gerekenin dışına çıkmayı, gevşeklikle de bedeninin zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan güzel zevklere karşı hareketsiz kalmayı kastediyorum. Söz konusu olan güzel zevkler Tanrı'nın ve aklın müsaade ettiği şeylerdir.

İffetin kapsamına giren faziletlerden utanma, iki kötülük arasında bir yer alır. Bunlardan biri hayasızlık diğeri de bölüktür.

Siz de diğer faziletlerin uçlarında bulunan kötülükleri düşünebilirsiniz. Dile göre bunların çeşitli adları olabilir. Bunların anlamlarını kavramak ve bizim yaptığımız gibi bunları değerlendirmek sizin için kolaydır.

Yiğitlik ise, korkaklık ve köpürme arasında bir durum olup biri korkulması gerekmeyen şeylerden korkmaktır, öteki ise, göğüslenilmesi gerekmeyen şeyde atılganlık göstermektir.

Cömertliğe gelince, bu iki kötülük arasında bir durum olup biri savurganlık, ve israf ötekisi ise cimrilik ve kıskançlıktır. Savurganlık, hakkı olmayan kişi için gereksiz ölçüde mal harcamak, cimrilik ise, verilmeye lâyık olan kimseye bir şey vermemektir.

Adalet, haksızlık etme ile haksızlığa uğrama arasında yer alır. Haksızlık etmek, gerekmeyen ve uygun olmayan yollarla çok mal elde etmektir. Haksızlığa uğramak ise, mal kazanmak

için gereksiz yere kişilere boyun eğmek ve ezilmektir. Bunun içindir ki, haksızların malları çok olur, çünkü onlar buna, uygun olmayan yollarla ulaşırlar. Bu şekilde mal elde etmenin yolları da çoktur. Öte yandan zulüme uğrayan kimselerin malları pek azdır. Çünkü onlar uygunsuz yollardan mal edinmezler.

Âdil kimse, tam ortada olup malları hakkı olan yerlerde elde eder, hakkı olmayan yerlerde ondan vazgeçer. Öyleyse adalet bir fazilet olup insan onunla kendisine ve başkasına karşı insaflı davranır. Yararlı şeylerde payın çoğunu kendisine ayırıp azını başkasına vermez. Aksine, zararlı şeyler söz konusu olunca da kendisine azını, başkasına çoğunu vermez. Fakat nesneler arasında uygun olan eşitliği gözetir. İşte adalet deyimi bu düşünceden çıkmıştır.

Haksızlık yapan kimseye gelince, o faydalı şeylerde fazlasını kendisi, azını başkası için, zararlı şeylerde ise azını kendisi, çoğunu başkası için ister.

İyilik ve faziletlerden ibaret olan ahlâkı ve bunların uçlarında yer alan kötülükleri kısaca anlattık. Bunları kısaca tanımlamaya ve belirlemeye çalıştık. İleride, bu fazilet ve kötülüklerden her birini genişçe açıklayacağız.

Burada, özet olarak, bu faziletleri isteyenlerin karşılaşacağı bir meseleyi açıklamamız gerekir. Yukarıda, bütün canlılar arasında insanın kendi özünü tamamlamada kendi kendisine yeterli olmadığını, iyi bir hayat sağlamak ve işlerinin doğru olarak yürütmesi için birçok kimsenin ona yardımcı olması gerektiğini belirttik. Bu nedenle filozoflar, insan, yaratılışı itibarıyla medenidir demişlerdir. Yani o, insanî mutluluğa ulaşmak için birçok kişinin bulunduğu bir şehirde yaşamak zorundadır. Yaratılış itibarıyla ve zorunlu olarak her insan bir diğerine muhtaçtır. Bu yüzden o, insanlarla iyi ilişkiler kurmak ve onları içten sevmek zorundadır. Çünkü insanlar onun

özünü ve insanlığın tamamlıyorlar, o da ötekiler için aynı şeyi yapıyor.

Durum, tabii ve zorunlu olarak böyle olunca, akıllı ve kendisini bilen bir insan, nasıl tek başına ve yalnız olmayı tercih edip başkalarıyla fazilet alış verişinde bulunmaz? Öyleyse fazileti, zühdde, insanlardan uzaklaşarak dağlardaki mağaralara veya çöllerdeki manastırlara çekilmekte, ya da ülkeleri dolaşmakta görenler, saydığımız insanî faziletlerden hiçbirini elde edemezler. Çünkü insanlara karışıp, kentlerde yaşamayanlarda iffet, yiğitlik, cömertlik ve adalet kendisini göstermez. Aksine, o kimselerde bulunan güç ve kabiliyetler bir iyilik veya kötülüğe yöneltilmedikleri için körleşirler. Bu güç ve melekeler körleşip, kendilerine has işleri yapmayınca insanlar cansız varlıklar ve ölümler gibi olurlar. Bu nedenle de onlar, kendilerini iffetli ve adaletli kişiler sanırlar veya öyle sanılırlar. Oysa onlar iffetli ve adaletli değildirler. Diğer faziletler için de durum aynıdır. Yani, bu faziletlerin karşıtları olan kötülükler ortaya çıkmadıkları zaman, faziletli sanılan insanlar da böyledir. Faziletler yokluklar değildir; onlar insanlarla birlikte olmak, birlikte yaşamak ve çeşitli toplum ilişkilerinde bulunmakla ortaya çıkan birtakım iş ve davranışlardır. Ancak biz, beşerî faziletleri insanlarla birlikte yaşamak onlarla bir arada bulunmak ve onların sıkıntılarına katlanmakla bilir ve öğreniriz. Bu faziletler sayesinde henüz bizim için söz konusu olmayan başka durumlarda başka mutluluklar kazanırız.

İKİNCİ BÖLÜM

AHLÂK VE HUY

Ahlâk, nefsin düşünüp taşınmadan kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan durumdur. Bu durum ikiye ayrılır : Birinci mizaçtan kaynaklanan tabii ahlâktır. En küçük bir şeyle öfkelenen ve heyecanlanan, işittiği en küçük bir ses veya haberdan korkuya kapılan, hoş giden ufacık bir şeyden dolayı kahkaha ile gülen kimselerin durumu böyledir. Öbürü de alışkanlık ve eğitimle kazanılan ahlâktır. Başlangıçta bu düşünüp taşınma ile meydana gelir ve gittikçe bir alışkanlık ve huy haline gelir.

Bunun içindir ki, eskiler, ahlâk konusunda anlaşılamamışlar, kimisi ahlâkın düşünmeyen nefse has olduğunu, kimisi de onda düşünen nefsin payı bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca, insanlar bu konuda ikinci bir anlaşmazlığa düşmüşlerdir : Kimisine göre, bir kimsenin tabii ahlâkı vardır. O bundan kurtulamaz, kimilerine göre de insanın ne tabii bir ahlâkı ne de tabii olmayan bir ahlâkı bulunduğu söylenebilir. Zira biz, ahlâkı kabul edecek bir yaratılışa sahibiz. Eğitim ve öğütlerle hızlıca veya yavaş yavaş değişebiliriz. Biz de bu sonuncu görüşü benimsiyoruz. Çünkü bunun doğruluğunu açıkça görmekteyiz. Birinci görüş ise akıl ve ayırt etme gücünü ortadan kaldırmaya, bütün yönetim işlerini ve insanları başıboş bırakmaya, yeni yetişen gençleri ve çocukları yetimsizlik ve eğitimsizliğe terk etmeye sürükler. Bu da gerçekten çok kötüdür.

Stoacılara göre, bütün insanlar doğuştan iyi olarak yaratılırlar, sonra kötü insanlarla arkadaşlık ederek, eğitimle gi-

derilemeyen kötü arzulara sürüklenerek kötü kişiler olurlar. Böylece bu arzulara uyarlar, onların iyi ve kötü olduğunu düşünmezler. Stoacılarından önce yaşayan bir kısım filozoflara göre ise, insanlar âlemin kirli kısmını oluşturan aşağı bir maddeden yaratılmışlar ve bu sebeple doğuştan kötüdürler. Onlar ancak eğitim ve öğretimle iyi kişiler olurlar. Yalnız, onlar arasında öyle kötüler vardır ki, eğitim onlara bir yarar sağlamaz. Öyleleri de vardır ki, çok kötü oldukları halde küçük yaşta eğitilmekle, iyi ve faziletli kişilerle arkadaşlık ederek iyi insan olurlar.

GALİNOS'UN GÖRÜŞÜ

Galinos'a göre, yaratılış itibarıyla iyi insanlar, kötü insanlar ve bu ikisi arasında bulunan orta durumda insanlar vardır. **Galinos**, yukarıda anlattığımız birinci ve ikinci görüşü reddetmiştir. O, birinci görüşü şöyle tenkit eder: Eğer bütün insanlar doğuştan iyi oldukları halde öğretimle kötüleşirlerse, mutlaka onlar kötülükleri ya kendiliklerinden, ya da başkalarından öğrenirler. Onlar kötülükleri başkalarından öğrenmişlerse, kendilerine bunları öğretenler, yaratılıştan kötü kimselerdir. Bu duruma göre bütün insanlar, yaratılıştan iyi değildirler. Onlar, kötülükleri kendiliklerinden öğrenmişlerse, ya kendilerinde yalnız kötülüklerle sürükleyen bir güç vardır, buna göre onlar yaratılıştan kötüdürler, ya da onlarda bu kötülüğe sürükleyen gücün yanında iyiliğe yönelten başka bir güç daha vardır. Ancak kötülüğe götüren güç, iyiliğe götüren gücü altetmektedir. Buna göre de onlar yine yaratılışa kötüdürler.

Galinos, ikinci görüşü de buna benzer bir kanıtla reddeder. Ona göre, bütün insanlar yaratılıştan kötü iseler, kötülüğü ya başkalarından ya da kendiliklerinden öğrenmişlerdir. Yukarıdaki sözleri burada da tekrarlayabiliriz.

Bu iki görüşü reddettikten sonra **Galinos** kendi görüşünün doğru olduğunu açık kanıtlarla ortaya koyar. Açıkça gö-

riilmektedir ki, insanlardan yaratılışça iyi olanlar vardır ve bu kişiler sayıca az olup kötüleşmezler. İnsanlardan yaratılışça kötü olanlarda da vardır, bunlar sayıca çok olup iyileşemezler. Bu ikisi arasında orta durumda olan insanlar da vardır, bunlar iyilerle arkadaşlık ederek ve öğütlerle iyi kişiler olurlar, kötülerle arkadaşlık etmekle ve onların etkilerinde kalarak kötü kişiler olurlar.

ARİSTO'NUN GÖRÜŞÜ

Aristo, «Ahlâk» (Etika) ve «Kategoriler» adlı kitaplarında, kötü insanın eğitimle iyi insan olacağını söyler. Ancak bu mutlak değildir. Çünkü ona göre öğütlerin tekrarlanması, eğitim, insanların iyi ve faziletli yönetimlere tâbi tutulması elbette çeşitli insanlarda, çeşitli etkiler yapar. Kimisi eğitilebilir ve fazilete doğru hızla ilerler, kimisi eğitilebilmekle birlikte fazilete doğru yavaş yavaş ilerler. Bunları göz önüne alarak şöyle bir kıyas teşkil ederiz :

Her ahlâk değişebilir,

Değişmesi mümkün olan hiçbir şey tabii değildir.

Öyleyse hiçbir ahlâk tabii değildir.

Bu iki prensip doğrudur ve 1. şeklin 2. moduna göre sonuç vermektedir. Birinci prensip doğrudur, çünkü her ahlâk değişebilir. Bunu yukarıda anlattık ve açıkladık. Öğrenimin gereği, yararı ve gençlerle çocuklar üzerinde etkisi ve Tanrı'nın kullarının yönetimi için gönderdiği gerçek kanunlar bunu açıkça göstermektedir. İkinci teklif de doğrudur, çünkü tabii olan hiçbir şeyin değişmesi mümkün değildir. Bu da açıktır. Zira biz tabii olan hiçbir şeyi değiştirmeyi düşünmeyiz. Hiç kimse ateşin yukarıya doğru olan hareketini aşağıya doğru çevirmek istemez. Taşın aşağıya doğru olan tabii hareketini de yukarıya doğru çevirmek aklından geçmez. Böyle yapmayı amaçlayan bir kimse bu gibi tabii olaylarda bir değişiklik ya-

pamaz. Dolayısıyla, yukarıdaki iki prensip ve 1. şeklin 2. maddesine göre kurulan kıyas doğrudur ve bu bir delildir.

GENÇLERİN AHLÂKI

İnsanların ahlâk adını verdiğimiz bu eğitimi almaları onu öğrenmeye koşmaları ve bu uğurda çaba harcamaları hususundaki mertebelerine gelince, bunlar pek çoktur. Özellikle bunları çocuklarda görmekteyiz. Çocukların ahlâkı, doğuşlarından itibaren belirmeye başlar ve onlar bunu büyükler gibi düşünüp taşınarak gizlemezler. Yetişkin bir kimse ise yaptığı kötü şeyin farkında olur, onu çeşitli yollarla ve yaratılışına zıt olan işlere başvurarak gizler.

Çocukların ahlâkını, eğitimi kabul etme yatkınlıklarını ve ondan hoşlanmamalarını, ya da kimisinde yüz­süz­lüğün, kimisinde de utangaçlığın ortaya çıkmasını göz önüne alarak, onlardaki cömertlik, cimrilik, acıma, katılık, kıskançlık ve kıskanç olmama gibi değişik durumlara bakarak insanın iyi ahlâklı olma hususundaki mertebelerini kavrayabiliriz. Aynı zamanda öğreniriz ki, insanlar bir düzeyde değildirler. Kimisi uysal, kimisi huysuz, kimisi yumuşak, kimisi katı, kimisi iyi ve kimisi kötüdür. Bu uçların arasında sayısız mertebelerde orta durumda kimseler vardır.

Huy­ları ihmal edilip eğitilerek düzeltilmeyen her insan, bu hal üzerine büyür, ömrü boyunca çocukluktaki durumunu korur, yaratılışına uygun olan yolu izler. Bunlar da öfke, zevk, hırçn­lık, açgözlülük ve benzeri kötü huy­lardır.

Dinin hukuk kuralları gençlerin eğitilmesini sağlar; onları iyi işler yapmaya alıştıtır ve gerçekleri kabul etmek, faziletleri istemek, olgunlaşmış bir mutluluğa ulaşmak için doğru düşünce ve sağlam ölçülerle onların nefislerini elverişli hale getirir. Ana-babalara düşen, çocukların bu kurallara ve diğer güzel eğitim ilkelerine uymalarını sağlamak, gerekiyorsa bir

süre onları yola getirmek için uyarma, dövme ve azarlama gibi çeşitli cezalarla korkutmak, ya da eğilimlerine göre ödüllendirip sevindirerek eğitmektir. Çocuklar bunlara alışıp uzun süre devam edince artık, görenekle elde ettikleri bu kavramları benimsemiş olurlar, onların fazilet yollarında intibaka ulaşmada ve bunlara sahip çıkmada ve kendilerine mal etmede böyle dikkatleri çekilir ki, bu da bizim konumuza giren ilimle olur.

İnsanın bu iyi davranma kurallarının öğretilmesinde izlediği sıralamada başından en son mükemmele varıncaya kadar tabii bir metodu vardır ki o da insanın aşağı yukarı tabiatıyla benzeşmektedir. O bizdeki bu güçleri inceler. Biz ilk olarak onlardan hangisine sahip isek, önce onu düzeltmeye başlar, sonra tabii düzene göre ötekileri ele alırız. Bu açıktır, çünkü bizde ilk olarak meydana gelen husus, bütün canlı ve bitkiler için genel olan şeydir. Sonra o, bir türden diğer bir türe, insana ulaşmaya kadar gittikçe özellik kazanır. Bunun içindir ki, önce kendimizdeki beslenme arzusundan başlar, onu düzeltiriz, sonra bizi öfkeye ve şeref sevgisine ileten duyguyu düzeltiriz. Daha sonra aynı şekilde bize bilgi ve marifet kazandıran arzuyu yönlendiririz.

Tabii olduğunu söylediğimiz bu sıralamanın varlığını, gelişmemizin başlangıcından itibaren kendimizde görülen hususlar dolayısıyla kabul ettik. Yani biz önce döl (cenin) iken, sonra yavru, daha sonra yetişkin insan haline geliyoruz. Bu güçler bizde bir sıralamaya göre meydana geliyor.

AHLÂK SANATI SANATLARIN EN ÜSTÜNÜDÜR

Bu sanat, yani insan olması itibarıyla insan fiillerini iyileştirmeyi amaçlayan ahlâk sanatı, sanatların en üstünüdür; bu husus aşağıdaki açıklamalarımızdan anlaşılacaktır.

Yukarıda açıkladığımız gibi, insan cevherinin kendisine has ve dünyadaki varlıklardan hiçbirisi ile ortak olmayan bir fii-

li vardır. İnsan bu dünyadaki varlıkların en şerefliisidir. Fiilleri cevherine uygun olarak meydana gelmediği takdirde onun, tam olarak atlık görevlerini yerine getirmeyen ve bu yüzden palan vurularak eşek yerine kullanılan bir ata benzediğini söyledik. İnsanın varolmasının kendisi için yok olmasından daha iyi olduğunu da belirttik. Buna göre, insanın bütün fiillerinin cevherine uygun, tam ve mükemmel olarak meydana gelmesi için insan fiillerini iyileştirmeyi amaçlayan, Allah'ın gazabına ve acıklı azabında kalmaya lâyık kılan en aşağı mertebeden insanın yükselmesini sağlayan bu sanatın, sanatların hepsinden üstün ve şerefli olması gerekir. Diğer mesleklerin şeref bakımından mertebeleri, ilgili olduğu şeyin cevherce bulundukları mertebelere göredir. Meslekler tek tek incelendiğinde bu açıkça ortaya çıkar. Sözgelisi, bu meslekler arasında hayvan derilerinin ıslahını ele alan tabaklık sanatının yanında, şerefli ve en üstün cevherlerin iyileştirilmesini amaçlayan tıp ve tedavi mesleği vardır. İşte, kimi basit kimisi üstün bilimlere yönelen farklı çabalar da böyledir.

Cansız varlıklarla bitki ve hayvanlardaki cevherler, şeref bakımından birbirinden farklıdır. Sözgelimi, kurt ve böcekler gibi canlıların cevheri ile insan cevheri birbiri ile karşılaştırıldığında bu fark anlaşılır. Diğer varlıkların cevherlerinde de durumun aynı olduğu, araştırmacı için açıktır. Dolayısıyla bu cevherlerden en üstünü ile uğraşan ilim, bunların en aşağısı ile uğraşan ilimden daha üstündür. «İnsan» sözcüğü en üstün insan ve en basit insan için de kullanıldığından bu iki uç arasında uzaklık bakımından karşıt şeyler arasındakinden daha fazla bir mesafe bulunduğu bilinmelidir. **Hz. Peygamber**, «birbirinin aynı olan bin şey arasında, insandan başka biri diğerinden üstün olan yoktur», «insanlar yüz deve örneğinde olduğu gibidir; bunlar arasında yola elverişli bir tane deve bulamazsın» ve «insanlar tarak dişleri gibidir» buyurmuştur. Başka bir rivayette de : «Eşek dişleri gibidir, bunlar ancak akıl ile birbirinden üstün olurlar. Senin kendisine tanıdığın şerefi sana ta-

nımayan kimse ile sohbetle hayır yoktur» buyurunuştur. Bunu gösteren daha birçok örnekler vardır. Şâir de şöyle der :

«Ün bakımından insanlar gibi farklı olanları görmedim;

Öyle ki, biri, binine değer».

Şâir burada aşırı gitmiş gibi görünse de, gerçeği tam olarak belirtmemiştir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, «ben ümmetimle tartıldım ve onlardan ağır geldim sözü çok güzel, çok doğru ve çok açıktır. Bu durum yalnız insan için değil, diğer cevherler için de söz konusudur. Ancak insanda bu farklılık daha fazla ve daha belirgindir. Sözgelisi, keskin kılıç ile kör kılıç arasında büyük fark vardır. Aynı şekilde soylu at ile beygir arasında da fark vardır. İlimle bu cevherlerin en aşığından, mertebeye en yücesine ulaşan kimsenin kendisi de ilmi de pek yücedir.

Bu cevherler arasında insan, çeşitli mertebelere ulaşmak için çeşitli kabiliyetlere sahiptir. İnsanın yetiştirilmesi için bir düzeyde kalınmaması gerekir. Bu husus ileride daha iyi anlaşılabilecektir. Şimdi bilinmesi gereken husus, insan cevherinin varlığının, onu yaratan ve meydana getiren Yüce Tanrı'nın kudretine bağlı oluşudur. İnsan cevherinin iyileştirilip geliştirilmesi ise, insana bırakılmış ve onun iradesine tevdi edilmiştir. Bu konu da yeri gelince kısaca ele alınacaktır.

Bu kitabın baş tarafında, nefislerimizin ne olduğunu ve niçin var olduğunu bilmemiz gerekir, demiştik. Sonra var olan her cevherin kendine has bir mükemmelliği bulunduğunu ve onun mahiyeti itibarıyla başkasıyla ortak olmadığı bir fiili bulunduğunu söyledik ve bunu «er-Risâletu'l-Mus'ide» adlı eserimizde anlattık. Bu böyle kabul edilince, insana has olan mükemmelliği ve insan olması itibarıyla başkalarının onunla ortak olmadığı fiili bilmek zorundayız. Böylece bu mükemmelliği elde etmek için çaba harcamalıyız ve onun son noktasına ulaş-

mak için çalışmalıyız. İnsan bileşik bir varlık olduğundan onun mükemmelliği ve kendisine has fiili, onun basit unsurlarının mükemmelliği ve bu unsurların kendisine has fiilleri gibi değildir. Aksi halde, mühür ve sedir örneğinde olduğu gibi bileşik şeyin varlığı saçma olur. İnsan, bir bileşik ve insan olması sebebiyle başka varlıkların katılmadığı kendisine has bir fiile sahip olunca, insanların en üstünü, kendisine has fiili ortaya koymadan en güçlü olan ve hiçbir vakit onu değiştirmeksizin ve bozmaksızın ona bağlı kalan kimsedir. En üstün olan bilince, bunun karşısı göz önüne alınarak, en eksik olan da bilinir.

BİLME VE YAPMA GÜCÜ

İnsana has olan mükemmellik ikiye ayrılır. Çünkü onun iki gücü vardır, bunlardan birisi bilme, diğeri yapma gücüdür. Bu yüzdendir ki, o, bu iki gücünden birisi ile bilgi ve marifetlere yönelir. Ötekisi ile de, işleri bir düzen ve sıraya koyar. İşte filozoflar bu iki mükemmellik üzerinde durmuşlardır.

Felsefe, filozoflara göre, nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. İnsan, felsefenin bu iki bölümünde mükemmellik kazandıca mutluluğa tam olarak erişir. İnsanın bu iki gücünden birisi ile, yani bilgilere yöneldiği bilme gücü ile olan birinci mükemmelliği ilimde görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru ve sağlam olmasıdır. Böylece o, inancında yanılmaz, gerçekten kuşkulalmaz. Sıra ile varlıklarla ilgili şeyleri araştırıp öğrenirken ilimlerin son mertebesinde bulunan ilâhî ilme (metafizik) ulaşır. Bunda güven duyar, gönlü huzura kavuşur, şaşkınlığı gider. Tanrı'sını bulur ve nihayet ona kavuşur. İşte bu mükemmelliğin yollarını biz başka kitaplarımızda açıkladık. Öteki güçle, yani yapma gücüyle kazanılan ikinci mükemmelliği bu kitabımızda ele alacağız. Bu mükemmellik, ahlâkî bir mükemmelliktir. Bu mükemmelliği amaçlayan kimse, güçlerini ve bunlara has fiillerini öyle bir sıraya koymalıdır ki, bu güçler birbiri ile çatışmasın ve barış içinde olsun. İnsanın bütün

fiilleri seçme gücüne göre düzgün ve tertipli olsun. Nihayet bu mükemmellik, insanlar arasında iş ve güçleri tam bir düzene koyan şehir yönetiminde son bulur ve bütün insanlar tek şahıs gibi ortak bir mutluluğa erişir.

Öyleyse, nazarı olan birinci mükemmellik «suret» hükmünde, uygulamalı olan ikinci çeşit mükemmellik de «madde» hükmündedir. Biri olmadan öteki tamamlanmaz. Zira ilim bir başlangıç, uygulama da onu bütünleyen şeydir. Bütünlenmeyen başlangıç bir kayıp olur. Başlangıçsız bütünlenme ise imkânsızdır. İşte biz bu mükemmelliğe amaç adını veriyoruz. Çünkü bu amaç ve mükemmellik, öz bakımından tek şey olup, birbirinden izafî olarak ayrılırlar. Bu, henüz nefiste iken ve fiil haline çıkmadan önce amaçtır. Fiil haline çıkıp bütünlendiği zaman mükemmelliktir. Her şeyde durum böyledir. Sözelimi, bir ev, yapıcısı tarafından düşünülüyorsa ve bu yapıcı onun parçalarını, terkebini ve diğer durumlarını biliyorsa, o bir amaçtır. Yapıcı bunu tamamlayıp fiil haline getirdiğinde bu bir mükemmellik olur.

Yukardan beri anlattıklarımızdan anlaşılmaktadır ki, insanın mükemmelliğe ulaşması ve onun kendisine has fiilinin ortaya çıkması, bütün varlıkları tanıdığı, yani onların sonu gelmeyen araz ve hassalarını değil, bütünlerini ve özlerini belirleyen tanımlarını bildiği zaman gerçekleşir. Mesela: Sen varlıkların bütünlerini bildiğin zaman, bir bakıma onların kısımlerini de bilirsin.

Çünkü kısımler, bütünlerin dışına çıkmazlar. Sen bu mükemmelliği kazandığın zaman, onu sistemli bir fiil halinde bütünleştirip, güç ve kabiliyetlerini önceki ilmine göre bir düzene koymuş olursun. Bu düzeye ulaştığında kendi başına bir âlem olursun ve «küçük âlem» adını almaya hak kazanırsın. Çünkü bütün varlıkların suretleri senin özünde toplanır ve bir bakıma sen onlar olursun. Sonra bu suretleri, gücün ölçüsünde, fiillerinle bir düzene korsun ve her şey yaratan Yüce Tanrı'nın ilk

ve hikmetli nizamının dışına çıkmaz ve böylece tam bir âlem olursun.

EN YÜKSEK DERECE VE EN YÜCE MUTLULUK

Varlıklardan tam olan, varlığı sürekli olandır. Varlığı sürekli olan da ebedî bir varlığa sahip (bâki) olan varlıktır. Bu mükemmellik sayesinde kalıcı olan nimetlerin hiçbirisi senden ayrılmaz, çünkü böyle bir mükemmellikle sen sürekli olarak Tanrı'nın feyzini almaya yatkınlık kazanırsın ve ona öyle bir şekilde yaklaşırsın ki, onunla seni ayıran bir perde söz konusu olamaz. İşte en yüksek derece ve en yüce mutluluk budur.

Bir insan, kendi özünü mükemmelleştirmede ve yükselerek eksiklerini tamamlamada bu dereceyi elde edemezse, onun durumu, yok olma, değişikliğe uğrama ve tamamlama imkânı bulunmayan eksiklikler bakımından öteki canlılar ve bitkiler gibi olur, ebedî hayatı ve sonsuz nimeti kazanamaz, Rabbi'nin katına yükselmez ve onun cennetine giremez.

Orta derecede bilgi sahiplerinden bu durumu düşünemeyen ve bunun ilmine ulaşamayanlar kuşuklara düşerler. Bu yüzden onlar, insanın bedenî bileşimi bozulunca onun öteki canlılar ve bitkilerde olduğu gibi, yok olup gideceğini sanırlar ve böylece gerçek inançtan uzaklaşmış, hikmet ve dinden ayrılmış olurlar.

Kimileri insanın mükemmellik ve amacının bedenî zevklerde bulunduğunu ve bu zevklerin yüce mutluluk ve ulaşılması istenilen iyilik olduğunu sanmışlardır. Yine onlar, insanın bütün diğer güçlerinin bu zevkleri elde etmek ve onlara ulaşmak için verildiğini sanırlar. Onlara göre insana, bizim düşünen dediğimiz şerefli nefis, işlerini düzene koysun ve onları ayırt etsin, sonra onu bu zevklere yöneltsin diye verilmiştir ki, böylece son amaç, yani bedenî amaç da onun için gerçekleşmiş olsun. Yine onlara göre düşünen nefsin güçleri, yani hatırlama, unut-

mama ve düşünme güçleri bu amaca yöneltilmişlerdir. Ayrıca onlara göre insan yeme, içme ve cinsî ilişkilerle meydana gelen zevkleri hatırladığı zaman, onlara karşı bir arzu duyar ve onları tekrarlamaktan hoşlanır. Böylece hatırlamanın ve unutmamanın faydası bu zevkleri tekrar elde etmektir. Onlar, kapıldıkları bu düşüncelerden dolayı ayırt etme gücüne sahip olan şerefli nefsi horlanan bir köle, şehvî nefsin hizmetinde kullanılan bir işçi durumuna sokmuşlardır. Ta ki o, şehvî nefse yeme, içme, cinsî ilişkiler konusunda hizmet etsin ve bunları onun için uygun şekilde düzenleyip tam olarak hazırlasın. Halkın büyük çoğunluğu, kırdan bayıra yaşayanlar, bilgisizler ve alt tabakadaki insanlar bu görüştedir. Onlar, kendileri için amaç edindikleri bu iyiliklerin yanında cenneti ve Tanrılarına yakınlaşmayı da arzu ederler. Namaz ve dualarında Yüce Tanrı'dan dilekleri de bunlardan ibarettir. İbadetlere çekildikleri, dünyayı terkedip zühde yöneldikleri zaman, tıpkı ticaret ve kazanç ardından koşar gibi söz konusu şeyleri beklerler. Sanki onlar bu şeylerin çoğunu elde etmek için azını terketmekte, sürekli nimetlere ulaşmak için gelip geçici şeylerden yüz çevirmektedirler. Ancak onlar, bu inanç ve bu tür işlerle birlikte melekler, şerefli üstün yaratıklar ve Allah'ın bu tür kirlilerden temizlemiş olduğu varlıklar anıldığında, bunların Allah'a en yakın varlıklar olup insanlardan derece bakımından yüksek olduklarını ve insanların ihtiyaçlarından hiçbir şeye ihtiyaç duymadıklarını bilirler. Hatta onlar kendilerini ve yoktan her şeyi yaratanın bu tür şeylerden uzak ve yüce olduğunu, onun icat etme imkânı bulunduğu halde, zevk ve yararlanma ile nitelendirilmediğini bilirler. Bu zevklerde pis böcekler, kurtlar, küçük haşereler ve vahşi hayvanlar da insanlarla ortaktırlar. Öte yandan insanlar akıl ve ayırt etme güçleriyle meleklerle yaklaşırlar. Sonra onlar bu inançla bir önceki inancı birleştirirler. Bu ise çok şaşılacak bir şeydir. Onlar, karşılaştıkları açlık, çıplaklık gibi çeşitli eksiklik ve ihtiyaçlarını gidermek için açıkça sıkıntıya uğradıklarını görürler. Bunların etkileri gidip esenliğe eriş-

tiklerinde burundan zevk duyarlar ve rahatlığın tadını alırlar. Onlar, yemenin zevkini arzu ettikleri zaman, daha önce açlığın acısını duyduklarının farkında olmazlar. Öyle ki, açlıktan acı duymasalardı, yemekten zevk almazlardı. Öteki zevklerle ilgili durum da böyledir. Ancak bu durumların biri diğerinden daha açıktır.

Hepsinin aynı şekle sahip olduğunu ve bütün zevklerin ancak acılardan sonra ortaya çıktığını ileride anlatacağız. Çünkü zevk, bir acıdan rahatlamadır ve her duygusal zevk, ancak bir acı veya sıkıntıdan kurtulmadır. O zaman bedenî zevkleri elde etmekle yetinen, onları kendisine amaç ve en son mutluluk olarak kabul eden kimsenin, efendilerin en aşağısı için kulluğun en kötüsüne razı olduğu anlaşılacaktır. Zira o, melekleri andıran şerefli nefsinin, bu durumda kendisi gibi olan domuzlara, pis böceklerle, kurtlara ve diğer bayağı canlılara benzeyen ancak nefsin kölesi yapmaktadır.

MUTLULUĞUN BEDENİ ZEVKTE OLDUĞUNU SANANLAR HAKKINDA GALİNOS'UN GÖRÜŞÜ

Gelinos «Ahlâku'n-Nefs» adlı kitabında bu görüşten dolayı duyduğu şaşkınlığı belirtmiş, akıl düzeyleri bu durumda olanların çok bilgisiz olduklarını söylemiştir. Ancak **Galinos**, yaşayışları bu derecede fena olan kötü kimselerin bu görüş ve düşünceye sahip bir insanla karşılaştıkları zaman, ona yardım ettiklerini ve bu görüşü beğenip, başkalarını da ona davet ederek kendilerinin bu yolda yalnız olmadıkları düşüncesini uyandırmaya çalıştıklarını söyler. Zira onlar, insanlardan faziletli ve yüce kimselerin kendileri gibi olduğu anlatılınca, böyle olan diğer kimselere karşı bunun kendilerini haklı gösterdiğini ve ayrı yolda olan öteki kimseler için bir övgü teşkil ettiğini sanırlar. İşte bunlar, faziletin beden tabiatının gerektirdiği zevkler olduğunu ileri sürerek, gençleri yoldan çıkaran kimselerdir. Öteki melekî faziletler ise onlara göre ya saçmadır ve

hiçbir esası yoktur, ya da bir insanın ulaşamayacağı şeylerdir. İnsanlar bedenî yaratılışları gereğince şehvetlere yönelirler, insanlardan çoğu da onlara uyarlar, aralarında faziletli kişiler az olur. İnsanlardan bazıları, yavaş yavaş bu zevklerin ancak vücudun zorunlu ihtiyaçları olduğunu, bedenın zıt tabii nitelikler taşıdığını, yani sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlıktan ibaret olan dört unsurdan oluştuğunu, bedene âriz olan hastalıkları yemek ve içmekle tedavi edip tek hal üzere onun terkiibini mümkün olduğu kadar korumak amacını güttüğünü, hastalığın tedavi edilmesinin tam bir mutluluk olmadığını, acıdan kurtulmanın arzu edilen amaç ve mutlak iyilik olmadığını, bütünyle mutlu olan kişinin asla bir hastalığa yakalanmadığını anlayıp Allah'ın seçkin meleklerinin de bu tür acılardan uzak olduklarını, yeme- içme gibi şeylere ihtiyaç duymadıklarını ve Yüce Tanrı'nın bu gibi niteliklerden münezzeht bulunduğunu kavramışlardır. Fakat söz konusu insanlar, bu anlayışa sahip olan kimselere karşı çıkmışlar, bazı insanların meleklerden üstün olduğunu, Yüce Tanrı'nın yaratıklarla birlikte anılamayacağını söylemişler, onları eleştirerek görüşlerinin aptalca bir şey olduğunu ileri sürüp bunların kavrıdıkları ve akıllarının kılavuzluğu ile ulaştıkları gerçeğin doğruluğunda kuşkuya düşsünler diye, onlarda asılsız şüpheler uyandırmışlardır.

Son derecede şaşırtıcı bir husus da şudur : Onlar böyle bir görüşe sahip oldukları halde, insanlardan birinin kendilerinin yöneldikleri yolu terkettiğini, zevkleri küçümsediğini, oruç tutup, aklıktan inceldiğini, yeryüzündeki bitkilerle yetindiğini görünce, onu yüceltirler, ona karşı saygı duyarlar ve onu yüksek rütbelere layık görürler. Allah'ın dostu, seçkin bir kulu olup melekleştiğini ve insanların en üstünü olduğunu sanırlar, ona tamamıyla boyun eğerler ve kendilerini onun yanında bahtsız kişiler olarak görürler. Bunun sebebi de şudur : Onlar görüldüğü gibi, böylesine saçma bir görüşe sahip olmakla birlikte, faziletli kişilerin faziletlerini kendilerine gösterecek, za-

yıf da olsa, üstün ve ayırt edici başka bir güce de sahiptirler. Bundan dolayı onlar bu kişilere saygı duymak zorunda kahlırlar.

GÜÇLERİN DERECELERİ VE ÜSTÜNLÜĞÜ

Yukarıda sık sık söylediğimiz gibi güçler üç sınıfa ayrılır. Bunların en aşağısı hayvanî nefis, ortadaki öfkeli nefis, en üstünü de düşünen nefistir. İnsan, bu nefislerin en üstünü olan düşünen nefse sahip olduğu için insan olmuş, bu sayede meleklerle benzemiş ve hayvanlardan ayrılmıştır.

İnsanların en şerefli si de bu nefisten daha çok nasibi olan ve bu nefse daha çok ve tam olarak yönelendir. Bir kimseye, öteki iki nefisten biri üstün gelirse, o bu ölçüde, insanlık mertebesinden aşağı düşer.

Düşün! Nefsinin yeri neresidir. Allah'ın varlıklar için belirlediği yerlerden hangisinde olmak istersin. Bu iş sana ve senin seçmene bırakılmıştır. Hayvanlardan biri olmak istiyorsan onlar arasında yer al, yırtıcı hayvanlar arasında olmak istersen orayı seç, melekler arasında bulunmak istersen, onların biri ol!

Bu mertebelerin her birinde birçok makamlar vardır. Doğayısıyla, hayvanların kimisi, eğitilir olması yönünden kimisinden üstündür. Söğelişi, at, eğitimi kabul ettiğ i için eşekten üstündür. Aynı şekilde, şahin de kargadan üstündür. Eğer bütün canlıları göz önüne getirirsek, bunlardan düşünen nefsin eseri olan eğitimi kabul eden canlının, ötekilerden üstün olduğunu görürüz. O henüz insanlık mertebesinin en aşağısında iken insan düzeyine çıkma, yani canlıların en üstünü olma yolunda yavaş yavaş ilerler. İnsanların en aşağısı, akli az ve hayvana yakın olanıdır. Bunlar yeryüzünün güney ve kuzey uçlarına yakın bölgelerinde yaşarlar. Bunların iyi yi kötüyü ayırt etme bakımından maymunlardan pek az farkları vardır. Bu kadarcık bir nitelikle de onlar insan adını almaya hak kazanırlar. Orta bölge-

lere doğru yaklaştıkça bu yönden akıl ve zekâları gelişerek artar ve onlarda aklın suretini alabilecek dengeli bir mizaç oluşur. Böylece onlar arasında tam akıllı ve ayırt etme gücüne sahip bilgili kişiler çıkar. Sonra onlar bu bakımdan birbirlerini geçerler, akıl ve düşünme güçleriyle insanın ulaşabileceği yere kadar varırlar. Böylece insan, insanla melek arasındaki düzeye ulaşır vahyi alabilecek ve hikmeti taşıyabilecek bir duruma gelir. Akıl gücü onun feyzini artırır, gerçeğin ışığı yolunu aydınlatır. İnsan olarak kaldıkça, insan için bundan daha yüce bir durum yoktur.

Biz insan mertebelerinin en aşağısını teşkil eden eksik dereceyi incelediğimiz zaman görürüz ki, düşünme güçleri zayıf olan insanlar hayvan düzeyinde olduklarını söylediğimiz kimselerdir. Bunlarda hayvanî nefis güçlenir. Onlar yeme, içme, giyinme ve bunlara benzer duygularla elde edilen hayvanî arzulara yönelirler. Güçlü şehvetler onları hayvanî nefislerin gücüyle çeker. Böylece onlar, bu şehvetlere hiçbir şeyden korkmaksızın dalarlar. Kendilerindeki akıl gücü oranında utanç duyarlar, bundan dolayı kendilerine has bir zevki elde etmek istedikleri zaman, evlerden ve karanlıklardan yararlanırlar. İşte onların bu utanma duygusu, ardına düştükleri şehvetlerin çirkin olduğunu gösterir. Çünkü mutlak olarak güzeli, insan başkalarına göstermek ve yaymaktan hoşlanır. Bu çirkinlik ise insanlardan ayrılmayan eksikliklerden başka bir şey değildir. Onlar da bu eksiklikleri gidermek isterler, bunların en kötüsü en eksik olanıdır. En eksik olanı da örtülüp gizlenmeye en çok muhtaç olanıdır. Zevk kavramını yüceltip onu istenilen iyilik ve insan için amaç yapan kimselere «sizce en değerli olan şeylere ulaşmayı niçin gizliyorsunuz? Onu iyilik saydığınız halde niçin saklıyorsunuz? Onu gizlemek faziletlilik ve insanlık mıdır? Onu faziletli kişiler ve insanlar arasında açıkça ortaya koymak kötülük ve bayağılık mıdır?» diye sordüğünüz zaman, onlar buna cevap veremezler. Bundan anlaşılır ki, yolları kötü ve gidişleri berbattır. Onların insanlıktan nasibi en az olanları,

faziletli bir kimseyi gördükleri zaman, ona saygı duyarlar ve onun gibi olmak isterler. Ancak onlardan yaratılışça bayağı, insanlık yönü çok az ve utanma duygusundan yoksun olanlar, kendi durumlarında olanları savunur ve kendilerinden daha faziletli bir mertebede olanları sevmezler.

FAZİLETİ İSTEME VE EKSİKLİK TEN KAÇINMANIN YARARI

Akıllı insanın ödevi, insan vücuduna âriz olan bu eksiklikleri ve mecburi ihtiyaçlarını gidermek ve tamamlamak için onları tanımasıdır. Bunlar bazen beslenmeyle olur. Beslenme, insanın mizacını ve hayatının dayanağını dengeli tutar. Mükemmellik kazamak için insan yeteri kadar beslenir, beslenmeyi bizzat zevk olarak değil, aksine onu zevkli bir hayatın temeli olduğu için ister. Beslenmede zorunlu olan ölçüyü aşarsa bu insanlıktaki mertebesini koruyacak, insanlar arasındaki durum ve mertebesine göre bayağılık ve cimrilikle nitelenmeyecek ölçüde olmalıdır. Zorunlu ihtiyaçlardan biri de giyinmedir. Bununla insan, sıcaktan ve soğuktan gelen sıkıntılara karşı korunmuş ve vücudunu örtmüş olur. Giyinmede ileri giderse, bu da küçümsenmeyecek, emsalleriyle kendi düzeyinde olanlar arasında pintilikle nitelenmeyecek ölçüde olmalıdır. Zorunlu ihtiyaçlardan bir başkası da cinsî ilişkide bulunmaktır. İnsan, bu sayede kendi türünü ve suretini korur. Yani cinsî ilişkiden amaç neslin devamını istemektir. Bunun ölçüsünü biraz aşarsa, bu sünnetin dışına çıkmayacak ve başkasının hakkına tecavüz etmeyecek ölçüde olmalıdır.

Akıllı insan, kendisini insan yapan düşünen nefsinde faziletini arar. Özellikle bu nefiste bulunan eksiklikler üzerinde durur ve gücü yettiği kadar nefsini olgunlaştırmaya çalışır. İşte bu iyilikler gizlenilmez. İnsan bunları elde edince utanç duymaz. Onları duvar ve karanlıklarla örtmeye çalışmaz. İnsanlar arasında ve bu topluluklarda her zaman bunları açıklamaktan çekinmez. Bu iyiliklerde insanların kimisi kimisinden üstündür.

Bazıları diğerlerinden daha iyidir ve öteki nefse uygun olan gıdaları sağladığı gibi, bu nefsi de uygun ve eksikliğini giderici gıdalarla besler. Bu nefsin gıdası ilim ve düşünülürlerde gittikçe ilerlemek, görüşlerde doğruluktan ayrılmamak, nerede ve kiminle olursa olsun gerçeği kabul etmek, nasıl ve nereden gelirse gelsin yalan ve yanlıştan kaçınmaktır. Bir kimse çocuk iken din terbiyesiyle yetiştirilir, alışkanlık kazanıncaya kadar ödev ve görevlerini yapması sağlanır, sonra ahlâk kitaplarında belirtilen güzel alışkanlık ve nitelikleri nefsinde delilleriyle pekiştirecek şekilde inceler, daha sonra aritmetik ve geometriyi öğrenerek tanım ve delilin doğruluğunu kavrayıp ancak bununla tatmin olur, sonra da «Tertîbu's-seâdât ve Menâzilu'l-ulûm» adlı kitabımızda açıkladığınız gibi, insan mertebesinin en yüce noktasına erişirse, işte o tam mutlu kişidir. Bunun için o, **Yüce Tanrı**'ya, verdiği büyük lütuf ve nimetten dolayı şükretsın.

Bir kimse ilk önce yetişirken yukarıdaki imkânları bulamaz ve sonra onu, babası ahlâk dışı şiirleri ezberletip bu uydurucuları benimsetmek, bu şiirlerde yer alan kötü şeylerin iyi olduğunu kabul ettirmek, **İmru'ul-Kays**, **Nâblğa** ve benzerlerinin şiirlerinde olduğu gibi zevklere erişmek üzere yetiştirse, bundan sonra o ileri gelenlerin yanlarına gidip o şiirleri okuyarak bol ödüller alsa, bedenî zevkleri elde etmede kendisine yardımcı olan arkadaşlar edinse, bir zamanlar benim yaptığım gibi yaratılıştan yiyecek, giyecek, binecek ziynet, at ve kölelere, düşkün olsa, sonra da bunlarla uğraşarak kendisinin lâ-yık olduğu mutluluğu ihmal etse, bu onun için bir bahtsızlıktır, ziyandır. Nimet ve kazanç değildir. O yavaş yavaş nefsinin bunlardan uzaklaştırmaya çalışmalıdır. Bu ise çok zordur, ancak yanlışta ısrardan daha iyidir.

Bu kitabı inceleyen bilmelidir ki, özellikle ben de büyüdükten ve bir kısım alışkanlıklar kazandıktan sonra, yavaş ya-

vaş nefsimi onlardan uzaklaştırdun ve bu uğurda çok çaba harcadım. Ey faziletleri araştıran ve gerçek eğitimi isteyen okuyucum, kendim için istemiş olduğum şeyi senin için de arzu ettim. Önceleri benim kaçırdığım fırsatı senin kaçırmamam söylerken belki sana öğüt vermede ileri gittim. Sana, sapıklık çöllerinde uyanıktan önce, kurtuluş yolunu gösterdim, yok olma denizinde boğulmadan önce sana gemiyi gösterdim. Ey kardeşlerim ve evlatlarım! Allah'tan korkun! Hakk'a teslim olun, uydurma olmayan gerçek edebî eğitilim, üstün hikmetten ayrılmayın, doğru yoldan gidin, nefislerinizin durumlarını göz önüne getirin ve onların güçlerini düşünün!...

İNSAN : HÜKÜMDAR, YIRTICI HAYVAN, DOMUZ

Bilin ki, «Birinci Bölüm» de anlattığım üç nefis için en iyi örnek şudur! Değişik üç canlı bir yerde toplanmış, bunlardan biri hükümdar, biri yırtıcı hayvan, diğeri de domuzdur. Bunların hangisi gücüyle ötekileri yenerse, onun sözü geçer. Bu örneği göz önüne alan kimse bilmelidir ki, nefis bir cevherdir, cisim değildir. Onda cismin güçleri ve arazları yoktur. Nitekim bu kitabın baş tarafında bunları açıkladık. Öyleyse, nefsin birleşmesi ve kaynaşması, cisimlerin birbiriyle olan birleşme ve kaynaşmasından ayrıdır.

Bu üç nefis birleşince tek ve aynı şey olur. Bununla birlikte onlar farklılıklarını korur ve güçler de biri diğerinden bağımsız olarak, sanki biri diğeriyle birleşmemişçesine faaliyete geçer. Yine kendi başına varlığını sürdüremez ve ayrı bir gücü yokmuş gibi tamamıyla iç içe girmez ve yüzeyleri birbirine iyice temas etmez. Aksine, kimi durumlarda tek ve aynı şey, kimi durumlarda da güçlerden birinin heyecanlı ve sakin olmasına göre değişik şeyler olurlar.

Bu yüzdendir ki bazılarında göre nefis tektir ve onun birçok güçleri vardır. Bazılarında göre de o, öz bakımından tek,

araz ve konu bakımından çoktur. Bu husus üzerinde durmak kitabımızın amacını aşar ve ilerde yeri gelince bu konuda bilgi verilecektir (1). Şimdilik bu görüşleri benimsemenizde bir sakınca yoktur. Bu nefislerin kimisi yaratılıştan üstün ve iyi eğitilmiştir, kimisi de yaratılıştan bayağı ve eğitilmemiş olup eğitimi kabul etme kabiliyeti yoktur. Kimisi de eğitilmemiştir; fakat eğitilebilir ve iyi eğitilmiş olan birine boyun eğer.

Yaratılıştan eğitilmiş üstün nefis, düşünen nefistir. Eğitilmemiş ve eğitilmeyi kabul etmeyen nefis de hayvanî nefistir. Eğitilmemiş olan ve eğitilmeyi kabul eden ve ona boyun eğen nefis ise, kızgın nefistir. Eğitimi kabul etmeyen hayvanî nefsi ıslah etmemiz için Yüce **Tanrı** özellikle bize bu kızgın nefsi vermiştir. Eskiler bu üç nefis konusunda insanı güçlü bir hayvana binip av için köpek veya parsı yedeğinde götüren kimseye benzetirler. Bunlar arasında hayvanı ve köpeği eğiten ve onlara yön veren insandır. Hayvan ve köpek yolda giderken, avlanırken veya herhangi bir şey yaparken insana uyarlar. Bu üçü arasında rahat bir yaşayış ve ahenkli bir durum bulunduğunda şüphe yoktur. Çünkü insanın arzuları rahatça yerine getirildiğinden, atını istediği gibi ve istediği yere kadar koşturur, köpeğini de aynı şekilde salıverir. Kendisi inip dinlendiği zaman onları da dinlendirir ve onlara yiyecek ve içecek vermesi bakımından üzerine düşeni yapar. Düşmanlarına karşı koruma gibi onların öteki ihtiyaçlarını sağlar. Burada hayvanî nefis üstün gelirse, üçünün de durumu kötüleşir ve insan diğer ikisine oranla zayıf kalır, at binicisine itaat etmez ve ona galebe çalar. Hayvan uzakta bir ot görünce, ona doğru fena şekilde koşar, yoldan çıkar; vâdiler, uçurumlar, diken ve ağaçlarla karşılaşır, onlara dalar, kendisi de binicisi de bu durumda türlü felaket ve sıkıntılara uğramış olur.

(1) Yazar bu konudaki bilgileri *Risale fi'n-nefs* adlı kitabında vermiştir. (Çevirenler)

Aynı şekilde köpek de sahibine boyun eğmez, uzakta bir av görünce veya bir şeyi av sanınca, ona doğru koşarsa, bini-ciyi de atını da çeker ve hepsi birlikte kat kat kötülük ve zara-ra uğrar.

Eskilerin verdikleri bu örnek, nefislerin durumunu ve Yüce **Tanrı'nın** insana lütfettiği ve ona yerleştirdiği, onun hizmetine sunduğu, insanın diğer iki gücün emrine uyarak ve yönetimi ihmal ederek yüce yaratanına isyan ile kaybettiği nimeti göstermektedir. Oysa diğer iki güç, insana boyun eğmeli ve onun emirlerini yerine getirmelidir. Dolayısıyla Yüce **Tanrı'nın** yönetimini ihmal eden onun verdiği nimeti yitiren ve kendisindeki bu güçleri başıboş bırakan insandan durumu daha kötü olan kimse var mıdır? Bu durumda yönetici yönetilen olmakta, hükümdar köle olmakta, kendisi de boyun eğdiği güçler de birlikte tehlikelere uğramakta ve yok olmaktadır. Şeytan ve iblislere uyarak halk içerisinde böylece rezil olmaktan Ulu **Tanrı'ya** sığınınız. Burada, sadece bu güçlere ve onun durumlarına işaret etmiş olduk. **Allah'tan** bizi korumasını ve bu nefisleri olgunlaştırmamız için yardım etmesini dileriz. Böylece iyi işlerimizin amacı olan, bizi büyük kurtuluşa ve sonsuz nimetlere ulaştıran **Allah'ın** itaatında olalım.

Filozoflar, düşünen nefsin yönetimini ihmal edip şehvete boyun eğen kimseyi, elinde güzellik yönünden, altın ve gümüşle değerlendirilemeyecek kadar kıymetli bir yakut bulunan ve onu yanmakta olan ateşe atarak onun kireçleşmesine ve ondaki yararların yok olmasına sebep olan kimseye benzetirler. Şimdi öğrenmiş bulunuyoruz ki, düşünen nefis, kendi değerini bilir ve Yüce **Tanrı** katındaki mertebesini iyice anlarsa, bu söz konusu güçleri eğitmek ve yönetmek hususunda onun halifelliğini hakkıyla yerine getirir. **Allah'ın** vermiş olduğu güçle onun katında kendisine ayrılmış olan şeref ve yüceliğe erişir, hayvanî ve öfkeli nefse boyun eğmez. Düşünen nefis, bizim öfkeli nefis olarak nitelendirdiğimiz kızgın nefsi is-

lah eder, kendisine iyice boyun eğdirerek eğitir. Sonra hayvanî nefsi, heyecanlandığı ve şehvetlere yöneldiği vakitlerde onunla bastırır; öfkeli nefsi, hayvanî nefsi eğitmede kullanır, hayvanî nefsin isyanına karşı ondan yardım görür. Çünkü bu öfkeli nefis, eğitilmeye elverişli olup belirttiğimiz gibi onun ötekini bastırmaya gücü yeter. Hayvanî nefis ise, eğitilmemiş ve eğitmeye elverişli de değildir. Düşünen nefis, Eflâtun'un şu sözleriyle ifade ettiği şeydir : «Düşünen nefis eğilme ve yumuşaklık bakımından altın gibidir. Hayvanî nefis ise, sertlik ve katılık bakımından demir gibidir».

Bir vakit iyi bir iş yapmak istesen, önceki güç de seni zevke ve istediğin şeyin aksine doğru çekse, şiddetle ve gururla hareket eden öfke gücünden yardım gör ve onunla hayvanî gücü ez. Bununla beraber o seni yener, sonra da sen pişmanlık ve hoşnutsuzluk duyarsan, demek ki, doğru yoldasın. Kararından vazgeçme. Onun tekrar seni altıtmesinden sakın. Böyle yapmazsan ve sonunda zafer senin olmazsa, sen ilk filozofun (Aristo'nun) dediği gibi olursun : «İnsanların çoğu güzel işleri sevdiklerini ileri sürerler, fakat sonra da bu konuda onların üstün olduklarını bildikleri halde, zalimete katlanmadıklarını, dolayısıyla rahatlık ve tembellikten hoşlanıp yenildiklerini görüyorum. Öyleyse sabır zahmetine katlanmayınca, tercih ettikleri ve üstün olduğunu bildikleri şeyi nasıl tamamlayacaklarını öğrenme yolunda sabır göstermeyince, onlarla güzel işleri sevmeyenler arasında bir fark olmaz».

Kuyuya düşen bir körle gören bir kimse örneğini hatırlayalım. Tehlikede olma yönünden ikisi de aynıdır. Ancak kör olan kimse, bu konuda daha çok özürdür.

Bu davranış kurallarıyla istenilen mertebeye ulaşan ve bunlar sayesinde anlattığımız faziletleri kazanan kimsenin görevi başkalarını eğitmek ve Allah'ın kendisine bahşetmiş olduğu şeyleri hemcinslerine iletme olmalıdır.

GENÇLERİN VE ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ

(Bu bölümün büyük bir kısmını **Bryson**'un kitabından aldım).

Yukarıda söylediğimiz gibi insanda ortaya çıkan ve oluşan ilk güç, beslenmeye karşı istek duyduğu güçtür. İşte onun yaşamasını da bu beslenme sağlar. İnsan doğuştan süte doğru hareket eder ve hiçbir bilgiye ve öğrenime dayanmaksızın anne memesini arar. Kendisinde ses çıkararak süt isteme gücü meydana gelir, bu ses, onun başvurduğu acı ve zevkini belirten temel bir araçtır. Onda bu güç zamanla gelişir ve o bunu sürekli olarak artırmak ve çeşitli isteklerinde kullanmak ister. Sonra onda kendisine verilen araçlarla onlara doğru hareket gücü gelişir ve kendisine bunları sağlayan işlere doğru yönelme arzusu doğar. Daha sonra da duygular yoluyla eşyayı hayal etme gücü oluşur. Hayal gücünde birtalim imajlar teşekkül eder ve o bunları özler. Bundan sonra da onda öfke gücü gelişir o, bununla kendisine zarar veren şeyleri uzaklaştırmak ve yararlarını engelleyen şeylere karşı koymak ister. Eğer çocuğun kendisine zarar veren şeylerden intikam almaya gücü yeterse, onlardan öcünü alır. Gücü yetmezse, başkasından veya ana-babasından ses çıkararak ve ağlayarak yardım ister. Yavaş yavaş onda insan fiillerini ayırt etme arzusu doğar. O bu ayırt etme gücünde olgunluğa ulaşır ve böylece akıllı kimse olur.

Bu güçler çoktur. Bunlardan kimisi ötekinin varlığı için zorunludur ve bu zorunluluk «son gaye» ulaşıncaya kadar böylece devam eder. Bu son gaye, kendisinden başka bir gaye için istenmeyen amaçtır. İnsanın insan olması itibarıyla **arzu** ettiği mutlak iyiliktir. Çocukta ilk önce bu ayırt etme gücünden utanma duygusu oluşur. Bu da kendisinden kötü bir şeyin ortaya çıkma korkusudur. Bunun içindir ki, çocukta ilk olarak ortaya çıkması gereken ve onun aklının varlığını gösteren şe-

yin utanma duygusu olduğunu söyledik. Çünkü bu (utanma), onun kötülüğü hissettiğini gösterir, bununla ondan sakınır, çekinir ve kendisinde veya kendisinden böyle bir şeyin ortaya çıkmasından korkar. Çocuğa baktığımız zaman onun utandığını, yere bakarak başını eydiğini, yüzüzlük yapmadığını ve gözümüzün içine bakmadığını görürüz. İşte bu, onun asaletinin ilk delili, iyilik ve kötülük duygusuna sahip oluşunun tanığıdır. Onun utanma duygusu, kendisinden doğacak kötü bir davranıştan korkarak nefsinin tutmasıdır. Bu da ayırdetme ve akıl sayesinde güzeli benimsemek ve kötünden kaçmaktan başka bir şey değildir.

İşte bu nefis eğitilebilir ve önem vermeye lâyıktır. O ihmal edilmemeli, temas etmek ve karışmak suretiyle onu bozan karşıtlarıyla başbaşa bırakılmamalıdır. Fazileti kabul etmek için kabiliyet yönünden bu durumda olan çocuğun nefsi sadedir ve henüz ona herhangi bir suret nakşolunmamıştır. Onun belli bir görüşü ve birine veya diğerine meyledeceği bir kararı yoktur. Ona bir suret nakşedilir ve o bunu kabul ederse, ona göre yetişir ve alışkanlık kazanır.

ÇOCUKLARI YETİŞTİRME KURALLARI

Öyleyse böyle bir nefsin daima şeref sevgisine karşı uyandırılması daha iyidir. Özellikle onun maldan değil, din ve dinin kural ve görevlerine bağlı kalmadan doğan yücelik duygusunu kazanması gerekir. Sonra onun yanında iyi insanlar övülmeli ve iyi bir davranışta bulunduğuz zaman kendisi de övülmelidir. Kendisinde görülecek en küçük kötülük dolayısıyla kınanmakla korkutulmalı, yiyecek, içecek ve pahalı yiyeceklerle düşkün lük gösterdiği zaman kulağı çekilmelidir. Nefsi arzularına uymamasının, özellikle yiyeceklerle ve genellikle zevklere düşkün olmamasının güzelliği ona gösterilmelidir. Yiyecek konusunda başkasını kendisine yeğ tutması, orta yolu benimsemesi, aşırılıkta bulunmaması gerekir.

Renkli ve işlemeli elbiseler giymenin, erkekler için süslenen kadınlara, sonra kölelere ve hizmetçilere yaraştığı, şerefli ve asaletli kimselere beyaz ve ona yakın renkte elbiseler giymenin daha uygun olduğu çocuğa öğretilmelidir. Böylece o buna göre yetişmeli ve çevresindekiler bunu ona duyurmalı, sık sık söylemelidir. Bunun aksini ileri sürenlerle düşüp kalkması önlenmelidir. Özellikle bu konuda kendisine yaşıt olan ve onunla oynayabilecek olanlara dikkat edilmelidir. Çocuğun ilk gelişmesi sırasındaki davranışlarının ya hepsi veya çoğu, genellikle ilkeldir. Çünkü çocuk yalan söyleyebilir, duymadığı ve görmediği şeyleri anlatabilir, kıskançlık edebilir, hırsızlığa kalkışabilir, uydurma şeyler söyleyebilir, gevezelik ve lüzumsuzluk eder, kendisine ve çevresine zarar verebilir. O sürekli eğitim, yaşının ilerlemesi ve deneylerle yavaş yavaş değişir. Bunun içindir ki, anlattığınızı ve anlatacağınız şeylerle onun küçük iken kulağı çekilmelidir.

Onun güzel tarihî bilgileri, eğitilerek iyi alışkanlık kazanmasını sağlayan şiirleri öğrenmesi istenir. Böylece onları ezberleyip anlatma, yeri geldikçe, tekrarlama gücü artsın. Bayağı şiirlerden, bunlarda yer alan aşk ve âşıklar gibi şeyleri dinlemekten ve bu şiirleri yazanların ince yaratılışlı kimseler olduğu düşüncesini uyandıran hususlardan uzak tutulmalıdır. Çünkü bunlar gerçekten gençleri yoldan çıkaran şeylerdir. Sonra çocuğun her güzel davranışı övülmeli ve o her iyi işinden dolayı ödüllendirilmelidir. Çocuk, kimi vakitler bu anlattıklarınıza aykırı davranırsa, azarlanmaması ve yüzü açılmaması daha uygun olur. Aksine çocuk, o işi bilerek yapmamışsa ve özellikle o yaptığı işi herkesten gizliyorsa, ona göz yummak ve bunu yüzüne vurmamak gerekir. Çocuk onu tekrar yaparsa, gizlice azarlanmalı, yaptığı işin kötülüğü anlatılmalı ve onu tekrar etmemesi söylenmelidir. Zira onu azarlanmaya alıştırmak ve yüzünü açarsak, onu utanmazlığa sevkeder ve kötü olarak gördüğü şeyleri tekrarlamaya zorlamış oluruz. Böylece, nefsi-

nin sevkettiği pek çok kötü zevklerin ardına düşmesinden dolayı kınanmak, onun için önemsiz kalır.

YEMEK KURALLARI

Önce çocuğa yemekle ilgili kuralları öğretmekle işe başlanmalıdır. İlkın çocuğa yemeğın zevk için değil, sağlık için gerekli olduğu anlatılmalıdır. Bütün yiyecekler, ancak bizim beden sağlığını ve hayatımızı sürdürmek için yaratılmış, hazırlanmıştır. Onlar, açlık ve açlıktan ileri gelen acunızı tedavi etmek için kullandığımız ilaç durumundadırlar. Nasıl ilaç zevk için alınmaz ve iştahla çokça kullanılmazsa, yiyecekler de böyledir. Onlar da bedenın sağlığını acısını gidercek ve hastalıktan koruyacak kadar alınmalıdır. Çocuğın yanında obur kimşelerin çok yemek yeyişleri küçümsenmeli, onların vücutlarının ihtiyacından fazla veya uygunsuz biçimde yemek yeyişleri kötülenmeli ki, o bir tür yemekle yetinsin, türlü türlü yemekler yemeye özenmesin. Başkasıyla sofraya oturduğu zaman, yemeğe önce kendisi başlamasın, sürekli olarak yemek çeşitlerine bakmasın, onlara gözünü dikip durmasın. Kendi önündekiyle yetinsin, çabuk çabuk yemesin ve lokmaları ardarda sıralamasın. Büyük lokma almasın ve onu iyice çiğnemedten yutmasın. Elini ve elbisesini kirletmesin, kendisiyle yemek yiyen kimseyi gözetlemesin ve onun eliyle yemeğın neresinden aldığına bakmasın. Kendi önüne gelen kısım daha iyi ise, onu başkasına ikram etsin. Sonra isteğine hâkim olarak, yemeğın basit olan ve önüne geleniyle yetinsin. Kimi vakitlerde de kuru ve katıksız ekmek yesin.

İşte bu kurallar, fakirler için güzel ise, zenginler için daha güzel ve daha iyidir. Yemeği akşamları bolca yemeli. Öğle yemeğini bolca yerse, tembelleşir, uykusu gelir ve bununla birlikte anlayışı azalır. Çocuk çoğu zaman et yemezse, bu canlılık, uyanıklık, hareketlilik ve çabukluk bakımından onun için daha yararlı olur. Tatlı ve meyveyi mümkünse hiç yememeli,

yoksa imkân nispetinde az yemelidir. Çünkü bunlar, onun bedeninde değişiklik meydana getirir ve sindirimi artırır, ayrıca onu oburluğa ve çok yemek yeme düşkünlüğüne alıştıırır. Yemek esnasında su içmemeye alışmalıdır. Şıra ve sarhoş edici içkilerden kaçınmalı, çünkü bunlar bedene de, nefse de zarar verir, onu çabuk öfkelenme, kötü ve çirkin şeylere atılma gibi beğenilmeyen işlere sürükler.

Çocuk içki meclislerine gitmemeli, bilgili terbiyeli ve faziletli kişilerin toplantılarına katılmalıdır. Böylece bunların dışındaki toplantılarda konuşulan çirkin ve saçma sözleri işitmesin. Eğitimle ilgili ödevleri bitirmeden ve yeteri kadar yorulmadan yemek yememeli. Başkasına göstermek istemediği işlerden uzak durmalıdır. Çünkü o, ancak kötü sandığı veya kötü olduğunu bildiği şeyi gizli tutar. Çok uykudan kaçınmalı, çünkü çok uyku onu fenalaştırır, zihnini kalınlaştırır ve hafızasını öldürür. Bu gece için böyledir, gündüz ise, uyumaya hiç alışmamalıdır. Yumuşak yataktan ve her çeşit rahatlıktan kaçınmalı ki, vücudu sertleşsin ve sertliğe alışsın. Yazın serin evlere ve serinletici araçlara, kışın da yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı kürk ve ısıtıcı araçlara alışmasını. Yürümeye, hareket etmeye, biniciliğe ve beden eğitimi yapmaya alıştırılmalı, bunların zıtları olan alışkanlıkları kazanmamalıdır.

GIYİNME KURALLARI

Çocuk etrafını araştırmamaya, hızlı yürümemeye, ellerini salıvermemeye, aksine onları göğsüne koymaya ve saçını uzatınamaya, kadın elbiseleri giyerek süslenmemeye, gerekmedikçe yüzük takmamaya, yiyecek, giyecek ve benzerleri gibi ailesinin sahip olduğu herhangi bir şeyle arkadaşlarına karşı övünmemeye, onları kötülememeye, aksine ilişki kurduğu herkese karşı tevazu göstermeye ve ikramda bulunmaya alıştırılmalıdır. Çocuk eğer bir şeref veya ailesinden gelen bir üstünlüğe sahipse, bunlar, onu kendisinden aşağıdakileri kızdırma-

ya, hevesinden vazgeçiremeyeceği bir kimseye yol göstermeye kalkışmasına, ya da ona üstünlük taslamaya sevketmesin. Sözü gelişi, dayısı vezir veya amcası sultan olan bir kimse, bunlarla emsâlini kırmamalı, arkadaşlarına saldırmamalı, komşu ve tanıdıklarının mallarını ellerinden almamalıdır.

OTURUP KALKMA KURALLARI

Çocuğun topluluk içinde oturduğu yerlere tükürmemesi, sümükürnemesi, başkalarının yanında esnememesi, ayak ayak üstüne atmaması, kolunu çenesinin altına koymaması, elini başına dayamaması gerekir. Zira bu tembellik işaretidir. Elinin yardımıyla başını taşıma gibi kötü bir alışkanlığa yol açar. Çocuk yalan söylememeye, yalan veya gerçek de olsa, hiçbir şekilde yernin etmemeye alıştırılır. Çünkü yemin etmek, kimi vakitlerde gerekli olsa da, erkekler için çirkin bir şeydir. Çocuklar için ise, yemine hiç gerek yoktur. Yine çocuk az ve sadede cevap vermek için konuşmaya alıştırılmalı, kendisinden büyük birisinin huzurunda onu can kulağıyla dinlemeli ve o konuşurken susmalıdır. Çirkin ve kaba sözlerden, küfür, lânet ve boş laftan sakındırılmalı; güzel ve zarif sözlerle, birini kirbarca ve nezaketle karşılamaya alıştırılmalı, başkasından bunların karıştılarını dinlemesine müsaade edilmemelidir. Kendi işini kendi yapmaya, öğretmenine ve kendisinden büyük olanlara hizmete alıştırılmalıdır.

Bu eğitime zenginlerin ve bolluk içinde yaşayan kimselerin çocukları daha çok muhtaçtırlar. Öğretmen dövdüğü zaman, onların bağırması ve birinden şefaata beklememesi gerekir. Bu gibi işler kölelerin ve zayıf yaratılışlı kimselerin davranışlarıdır. Bunları benimsemek ancak kötü bir eğitimi benimsemektir. Çocuklar kabalaştırılmamalı, onlara iyi davranmalı ve onlar iyi hareketlerinden dolayı bolca ödüllendirilmeli, çocuklardan ve arkadaşlarından kazanç sağlamaya alıştırılmalıdır. Altın ve gümüş sevgisinden uzaklaştırılmalı, yırtıcı

hayvanlar, yılanlar, akrepler ve engereklerden daha çok bunlardan sakındırılmalıdır. Çünkü altın ve gümüş sevgisi, zehirlerden daha çok tehlikelidir. Çocuğa, kimi vakitlerde eğitimin yorgunluğunu gidermek için iyi şekilde oynama izni verilmeli, oynarken acı ve fazlaca yorgunluk duymamalıdır. Ana - babasına, öğretmenlerine ve eğitimcilerine karşı itaatlı olmaya, onlara saygı duymaya ve onlardan korkmaya alıştırılmalıdır.

Çocuklar için yararlı olan bu kurallar, büyükler için de yararlıdır. Ancak bunlar gençler için daha faydalıdır. Çünkü onları faziletleri sevmeye alıştırmaktadır. Gençler bu kurallara uyarak yetiştikleri takdirde kötülüklerden sakınmaları zor olmaz, dolayısıyla hikmet, din kuralları ve geleneklerin ortaya koyduğu şeylerin hepsi onlara kolay gelir, nefislerinin sürüklediği kötü zevklerden kendilerini alıkorlar. Bu kurallar, onların kötü zevklere dalmalarını ve onları çok düşünmelerini önler, felsefenin yüksek düzeyine onları çıkarır. Bu kitabın baş tarafında belirttiğimiz Allah'a yakınlaşmak, bu dünyada iyi hal sahibi olarak meleklerle benzemek, güzel bir hayat sürmek, iyi bir ün bırakmak, az düşman sahibi olmak, özellikle faziletli kişilerden birçok dost kazanmak gibi yüceliklere eriştirir. Bu düzeyi geçip insanların amaçlarını ve olayların sonuçlarını anlayacak yaşa ulaşınca, çocuk bilir ki, insanların yöneldikleri ve üzerine düştükleri servet, mal mülk, köle, at, ev eşyası ve benzeri şeyleri elde etmekten amaç, bedeni rahatlatmak ve onun sağlığını korumak, yaşadığı sürece dengeli kalmak, hastalıklara düşmemek, ansızın ölmek, Allah'ın verdiği nimeti içine sindirmek, öteki dünya ve ebedî hayat için hazırlanmaktır. Gerçekte bütün zevkler, acılardan kurtulmak ve yorgunluğu giderip rahata kavuşmaktır.

İnsan bunu kesinlikle bilip sürekli bir davranış kuralı haline getirirse, vücudun tabii sıcaklığını harekete getiren, sağlığı koruyan, tembelliği yok eden, aptallığı gideren, canlılık veren ve nefsi arıtan riyazetlere alışkanlık kazanır. Zengin ve

varlıklı olan bir kimseye bu saydığım şeyleri yapmak daha zor gelir. Çünkü onları çevreleyen ve yoldan çıkaran kimseler çoktur. Bu zevkler ilk önce gelişirken, insan tabiatı bunlara hazır durumdadır. İnsanların çoğu, kendileri için mümkün olan zevkleri elde etmek ve güç olan şeyleri gayret sarfederek istemek konusunda birleşirler. Bu iş yoksullar için daha kolaydır, hatta onlar faziletlere daha yakındırlar, bunları elde etme ve bunlardan yararlanma konusunda daha güçlüdürler. İnsanların orta halli olanları bu ikisi arasında yer alırlar.

Faziletli İran hükümdarları çocuklarını, yukarıda anlattığımız durumlara düşmemeleri ve sakınmaları gereken sözleri duymamaları için yanlarında ve yakınları arasında yetiştirmezlerdi. Onları güvenilir kişilerin eşliğinde uzak bölgelere gönderirler, onların eğitimiyle sert huylu ve hayat şartları çetin, rahatlık ve refah nedir bilmeyen kimseler uğraşırdı. Onların bu konudaki hikâyeleri herkesçe bilinir. Günümüzde **Deylem** emirleri, çocuklarını bu ahlâkı kazanmaları, yumuşaklıktan ve şehirlilerin kötü âdetlerinden uzak kalmaları için yetiştirme çağında kendi memleketlerine götürürler.

Gençlerin eğitimi için başvuru olan bu iyi yolları öğrenince, onların zıtlarının neler olduğunu da anlamış oluruz. Yani bir kimse, belirttiğimiz bu yolla eğitilmezse, ondan bir başarı beklenmez. Onu yetiştirmek ve düzeltmek için uğraşmak gerekmez. O, eğitiminden bir şey beklenmeyen yabancı domuz gibi olup, onun düşünen nefsi hayvanî ve öfkeli nefislerine hizmetçi olur, bunların aşırı isteklerine boyun eğer. Nasıl, eğitilemeyen yabancı ve yırtıcı hayvanların eğitilmesi mümkün değilse, bu şekilde yetişen, alışkanlık kazanan ve biraz yaşı ilerleyen insanı da eğitmek mümkün değildir. Ancak böyle bir kimse bütün fiil ve davranışlarında, yaşayışının kötü olduğunu bilir, nefsinin kınar ve bu kötü şeylerden kurtulmak için azmederse, belki böyle bir kimsenin yavaş yavaş ahlâkını düzeltmesi ve pişmanlık duyarak, iyiler ve bilge kişilerle arkadaşlık

ederek, felsefeye yönelmek suretiyle doğru yola dönmesi ümit edilir.

Yukarıda iyi ahlâkın ne olduğunu, çocuk ve gençlerin nasıl eğitileceğini belirttik. İnsanlıkta en son mükemmelliğe ulaşınca kadar hayvanda birbiri ardınca meydana gelen güçlerin hepsini belirlemeye de çalışacağız. Bir canlıyı eğitmede tabii bir sıra izlememiz için bizim bunları bilmeye çok ihtiyacımız vardır.

ÜSTÜN ETKİLERİ ALMA DERECELERİ

Bütün tabii cisimleri kapsayan ortak bir tanım vardır. Bu cisimler, yüksek etkileri ve kendilerinde oluşan suretleri alarak birbirlerinden üstün olurlar. Sözgelisi, cansız varlıklar, insanlarca beğenilir bir suret aldıkları zaman bu biçimi almamış olan ilk maddeden üstün olurlar. Bitki suretini aldıkları zaman da, bu suretin eklenmesinden dolayı, cansız varlıklardan üstün olurlar. Bu eklenen özellik de beslenme, büyüme, genişleme, yer ve sudan kendilerine uygun olanları alma, uygun olmayanları bırakma ve beslenmeden ileri gelen artıkları ifraz yoluyla atmadır. İşte bunlar, bitkileri cansız varlıklardan ayıran şeyler olup, cansız varlıklarda bulunan ve tanımladığımız cisimdeki gelişmelerdir.

BİTKİYİ CANSIZLARDAN ÜSTÜN KILAN ÖZELLİK

İşte bitkiyi cansız varlıklardan üstün kılan bu gelişmiş olma durumu da derece derecedir: Kimi bitkiler cansızlardan çok az ayrılır. Mercan ve benzerleri böyledir. Sonra, yavaş yavaş bu özellikte bir gelişme olur. Bitkilerin kimisi ekilmeksizin ve tohumuz biter. Meyve ve tohum vererek türünü korur. Unsurların birleşmesi, rüzgârın esmesi, güneşin doğması onların meydana gelmesine yeter. Bunun içindir ki, cansız varlıkların ufkunda ve onlara yakın bir yerde bulunurlar. Sonra bitkilerdeki bu fazilet artar ve bitkiler bir düzene göre birbi-

rinden üstün olurlar. Böylece onlarda meyve verme ve tohum aracılığı ile üreyerek türünü koruma durumu ortaya çıkar. Bu özellik gelişir, onun önceki durumu ile sonraki durumunun birbirinden ayrılmasını sağlar. Daha sonra onlardaki bu fazilet güçlenir. Nasıl ikincisi birincisine göre üstünse, üçüncüsü de ikincisinden üstün olur. Bu gelişme ve üstünlük sağlama durumu, kendi ufkuna ulaşp, canlı ufkunda yer alıncaya kadar sürüp gider. Bu canlılar zeytin, nar, asma gibi üstün meyve ağaçlarıdır. Ancak bunların güçleri henüz iç içedir. Yani erkeklik ve dişilikleri belli değildir. Hem döllenirler, hem de kendi benzerlerini meydana getirirler ve hayvan ufkuna bitişen kendi ufuklarının sonuna ulaşmamışlardır. Gelişimlerini hayvan ufkuna ulaşıncaya kadar sürdürürler ve artık bundan ileri gidemezler. Eğer buna çok az bir şey eklenirse, hayvan olurlar. Bu takdirde, güçleri birbirinden ayrılır erkeklik, dişilik ortaya çıkar, kendilerini öteki bitki ve ağaçlardan ayırt eden birtakım hayvanî faziletleri kabul ederler. İlgili yerlerde anlatılan on özellikle hurma ağacı hayvan ufkuna ulaşmış, onunla hayvan arasında ancak bir mertebe kalmıştır. O da topraktan kurtulup beslenmek için hareket etmelidir. **H. Peygamber'in** : «Hallerinizin olan hurma ağaçlarına ikram ediniz, çünkü onlar **Âdem'in** çamurunun artığından yaratılmışlardır» sözünde buna bir işaret olsa gerektir. Bitki hareket eder, kendi ufkundan ayrılır, beslenme için yürür, besininin kendisine gelmesi için olduğu yerde durmaz, kendi eksikliğini giderecek araçlarla donatılırsa, bir hayvan olur.

FAZİLETLERİ ALMA DERECELERİ

Hayvanda bu araçlar ilk ufkundan itibaren gelişmeye başlar, artar. Kimi hayvan ötekinden bu bakımdan üstün olur, bitkide olduğu gibi yavaş yavaş birtakım faziletleri kabul eder. Nihayet onda zevk alma, acı duyma gücü gelişir. Yararlı şeyleri elde edince zevk alır. Zararlı şeylerle karşılaşınca acı duyar. Sonra Allah'tan aldığı bir ilhamla kendisi için yararlı

olan şeyleri tanır, onları ister, zıtlarını bilir ve onlardan kaçır. Canlılardan bitki ufkunun başında olan kimi hayvanlar vardır ki, bunlar kurt, sinek ve küçük haşereler gibi çiftleşerek türünü sürdürmez, fakat yumurtlayarak ürerler. Sonra bitkide olduğu gibi fazileti kabul etme nitelikleri artar. Bunlarda zamanla, kendilerine zarar verecek olan şeyleri uzaklaştırmada kullandığı öfke gücü ortaya çıkar, hayvan, gücüne göre ve kullanabileceği ölçüde silahlandırılır. Öfke gücü fazla olursa, silahı da tam ve güçlü olur, eksik olursa, silahı da eksik olur. Öfke gücü çok zayıf olursa, ona hiç silah verilmiş olmaz. Ancak, süratle kaçma ve kendisini tehlikelere karşı çeşitli hilelerle koruma gücü verilmiş olur.

Bu durumu, boynuzlu hayvanlarda açıkça görürüz. Bunlar boynuzlarını mızrak gibi kullanırlar. Kazma dişleri ve tırnakları bulunan hayvanlar, bunları bıçak ve hançer gibi kullanırlar. Ok ve kargı görevi yapan organları bulunan hayvanlar olduğu gibi, tırnakları topuz ve balta işi gören hayvanlar da vardır. Aksine, kullanamadığı için cesaretsizliğinden ve öfke gücünün eksikliğinden dolayı kendilerine yük olmaması için silah verilmeyen hayvanlara gelince, bunlar da kaçma, çeviklik, hile ve aldatma gibi güçlerle donatılır. Tavşan ve benzerleri böyledir. Yırtıcı ve yabanî hayvanlarla, kuşların durumlarını incelediğimiz zaman onlarda bu hikmeti sürekli olarak görürüz. «Yaratanların en yücesi olan Allah ne uludur!».

İnsana gelince, o bu araçların hepsi ile donatılmıştır. Ona bunları kullanma yolu gösterilmiş ve hepsi onun emrine verilmiştir. Bunları yeri gelince anlatacağız. Bütün bu şeylerin sebeplerini, birbirlerine zarar verine ve türlü eziyetlerle birbirlerini yok etme konusunda ortaya çıkan meseleleri ele almanın yeri burası değildir. İleride yeri gelince bunları, kısmet olursa, ele alacağız.

HAYVANLARIN DERECELERİ

Hayvanların derecelerini açıklama konusuna yeniden dönelim: Canlılardan kimileri çiftleşme, neslini ve yavrusunu koruma, büyütme, acıyarak yuvasında barındırma ve üstünü örtme gibi duygulara sahiptir. Bu durumu yavruleyen ve yumurtlayan hayvanlarda görürüz. Bunlar yavrularını ya süt emzirerek veya yiyecek taşıyarak beslerler. Bu tür hayvanlar, söz konusu şeylerden birine ulaşamayanlardan üstündür. Bu nitelikler insan ufkuna yaklaşıncaya kadar hayvanda gelişmesini sürdürür. O zaman eğitimi kabul eder. Eğitimi kabul etmekle de öteki hayvanlardan kendisini ayırt eden bir fazilet kazanır. Hayvanlarda gittikçe bu fazilet artar ve hayvanlar sonunda at ve eğitilmiş şahin gibi birtakım üstünlükler kazanırlar. Bu dereceden yükselerek maymun ve benzerleri gibi eğitmeksizin kendi başına insanı taklit eden hayvan derecesine ulaşırlar. İnsana bakarak ve onun yaptığını yaparak, insanı yormaksızın ve onun eğitmesine gerek duymaksızın, kendi kendilerini aletleri ile eğitebilirler. İşte burası hayvan ufkunun sonudur. Eğer o, bu sınırı geçer birazcık ilerlerse, kendi ufkundan çıkar ve insan ufkuna girmiş olur. İnsan ise aklı, ayırt etme ve konuşma gücü olan, aletleri kullanan ve kendisine uygun gelen suretleri alan bir varlıktır. Bu dereceye ulaşan canlı, bilgilere yönelir ve arzu duyar, onun bir kısım güçleri, kabiliyetleri ve **Tanrı** vergisi olan nitelikleri ortaya çıkar. Bunlar sayesinde o, anlattığımız öteki mertebelerde olduğu gibi, bunda da yükselip ilerleyebilir.

İNSAN UFKUNUN DERECELERİ

Hayvan ufkunun sonuyla birleşen insan ufkunun ilk derecesinde, medenî dünya dışında kuzey ve güney bölgelerinde yaşayan insanlar yer alır. **Ye'cuc ve Me'cuc** ülkesinden, Türklerin ötesindekilerle, zenciler ve onlara benzeyenler çok az bir üstünlükle maymunlardan ayrılan toplulukları meydana getirirler.

Sonra bunlarda orta bölgelere doğru geldikçe ayırt etme ve anlama gücü gelişir. Zekâ, çabuk kavrama ve faziletleri kabul etme özellikleri ortaya çıkar. Duyulurlar yoluyla Allah'ın verdiği tabiatın etkisi sona erer. Böylece yukarda işaret ettiğimiz gibi, insan, irade ve çalışıp çabalama ile faziletleri elde etmek için yatkınlık kazanır. Nihayet o, kendi ufkunun sonuna ulaşır. Kendi ufkunun sonuna ulaşınca da melekler ufkunun başlangıcına varır. İşte burası en üstün insan mertebesidir. Burada varlıklar birleşir ve onların başı sonuna kavuşur. İşte «varlık dairesi» adı verilen budur. Tarifinden anlaşıldığına göre varlık dairesi, bir noktadan hareket ederek başlayıp aynı noktada sona eren bir çizgidir. Varlık dairesi, çokluğa birlik kazandıran bir dairedir. Bu daire, yüce yaratıcının birliğini, onun hikmetini, kudret ve varlığını kesinlikle göstermektedir. Bu konuyu, ahlâk ilmine giren bir husus olsaydı açıklardım.

Bu mertebeye ulaştığınız zaman Allah'ın izni ile onu anlarsınız. İşaret ettiğimiz hususu göz önüne getirir ve kavrar-samz, ne hal üzere ve niçin yaratıldığınızı bilirsiniz. Sizin ufkunuza bitişen ufku tanırırsınız. Dereceden dereceye ve tabakadan tabakaya nasıl geçtiğinizi farkedersiniz.

O zaman sizde gerçek iman doğar, insanların göremediği şeye tanık olursunuz ve mantık öğrenmekle başlanılan üstün ve gizli ilimlere doğru ilerlersiniz. Çünkü mantık, anlayışı ve tabii aklı doğru yola yönelten bir alettir. Bu ilimle yaratıkların ve bunların yaratılışlarının bilgisine, sonra bu bilgi genişletilerek ve derinleştirilerek ilâhî ilimlere ulaşırsınız. O zaman Allah'ın vergi ve lütuflarını kabule yatkınlık kazanırsınız. Böylece size ilâhî feyiz gelir. Tabiatın sıkıntıları ve onun hayvanî isteklere götüren hareketleri karşısında rahatlayacaksınız. Varlıkların derecelerinden birer birer yükseldiğiniz mertebeyi düşüneceksiniz.

Böylece bu mertebelerden her birinin varlık yönünden bir öncekine muhtaç olduğunu ve insanın mükemmelliğinin

tamamlanabilmesinin, ancak ondan öncekiler için gerçekleşen durumların, kendisi için de gerçekleştikten sonra mümkün olacağını bilirsiniz. İnsan, kâmil insan olup kendi ufkunun sonuna ulaşınca, yüce ufkun nuru onu aydınlatır. O ya iyi bir filozof olur, kendisine felsefî çalışmalarda ilhamlar gelir ve aklî faaliyetlerinde semavî destekler alır, ya da o, Allah katındaki mertebelerine göre vahiy alan bir peygamber olur. O zaman yukarı âlem ile aşağı âlem arasında aracı olur. Bu da, onun bütün varlıkların durumunu ve kendisinin insanlık durumundan itibaren ulaştığı durumu düşünmesi ve anlattığınız ufakları göz önüne alması ile gerçekleşir. İşte bu anda «onlar için gizlediğimiz müjdeyi kimse bilmez» (1) âyetinin anlamını kavrar ve Hz. Peygamber'in, «orada hiçbir gözü görmeyen, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir insanın kalbine doğmayan şeyler vardır» sözünü düşünür.

Söz, insanın lâyık olduğu bu şerefli ve üstün mevkiyi anlatmaya ve onun yükseldiği durumları belirtmeye ve bunun da ilk önce bilgi ve ilimlere karşı duyduğu arzu ile gerçekleştiğine gelince, bu konuyu biraz daha açıklayalım.

MÜKEMMELLİĞİN AMACI VE TAM MUTLULUK

Bu arzu, insanı sağlam bir yöntem ve doğru bir yönlele mükemmelliğin amacına, başka bir deyişle, tam mutluluğa ulaşmaya kadar götürür. İnsan, bu yolda pek az başarıya ulaşır, çoğu kez yoldan ve kurallardan sapar. Bunun sebepleri çok ve açıklaması uzundur. Ahlâkınızı olgunlaştırmaya konusu ile uğraştığınız için, şimdi onları bilmeye gerek yoktur.

Cisimleri düzenleyen tabiat, bazen kendisine ârız olan afetler ve hastalıklar dolayısıyla beden için yararlı olmayan şeyleri arzu eder. Toprak ve benzeri gibi vücuda yararı olmayan, aksine onu bozan şeyleri yemek isteyen kimseler böyledir.

(1) 32 sâde/17.

Aynı şekilde düşünen nefis de, kimi vakit kendisini kâmilleş-tirmeyen ve onu mutluluğuna yöneltmeyen, tersine bunlardan uzaklaştıran şeylere ileten, düşünce ve kurgulara yönelir. O zaman, nasıl ilk durumda bedenî tedaviye ihtiyaç varsa, bu durumda da ruhî bir tedavi gereklidir. Bunun içindir ki, insanların iyi ve yararlı rehberlere ve eğitimcilere ihtiyaçları vardır.

Tanrı'nın yardımı olmaksızın, kendiliğinden mutluluğa ulaşan bu tür tabiatlara rastlamak güçtür. Bu mutluluğun elde edilmesi uzun zamanlara bağlıdır.

Bizi bu amacımıza ulaştıran bu gerçek eğitimde gaye durumunda olan ilkenin göz önüne alınması gerekir ve böylece gaye göz önüne alınınca, tahlil yoluyla derece derece tabii olaylara doğru gidilir. Sonra da terkip yoluyla yukarı doğru ilk düşünülen gayeye ulaşınca kadar çıkılır. İşte bu düşünce bizi, bu kitabın baş tarafında ve diğer bölümlerinde, ahlâk konusu ile ilgili olmayan yüksek ilimlerden söz etmeye zorladı. Lâyık olanlar onlara yönelsin. İnsanın bilmediği şeye yönelmesi tabii mümkün değildir. Kabiliyeti olan ve önem veren kimseler, bu ilimleri biraz bilir ve bilgilerini artırmak ister, onlara koşar, bu uğurda zahmet ve sıkıntılara katlanırlar. Bilinmelidir ki, her insan bir fazilete yatkındır. Ona daha yakındır ve ona ulaşmaya daha elverişlidir. Bunun içindir ki, insanlardan birinin mutluluğu ötekilerin mutluluğundan farklı değildir. Ancak saf bir nefis ve üstün bir tabiat sahibi olanlar, olayların gayelerine ve en son gayeye, yani yüce mutluluğa ulaşır ki bunun ötesinde başka bir mutluluk yoktur.

Bu nedenle kent yöneticisinin her insanı kendisine has olan mutluluğuna yöneltmesi, sonra insanlara iki yönden önem vermesi gerekir: Birincisi, düşünce ile kazanılan ilimlerle onları doğru yola sevk etmek, ikincisi de onları sanatlara ve bedenî işlere yöneltmektir. Onları düşünce ile kazanılan mutluluğa yönelttiği zaman, tahlil yoluyla son gayeden hareket etti-

rir ve yukarıda anlattığımız güçlerin yanında bırakır. Amelî mutluluğa yönelttiği zaman da onları bu güçlerin yanından alıp söz konusu gayelere ulaştırır.

Kitabın baş tarafında belirttiğimiz gibi, bu eserden amacımızın ahlâkî mutluluk olduğu ve yaptığımız işlerin güzel olarak meydana gelmesi ve bu kitabı halk için değil, felsefe sevenler için yazdığımız ve düşüncenin amelden önce geldiği göz önüne alınınca, mutlak iyiliği ve insanî mutluluğu anlatınamız gerekir. Böylece son gaye düşünölsün, sonra o, birinci bölümde anlatığımız iradî fiillerle arzu edilerek aransın.

Aristo da kitabının (1) giriş kısmında bu konuyu ele almış, bilinmesi ve arzu edilmesi için **mutlak iyiliği** anlatmıştır. Biz de **Aristo'nun** söylediklerini anlatacağız ve eserinin ayrı ayrı yerlerindeki görüşlerini birleştirerek onu izleyeceğiz. Ayrıca onun felsefesini nakledip, kitaplarını yorumlayanlardan aldıklarımızı da gücümüz yettiği ölçüde buna ekleyeceğiz.

Başarıyla destekleme **Allah'tandır**. Hayır onun eli altındadır. O, bize yeter ve ne yüce vekildir.

(1) Burada, **Aristo'nun** «Ethica Nicomachea» adlı kitabı kastedilmektedir (Çevirenler).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İYİLİK VE MUTLULUK ARASINDAKİ FARK

Bu bölüme başlarken, Aristo'ya uyararak ve onun sözlerini zikrederek, iyilik ve mutluluk arasındaki farkı belirtmeye çalışacağız.

Aristo'nun tanımına ve eskilerden naklederek benimseyişi görüşe göre iyilik, bütün tarafından amaçlanan son gayedir. Bu gaye için yararlı olan şeye de iyilik denir. Mutluluk ise, ona ulaşana göre bir iyilik ve onun için bir olgunluktur. O halde mutluluk bir nevi iyiliktir. İnsanın mutluluğu, atm mutluluğundan farklı olur. Her şeyin mutluluğu, onun bütünleşmesinde ve kendisine has olan mükemmelliğindedir. Bütünün arzu ederek amaçladığı iyilik, yönelinen ve özü olan bir tabiattır. Başka deyişle, o, insan olmalarından dolayı insanlar için genel olan bir iyiliktir ve hepsi onda ortaktırlar.

Öyleyse insanlardan her biri için bir çeşit iyilik olan mutluluk izafidir, belli bir özü yoktur ve ona yönelenlere göre değişir.

Bunun içindir ki mutlak hayır üzerinde hiçbir tartışma yoktur. Düşünen varlıkların dışındakiler için de mutluluğun söz konusu olduğu sanılır. Eğer durum böyleyse mutluluk, insanların dışındaki varlıklarda kasıt, düşünce ve irade bulunmaksızın bütünleşmeyi ve mükemmelliği kabul etmelerini sağlayan birtakım yatkınlıklardır. Bu yatkınlıklar da arzu, ya da düşünen varlıklardaki iradeye bağlı arzunun yerini tutan şeylerdir. Yeme, içme ve dinlenme gibi hayvanlar için söz konusu şeylere şans veya rastlantı adı verilmelidir. Bunlara, insanlar

için olduğu gibi mutluluk adını vermek uygun düşmez. Yukarıda mutlak hayır için zikrettiğimiz tarif daha iyi görülmektedir. Çünkü akıl, ancak bir sonuca doğru çaba ve hareket gösterir. Bu da aklın ilk verisidir. Sözgelisi, meslekler büyük işler ve iradeye bağlı olan girişimler bir iyiliğe doğru yönelir. İyiliğe yönelmeyen şeyler anlamsızdır. Akıl, onları yasaklar ve reddeder. Zorunlu olarak «mutlak iyilik», bütün insanların yöneldiği şeydir. Fakat mutlak hayrın ne olduğu, bütün iyiliklerin amacı olan son gayenin ne olduğu bilinmelidir ki, onu kendimize amaç edinelim. Ona yönelelim ve ondan başkasına iltifat etmeyelim, uzak veya yakın yoldan bizi ona ulaştıran pek çok iyilikler konusunda düşüncelerimizi dağıtmayalım, iyilik olmayan şeyin ardından koşup yorularak ömürlerimizi tüketmeyelim. Biz bunların hepsini açıklayacağız.

İYİLİĞİN KISIMLARI

İyilik, Aristo'nun bölümlemesi, **Porfiriyus** ve diğerlerinin ondan nakline göre şunlardır: Üstün iyilikler, övülen iyilikler, güç halinde olan iyilikler ve iyilikler için yararlı şeyler.

Özü itibarıyla üstün olan ve sahip olanları şerefli kılan iyilikler hikmet ve akıldır. Övülen iyiliklere faziletleri ve iradeye bağlı olan güzel işleri örnek olarak verebiliriz. Güç halinde olan iyilikler için yukarıda geçen şeylere ulaşmayı sağlayan yatkınlık örnek teşkil eder. Yararlı olan şeyler ise özleri itibarıyla istenmeyen, fakat iyiliklere ulaşmada araç olarak istenen bütün şeylerdir.

Öte yandan iyiliklerin gaye olanları bulunduğu gibi gaye olmayanları da vardır. Gaye olanlardan kimisi tamdır, kimisi de tam değildir. Tam olan gayeye mutluluk örnek teşkil eder. Çünkü biz mutluluğa ulaştığımız zaman ona bir şey eklemek için ihtiyaç duymayız. Tam olmayan gayeye de sağlık ve zenginlik örnek teşkil eder. Bunlara ulaştığımız zaman daha çok artırmaya ihtiyaç duyarız ve başka şeyleri de elde ederiz. Hiç

gaye olmayan iyilikler ise tedavi, öğrenim ve beden eğitimi gibi şeylerdir.

Başka bir yönden iyiliklerin kimisi, özünden dolayı, kimisi de başka şeyden dolayı tercih edilir. Kimisi ise her iki yönden tercih edilir. Bu iki durumun dışında olanlar da vardır.

Bir başka yönden iyilikler şöyle bölümlenir: Genel olarak iyilik, mecburi durumlarda ve zaman zaman kimi insanlar için uygun olan iyilik, bütün insanlar için her yönden ve her zaman iyilik, bütün insanlar için ve hiçbir yönden iyilik sayılmayan şeyler.

Başka bir yönden de iyiliklerin kimisi cevherde, kimisi nicelikte, kimisi nitelikte ve diğer kategorilerde bulunur. Bu iyiliklerin kimisi de güçler, kabiliyetler, durumlar, fiiller, gayeler, madde ve aletler gibi şeylerdir.

ALLAH İLK İYİLİKTİR

Bütün kategorilerde iyiliklerin varlığı bu minval üzeredir. Cevhere, yani araz olmayan varlıktaki iyiliğe gelince, ilk iyilik, Yüce Tanrı'dır. Çünkü herşey arzu ile ona doğru yönelir. Sonsuzluk, ölümsüzlük ve bütünlük gibi ilâhî iyiliklerin kaynağı odur. Nicelikteki iyilik için uygun sayı ve uygun hacmi, nitelikteki iyilik için de zevkleri örnek olarak verebiliriz. İzafet yönünden dostluklar ve yetki sahibi olma böyledir. Yer ve zaman (kategorileri) söz konusu olunca uygun yeri, iyi ve hoş vakti örnek olarak verebiliriz. Durum konusunda da oturma, yatma ve uygun şekilde yaslanmayı anabiliriz. Mâlik olmada, mallar ve menfaatleri, infialde hoş giden şeyleri dinlemeyi ve beğenilen diğer duyulurları, fiilde de buyruğun yerine getirilmesi ve işin geçerliliğini örnek olarak verebiliriz.

Diğer bir yönden iyilikler, düşünülürler ve duyulurlar olmak üzere bölümlenir.

Mutluluk, yukarıda da söylediğimiz gibi, bir çeşit iyiliktir. Bu iyiliklere mükemmellik kazandırır ve iyiliklerin amaçlarını

oluşturur. Mükemmelliğe ulaştığımız zaman başka bir şeye ihtiyaç duymayız. Bu itibarla diyebiliriz ki, mutluluk iyiliklerin en üstünüdür. Ancak, son amaç olan bu mükemmellikle birlikte biz, başka mutluluklara da ihtiyaç duyarız. Bu mutlulukların bir kısmı bedende, bir kısmı da beden dışındadır. Aristo'ya göre insanın cömertlik, arkadaş çokluğu ve şanslı olmak gibi üstün işleri madde bulunmaksızın yapması güçtür. Bu itibarla felsefe, üstünlüğü ortaya koymada siyaset ilmine muhtaçtır. Aristo şöyle der: Bunun içindir ki, insanlar için Allah vergisi olan her şey mutluluktur, dedik. Çünkü o, Yüce Tanrı tarafından verilen iyiliklerin en üstünü ve mertebece en yükseği olup, mükemmel insana hastır. Bu sebeple çocuklar ve benzerleri gibi mükemmel olmayanların söz konusu mutlulukta payları yoktur.

ARİSTO'YA GÖRE MUTLULUĞUN BÖLÜMLERİ

Adı geçen filozofa göre mutluluğun kısımları beştir:

1 — Beden sağlığı ve duyu organlarının iyi olması. Bu da uyumlu bir mizaçla olur. Yani insanın iştih, görme, koklama, tat alma ve dokunma duyularının sağlıklı olmasıdır.

2 — Zenginlik, yardımcıları ve benzeri şeylere sahip olma. Böylece insan yerine göre bol bol harcar, onunla öteki iyilikleri yapar, özellikle iyilik severlere destek olur ve genellikle lâ-yık olanlara yardım eder. Bu sayede o, faziletlerini artıran işler yapar, övölme ve saygıya lâ-yık olur.

3 — İnsanlar içinde şö-hret sahibi olma ve faziletli-ler arasında ün kazanma. Böylece o, insanlar arasında övöl-en, yaptığı iyilikler dolayısıyla saygı duyulan bir kimse olur.

4 — İşlerinde başarılı olma. Bu da yaptığı, düşündüğü ve karar verdiği her şeyde sonuç alması ve arzuladığı şeylere ulaşmasıyla olur.

5 — İyi görüşlü, sağlam düşünceli, dininde ve diğer alanlarda sağlam inançlı olma, yanılmalardan uzak bulunma, yanlış adım atmama, kendisine bir fikir sorulduğu zaman iyi öğütler verine.

Bu beş çeşit mutluluğu kendisinde birleştiren kimse, bu büyük filozofun öğretisine göre tamamıyla mutlu kimsedir. Bunlardan bir kısmına sahip olan kimse de, o ölçüde mutluluktan pay alır.

PİSAGOR, SOKRAT, EFLÂTUN VE DİĞERLERİNE GÖRE MUTLULUK

Pisagor, Sokrat (1) ve Eflâtun gibi filozoflar ise, bütün faziletlerle mutluluğun yalnız nefiste olduğunda birleşmişlerdir. Bu itibarla onlar, mutluluğu bölümlere ayırırken kitabın başında anlattığımız hikmet, şecâat, iffet ve adalet gibi nefsin güçlerinde olduğunu söylemişlerdir. Bu faziletlerin mutluluğu kazanmada yeterli olduğunda, bedenın faziletlerine ve bedenın dışındaki şeylere ihtiyaç olmadığında birleşmişlerdir. İnsan bu faziletlere ulaşınca, hasta ve organlarının eksik olması, bütün bedeni hastalıklara yakalanması mutluluk bakımından ona zarar vermez. Ancak nefse, kendisine has işlerinde akıl bozukluğu, zihin şaşkınlığı gibi kötü şeylerin zarar vermesi bunun dışındadır. Yoksulluk, sönüklük, düşüklük durumu ve nefsin dışındaki diğer şeyler, bu filozoflara göre mutluluktan hiçbir şey eksiltmezler.

Stoahılarla tabiatçılardan bir kısmına göre beden, insanın bir parçasıdır ve yukarıda açıkladığımız gibi o bir alet değildir. Bunun içindir ki onlar, bedeni mutluluk, şans ve talihle elde edilen beden dışındaki şeyler bulunmadığı zaman, nefisteki mutluluğun eksik olacağını söylemek zorunda kalmışlardır.

(1) Metinde Bukrát şeklinde ise de eserin Fransızca çevirisine ve konuya göre sokrat olarak düzeltilmiştir. (Çevirenler)

ARAŞTIRICI FİLOZOFLARA GÖRE MUTLULUK

Bazı araştırmacı filozoflar şans işini ve ona bağlı olan her şeye önem vermezler. Bu gibi şeylere mutluluk adı verilmesini uygun görmezler. Çünkü mutluluk sabit, yok olmaz ve değişmez bir şey. En yüce en şerefli ve en üstün bir olgudur. Onlara göre şansa bağlı olan en güzel şeyin bile mutlulukta bir payı yoktur. Çünkü şansa bağlı şey değişir, sabit değildir. Düşünüp taşınmakla elde edilmez, akıl ve faziletle kazanılmaz.

Bunun içindir ki, eskiler üstün mutluluk konusunda anlaşılamamışlardır. Kimilerine göre insan mutluluğu ancak bedeninden ve tabii şeylerin hepsinden ayrıldıktan sonra hasıl olur. Onlar da, yukarıda anlattığımız gibi üstün mutluluğun yalnız nefiste olduğunu kabul eden kimselerdir. Onlar insanın bedensiz yalnızca cevher olduğunu söylerler. Bundan dolayı onlar, nefsin, tabiata ve tabiatın kirlerine, bedenin kötülük ve zorunluluklarına ve insanın bedene ve pek çok şeylere olan ihtiyaçlarına bağlı bulunduğu ve bedende kaldığı sürece asla mutlu olamayacağını söylemişlerdir. Yine onlar nefsin, aklı varlıklar dercesinde mükemmelleşmediğini görmüşler; çünkü aklı varlıklar ilk maddenin karanlıklarıyla, yani kusur ve eksiklikleriyle örtülü değildirler. Böyle olunca onlar, nefsin bu kirlilikten kurtulmasıyla bilgisizliklerden de kurtulacağını, temizlenip berraklaşacağını, ilâhî ışığı alacağını, yani tam akıl sahibi olacağını düşünmüşlerdir. Onların bu düşüncelerine göre insanın tam mutluluğa, ancak ahirette ölümünden sonra ulaşması gerekir.

Diğer bir kısım filozoflar insanın yaşadığı sürece iyi işler yaptığını ve doğru görüşlere inandığını, öncelikle faziletlerin hepsini kendisi için sonra da diğer insanlar için elde etmeye çalıştığını yaratıklar içerisinde bu güzel işlerle Yüce **Tanrı**'nın halifesi ve yaratılışının mayasında bu iyi davranışlar olduğunu bununla birlikte onun bütün hayatı boyunca isyankâr ve yetersiz kaldığını ölüp bu şeylerden kurtulunca tam

olarak mutluluğa erişmiş olacağını zannetmenin çok yanlış olduğunu söylerler.

Aristo bu görüşü inceler. O, insanî mutluluktan söz ederken insanın beden ve nefisten oluştuğunu söyler. İnsanı düşünen ölen, iki ayağı üzerinde yürüyen düşünen varlık gibi ifadelerle tarif etmiştir. **Aristo**'nun başında bulunduğu topluluk, eğer, insan, insanî mutluluğun en yüksek derecesine ulaşmak için çaba harcar ve zahmet çekerse, bu dünyada söz konusu mutluluğun gerçekleşeceğini düşünür. Bu durumu ve insanların insanî mutluluk konusunda farklı görüşlere sahip olduklarını ve bu hususta onların çeşitli güçlüklerle karşılaştıklarını görünce **Aristo**, meseleyi uzun uzun anlatmak ve açıklamak ihtiyacını duymuştur. Öyle ki yoksul, büyük mutluluğun servet ve zenginlikte olduğunu, hasta onun sağlık ve esenlikte olduğunu, aşağı tabakadan bir kimse, onun makam ve mevkide olduğunu, sapık kimse onun her çeşit şehvî arzuları elde etmekte olduğunu, âşık onun maşûka kavuşmakta olduğunu, faziletli kişi de onun lâıyk olanlara iyiliği bahşetmekte olduğunu kabul eder. Filozofa göre ise, bütün bunlar, akılla belirlenen bir mertebede bulunuyorsa, yani ihtiyaca göre gerektiği zaman, gerektiği gibi ve gerektiği kişiye göre olursa, mutlulukları temsil ederler. Bunlardan birisi başka bir şey için isteniyorsa, o şey mutluluk adını almaya daha lâıktır.

Bu iki zümreden her biri kendi görüşlerini ortaya koyduklarına göre biz de doğru bulduğumuz hususu ve iki tarafın görüşünü birleştiren yönü açıklamaya çalışacağız.

İnsan, melek adı verilen iyi ruhlara uygun olan ruhlı bir fazilete sahip olduğu gibi, ruh ve cisimden mürekkep olduğu için hayvanlara uygun olan bedenî bir fazilete de sahiptir. O hayvanlara uygun olan bedenî iyilikle bu aşağı âlemde kısa bir süre kalır. Onu imar edip düzene sokar. Kâmillik yönünden bu mertebeye erişince yüksek âleme geçer ve orada meleklerle iyi ruhların eşliğinde sonsuzca kalır. Aşağı ve yüksek âlem (el-

âlemü's-sufli ve'l-âlemü'l-ulvî) sözlerimizden yukarıda anlattığımız âlemler anlaşılmalıdır. Biz orada yüksek sözü ile duygu âlemindeki yüksek yeri ve aşağı sözümüzle de yine duygu âlemindeki aşağı yeri kastetmediğimizi belirttik. Duyulur olan her şey, yüksek yerde de olsa, aşağı âleme aittir, akledilir her şey ise, aşağı yerde bile olsa, yine yüksektir.

YÜCE MUTLULUK

Bilinmelidir ki, bedene muhtaç olmayan iyi ruhların sağlıkları için yalnızca nefis mutluluğundan başka bedenî mutluluklara ihtiyaçları yoktur. Burada sadece hikmeti teşkil eden sonsuz akledilirleri kastediyorum. Öyleyse insan, insan olduğu sürece, tam mutluluğa ancak bu iki durumu birlikte kazanmakla ulaşır. Bu iki durum ise ancak sonsuz hikmete ulaşmada yararlı olan şeylerle meydana gelir.

O halde mutlu insan, şu iki mertebeden birinde olur: Ya bedenî şeyler mertebesinde ve aşağı durumlara bağlı kalarak mutludur. Bununla birlikte o üstün işlerle uğraşır, onlarla ilgili gerçekleri araştırır, onlara ulaşmayı arzular ve onlara yönelir. Ya da ruhî şeyler mertebesinde yüksek durumlara bağlı kalarak mutlu olur. Bununla birlikte bedenî gerçekleri araştırır ve onları göz önünde bulundurur, ilâhî kudretin belirtilerini ve yüce hikmetin işaretlerini düşünür, bunlara uyar, onları düzene kor ve iyiliklerle donatır. Kabiliyeti ve gücü ölçüsünde derece derece daha faziletliye doğru yükselir. Bir kimse bu iki mertebeden birine ulaşmazsa, o hayvanlar derekesindedir, belki de daha sapıktır. Çünkü hayvanlar bu iyiliklere ulaşacak şekilde yaratılmamış ve onlara bu yüce mertebelere götüren bir güç verilmemiştir. Hayvanlar, ancak kendilerine has olan mükemmelliklerine doğru kendi güçlerinin yardımıyla hareket ederler. İnsan, kendisine tavsiye edilen iyiliklere yöneltilmiş ve bu yoldaki engellerden kurtulmuştur. Bununla birlikte o, bunları elde etmek için çabalamaz, bunların karşıt-

ları olan şeyleri tercih eder, üstün güçlerini aşağı işlerde kullanır. Ötekiler (hayvanlar) ise, kendilerine has olan kâmillikleri elde etmeye çalışırlar. O halde hayvanlar, insanî iyiliklerden yoksun olarak yaratılıp kendilerine iyi ruhların yanlarında bulunma ve müttakilere vaad olunan cennete girme hakkı verilmediğine göre, mazurdurlar. İnsan ise, mazur değildir. Birincisi, yoldan saptığı zaman, kuyuya düşen kör durumundadır, ona acınır, o kınanmaz. İkincisi ise, bile bile yoldan saparak kuyuya düşen gözleri gören kimseye benzer, bu da kınanır, ayıplanır.

Mutlu kişinin, mutlaka zikrettiğimiz bu iki mertebeden birinde bulunduğu anlaşılınca, yine bunlardan birinin eksik ve ötekinden az olduğu da ortaya çıkar. Eksik olan da, insanın girişimlerine ve gereği gibi yükselmesine engel olan bedenî olaylarla onu oyalayan maddi ziynetler ve tabiatın aldatıcı şeyleri sebebiyle acılardan ve üzüntülerden uzak değildir. Bu mertebede bulunan kimse, mutlak kâmilliğe sahip olmadığı gibi, tamamıyla mutlu da değildir. Öteki mertebede bulunan kimse ise, tamamıyla mutludur, hikmetten bolca nasibini alır, yüce âlemde ruhanî bir hayat sürer. Bu âlemdekilerin yardımıyla hikmetin inceliklerini elde eder, ilâhî nur ile aydınlanır, hikmete olan ilgisi ölçüsünde faziletlerini artırır ve bu yolda az engelle karşılaşır. Bunun içindir ki o, birinci mertebede bulunanların kurtulamadığı acı ve üzüntülerden daima uzak olur. İlk varlıktan sürekli olarak gelen nurun feyzinden ve kendi durumundan daima sevinçli ve mutludur. O, ancak bu durumlarla sevinir ve ancak bu güzelliklerden mutluluk duyar. Bu hikmeti, hikmet sahipleri arasında göstermekten zevk alır. Kendisine katılan ve yaklaşanlarla kendisinden feyz alan kimselemlerle birlikte olmaktan huzur duyar.

İşte bu mertebeye ulaşan kimse, mutlulukların sonuna ve en yücesine ulaşmış olur. O, dünyadaki dostlarından ayrılmayı önemsemez. Dünya nimetlerinden kaybettiği şeyler için

hayıflanmaz. Bedenini, malını, bedeninde ve bedeninin dışında bulunan mutluluklarla ilgili saydığımız dünya iyiliklerini kendisine yük olarak görür. Bedenî yönden ihtiyaç duyduğu zorunlu şeylerden ancak yaratanının iradesiyle kurtulabilir. O kendisine benzeyen kişilerin meclisinde bulunmayı ve kendisine yakın olan ruhlar ve yüce meleklerle karşılaşmayı özler. O, ancak **Allah**'ın istediği işleri yapar. Ancak ona yaklaştıran şeyleri tercih eder, bayağı arzularından bir şeye boyun eğerek ona karşı gelmez, tabiatın tuzaklarına aldanmaz, mutluluğunu engelleyen hiçbir şeye iltifat etmez. O sevdiğini yitirince üzülmez, istediğini elde edemeyince yerinmez. Bu son mertebe, oldukça farklılıklar gösterir, yani bu mertebeye ulaşan insanlar, birbirine yakın olmayan birçok tabakalara ayrılırlar. Söz konusu bu iki mertebe üzerinde filozof (**Aristo**) çok durmuş ve ancak ikinci mertebeyi tercih edip kitabına «Nefsin Faziletleri» adını vermiştir. Ben burada onun Arapçaya çevrilen şu sözlerini aynen veriyorum: Fazilet derecelerinin ilki mutluluk adını alır. Bu da, insanın irade ve girişimlerini, duyulur âlemdeki yararlarına nefis ve bedeninin duyulur gerçeklerine, bu nefis ve bedenle ilgili ruhî işler karşısında bu ikisinin ortak bulundukları durumlara yöneltmesidir. Bununla birlikte duyulur durumlarda insanın davranışı, hissi durumlarına uygun olan ölçüyü aşmaz. Bu durumda bazen insan şehvî isteklerine kapılabilir. Ancak ölçülü olur, aşırı gitmez ve gerekene gerekemeyenden daha yakın olur. Böylece o, işlerini her fazilette orta ve doğru yola göre yürütür, düşünceyle belirlenen ölçünün dışına çıkmaz. İsterse duyulur işlere karışmış ve onları yapmış olsun.

Faziletlerin ikinci derecesinde insan, irade ve girişimlerini, nefis ve bedeninin yararlarından en üstün olana yöneltir. Burada şehvî isteklerine kapılmaz. Duyulurlarla kazanılan nefsi şeylere zorunlu olan ölçüsünün dışında yönelmez.

Sonra insanın bu fazilette derecesi artar. Bu çeşit faziletlerde birbirinden üstün pek çok yer ve dereceler vardır. Bu-

nun sebepleri şunlardır : 1 — İnsanların tabiatlarının farklı oluşu, 2 — Her birine has alışkanlıkların bulunuşu, 3 — Fazilet, ilim, marifet, anlayış bakımından insanların durum ve mevkilerinin ayrı ayrı oluşu, 4 — Gayret ve tasarılarının değişik olması, 5 — Arzu ve sıkıntılarının çeşitliliği, onların değişiklik gösteren şansları da buna ilave edilir.

Bu derecenin sonunda, yani bu tür faziletten sırf ilâhî fazilete bir geçiş söz konusudur. Bu derecede geleceğe bakma ve geçmişe göz dikme, şimdiki zamanı tercih etme, uzağı görmeye çalışma, yakına bağlanma, bir şeyden korkup ürkme, bir durumu özleme, insanî zevklerden birini isteme, nefsanî arzuların peşinden gitme, beden, tabîî ve nefsanî güçlerin gerektirdiği zorunlu şeyleri yerine getirme söz konusu değildir. Ancak bu derecede insan, aklı iyiliğin faaliyetine göre faziletlerin bu yüksek derecelerinde hareket eder. O, yalnız ilâhî şeylere önem verir, onlar için sıkıntıya katlanır, hiçbir karşılık beklemezsin onlar için çalışır, yani o yalnız bu ilâhî şeyler için ve bu uğurda gayret ve çabalarını sarfeder.

İşte bu derece, insanların niyet ve tasarılarına, arzu ve sıkıntıya katlanmalarına, girişim ve güçlerine güvenlerinin sağlamlığına göre farklılık gösterir. Bu saydığımız durumlarda böyle bir fazilet derecesine ulaşan kimseler, İlk Sebep'e benzer, bu aşamada ona uyar ve onun fiillerini taklit eder.

Fazilette mertebelerin sonu, insan fiillerinin hepsinin ilâhî fiiller haline gelmesidir. Bu fiiller mutlak iyiliktirler. Fîil mutlak iyilik olunca, insan onu bu fiilin dışında hiçbir amaç için yapmaz. Çünkü mutlak iyilik bizzat arzu edilen bir gayedir. Yani o bizzat istenilen ve amaçlanan bir şeydir. Son derecede üstün bir gaye olan şey, başka bir şey için var olamaz. İnsanın fiillerinin hepsi ilâhî fiiller olunca onlar, insanın gerçekte asıl özünü oluşturan ilâhî aklımdan meydana gelir. Bedenî tabiatlarının diğer dürtüleri, hayvanî iki nefsin öteki istekleriyle bu iki nefisten ve hissî nefsin dürtülerinden doğan hayal gücünün

arzularıyla yok olup gider. Böylece insanın bir iş yapmasına sebep olan fiilin dışında irade ve niyyeti kalmaz. Fakat o, fiilin dışında yaptığı şeyleri irade ve niyyetsiz olarak yapar. Yani onun fiilindeki gayesi, o fiilin özünden başka bir şey değildir. Bu da, ilâhî fiilin yoludur.

İşte bu durum fazilet mertebelerinin sonu olup insan her şeyin yüce yaratıcısı olan İlk İlke'nin fiillerini bu durumda kabul eder. Yani insan yaptığı bir şeyden herhangi bir zevk, bir ödül, bir karşılık ve bunlara benzer bir şey beklemez. Ancak fiili, doğrudan doğruya onun amacını teşkil eder, diğer bir deyişle fiili, özünün dışında başka bir amaç için yapmaz. Onun özünün anlamı, onun yaptığı şeyi fiilinden başka bir amaç uğruna yapmamasıdır. Onun fiilinin özü, ilâhî fiilin kendisidir. Aynı şekilde Yüce **Tanrı** da bir fiili kendinin dışında bir şey için değil, özü için yapar. Bu durumda insanın fiili yukarıda söylediğimiz gibi, mutlak iyilik ve mutlak hikmet olur. O bir fiili yapmaya sırf o fiili ortaya koymak için başlar. Onunla başka bir şeyi amaçlamaz.

İşte Yüce **Allah**'ın fiili de böylece kendisine hasdır. O'nun fiili özünün dışındaki şeylerden dolayı ilk amaca göre değildir, yani **Tanrı**'nın fiili, bizim de bir bölümünü teşkil ettiğimiz şeylerin yönetiminden dolayı değildir. Eğer o böyle olsaydı, onun fiilleri dıştaki olayları denetleme, yönetme, durumlarını düzenleme ve onlara önem vermekle olur ve tamamlanırdı. Buna göre dıştaki şeyler **Tanrı**'nın fiillerinin sebep ve illetleri olur. Bu ise çok çirkin bir şeydir. **Allah** bu gibi şeylerden uzaktır. Ancak onun dıştaki şeylere önem vermesi ve onun o şeyleri yöneten ve onlara yardım eden fiili, ikinci amaca göredir. O, yaptığını başka şeyler için değil, ancak kendi özü için yapar. Çünkü onun özü, üstün olan bir varlıkla mukayese edilerek ve başka herhangi bir şeyle alakası yönünden değil, bizzat kendi özü olduğu için üstündür.

Yaratana uyma imkânı açısından son gayeye ulaştığı zaman, insanın yolu da böyledir. İnsanın ilk amaca göre yaptığı

fiiller, ilâhî fiilden başka bir şey olmayan sırf bu amacın özü için ve doğrudan doğruya fiil içindir. İnsan başkasına yararlı olan bir iş yaptığı zaman, onun başkası için yaptığı bu fiil, ilk amaca göre değildir. Ancak o, bunu başkası için ikinci amaca göre yapmıştır. Oysa özü için yapmış olduğu fiili, ilk amaca göre ve bizzat fiil için, yani doğrudan doğruya fazilet ve iyilik için yapmıştır. Çünkü onun bu fiili bir fazilet ve bir iyilik olup bunu bir menfaat sağlamak, bir zarar defetmek, öğünmek, başkan olmayı istemek ve şeref kazanmak için yapmamıştır.

İşte felsefenin ve mutluluğun amacı budur. Ancak insan, bu duruma dıştaki konularla ilgili bütün iradesini ve nefsanî isteklerini yok etmekte ulaşır. Nefis isteklerinden gelen dürtüleri öldürür, ilâhî şiar ve ilâhî himmetle dolarsa mutluluğa ulaşır. Ancak insan, buna bu tabîî davranışlardan tamamıyla temizlenip, büsbütün kurtulduğu zaman vasil olur. Sonra işte o zaman insan ilâhî marifetle ve ilâhî arzu ile dolar, nefsinde ve akıldan ibaret olan özünde yerleşmiş olan ilâhî gerçekleri iyice kavrar. İlk aklı bilgiler denilen ilk önermeler de kendisinde böylece yerleşir. Ancak aklın bu durumda ilâhî gerçekleri düşünmesi ve onları iyice kavraması, ilk aklı bilgiler diye adlandırılan ilk önermelerden daha üstün, daha ince ve daha açık-seçik bir anlam taşır.

İşte filozof (**Aristo**), düşüncelerini bu sözlerle ifade etmiştir. Ben bunları **Ebu Osman ed-Dimeşki** ('')'den naklettim. Bu zat, her iki dili, yani Yunanca ve Arapçayı iyi bilir. Onun tercümelerini bu iki dili bilenler beğenirler. Bununla birlikte o, Yunanca kelimeleri ve bunların anlamlarının Arapça tam karşılığını vermede çok titizdir. Bu kitaba, yani «Nefsin Faziletleri» ne başvurular bu sözleri aynen naklettiğim gibi bulurlar.

(1) Bu zat, büyük bir doktor ve mütercimdi (ö : 288/900).

MUTLULUĞA ULAŞMA ŞARTLARI

Tam mutluluğu isteyen kimsenin yükseldiği bu dereceleri, ancak hikmetin bölümlerini bütünüyle bilmesinden ve onları «Tertibu's-Se'âdât» adlı eserimizde anlattığınız sıraya göre öğrenmesinden sonra hâsıl olur. İnsanların başka bir yol ve metotla bunlara ulaşabileceğini sanan kimseler, yanılırlar ve gerçekten tamamıyla uzaklaşmış olurlar. Fazilete, bilme gücünü iptal ve ihmal ederek, akla has olan düşünceyi bırakarak, medenî olmayan işlerle ulaşacaklarını sanan kimselerin içine düşükleri büyük yanılma burada hatırlanmalıdır. Bu kimselere bazıları «çalışanlar» ve «kurtuluşa erenler» adını verirler. Bunun içindir ki biz bu kitabımızı yukarıdaki eserimizden sonra kaleme aldık. Bu iki eser sayesinde arzu edilen son mutluluk üstün hikmetle anlaşılsın. Onun için nefis olgunlaştırılsın, tabii olaylardan ve bedenin isteklerinden bütünüyle temizlenerek, onu kabul için hazırlansın.

İşte bu sebeple bu eserimize «Tahâratu'l-'a'râk» adını da verdik.

Aristo «Ahlâk» adlı kitabında şöyle der : «Gençler ve genç yaratılışlı kimseler bu kitaptan pek yararlanamazlar. Buradaki genç sözüyle yaş bakımından genç olanı kastetmiyorum. Çünkü bu anlamda onun için zamanın bir etkisi yoktur. Ben burada onunla şehvetlere ve duygu zevklerine düşkün olanların yaşayışlarını kastediyorum».

Ben ise, mutluluğun bu son derecesini, gençlerin ona ulaşmalarını isteyerek anlatınadım, diyorum. Aksine onlar, sadece işitsinler ve burada, hikmet derecesine ancak mertebeye yüksek olanların ulaşabileceklerini bilsinler yeter. Bu kitabı inceleyen herkes nitelendirdiğim ahlâk ile ilk mertebeye ulaşmayı istemelidir. Eğer bunu başarır ve güçlü bir arzu, tam bir istek filozoftan naklettiğimiz diğer şeyler ona yardımcı olursa,

hikmet derecesinde yükselsin ve bütün gücüyle bunda ilerlesin. Çünkü Yüce **Allah**, ona yardım eder ve onu başarılı kılar.

İnsan, mutluluğun bu derecesine ulaşır yoğun bedeniyle bayağı dünyasından ayrılarak tabii kirlerden ahireti için temizlenince kurtuluşa erer, özünü yaratanıyla karşılaşmaya manen hazırlanmış olur. Onda artık kendisini mutluluk yolunda engelleyen güçlerle bir mücadele ve onlara karşı bir arzu duyma söz konusu değildir. Çünkü o bunlardan temizlenmiş ve kendisinde bunlara karşı bir istek ve hırs kalmamıştır. O, âlemlerin **Tanrı'sıyla** karşılaşmak, onun lütuflarını ve nurunun feyzini kabul etmek için bunlardan kurtulmuştur. Öyle ki kendisi önce bu nurun feyzini almaya ve onun ihsanlarını kabule hazır değildi. O zaman iyilere ve kötülüklerden sakınanlara vaad olunan şeylere kavuşur. Nitekim buna, «onlar için gizlenen müjdeyi kimse bilmez» ⁽¹⁾ âyetiyle; **Hz. Peygamber'in**, «orada hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın hatırına gelmeyen şeyler vardır» hadisinde tekrar tekrar işaret edilmiştir.

Biz, yüksek mutluluğun bu iki durumunu özetledik. Bundan iyice anlaşılmıştır ki, bize nispetle birisi birinciye, ötekisi de ikinci dereceyi teşkil eder. Birinciye uğramadan ikinciye geçmemiz mümkün değildir. Öyleyse, son mutluluğun birinci derecesi hakkındaki sözlerimize dönmemiz gerekir. Bu hususu ve bu eserin temel konusunu oluşturan ahlâkî iyice ele almamız ve ikinci derecenin açıklanmasını da başka bir vakte bırakmamız gerekmektedir.

Bana göre anlattığımız güçlerden kimisine önem verip kimisine önem vermeyen, ya da onları zaman zaman düzeltmeye çalışan kimse için mutluluk gerçekleşmez. Aynı şekilde evinin yönetimi konusunda da insanın durumu böyledir. O, ev işlerinin bir kısmına önem verir, bir kısmına önem vermezse,

(1) 32 seode/17.

ya da bu işi zaman zaman yaparsa, bir ev yöneticisi olamaz. Şehrin yöneticisinin durumu da böyledir. Bir zümreye önem verip diğer bir zümreyi ihmal ederse, ya da bir vakit onlara önem verip başka bir vakit ilgi göstermezse, o, yönetici unvanını almaya kesinlikle lâyık değildir. **Aristo**, bir kırlangıcın gelmesi, babarı göstermez, güzel bir gün de baharı müjdelemez, diyerek buna bir örnek vermiştir.

Mutluluk isteyen kimsenin hoş bir yaşayışı arzulaması ve sürekli olarak ondan sevinç duyması gerekir. Çünkü hayat birdir ve aslında tatlıdır. Bunun içindir ki biz, onun daima arzu edilmesini ve ondan hiç uzaklaşmaması gerektiğini söyledik.

İnsanların yöneldiği amaçlar üçe ayrıldığı için, yaşayış tarzları da üçtür. Yani zevk hayatı, şeref hayatı ve hikmet hayatı. Hikmet hayatı bunların en üstünü ve en mükemmelidir. Nefsin faziletleri de çoktur. Öyleyse insanın bunların en şerefliğini ve en üstününü tercih etmesi gerekir. Faziletli mutlu kişilerin yaşayışları bizzat zevk hayatıdır. Çünkü onların fiilleri her zaman seçilmiş olup övgüye lâyıktır. Her insan kendisince sevimli olan şeyden hoşlanır. Adaletli kimse adaletten zevk alır, bilge kişi, bilgelikten hoşlanır. Faziletli işler ve faziletlere ulaşılan amaçlar hoş ve sevimlidir. Mutluluk ise her şeyden daha zevklidir.

Aristo'nun belirttiği gibi ilâhî mutluluk, yukarıda anlattığımız vechile şerefli ve onun yaşanması, bütün yaşayışlardan zevkli ve üstün ise de, görünmesi için diğer dış mutluluklara muhtaçtır. Yoksa gizli kalır, görünmez. Eğer mutluluk böyle olursa, ondan yararlanan kimse, hiçbir fiili görünmeyen uyku'daki faziletli kimse gibi olur. Bu takdirde onunla başkası arasında bir fark olmaz. Biz bu iki kimsenin durumunu yukarıda anlattık.

AKLIN ZEVKİ

Öyleyse bu mutluluğun gerçeğine erişen ve onu fiiliyle gösterebilen kimse, ondan zevk alan ve bâtılla süslenmemiş gerçek sevinci duyan kimsedir. Bu kimsedir ki, sevgi sınırından geçerek, aşk ve coşkuya ulaşır. Bu andan itibaren onun yüksek akıl sultanı, mide ve şehvetinin sultanına boyun eğmez. Böylece en şerefli organını, en aşağı organının hizmetine vermez.

Bâtıllarla süslü sevinçle, düşünmeyen hayvanlarla ortak bulunduğumuz zevkleri kastediyorun. Çünkü bu hissi zevkler, çabuk biter ve duygu organları onlardan hemen bıkar. Bunlar devam ederse, tiksindirici olurlar. Bazen de acı verirler. Duygunun kendi başına geçici bir zevki olduğu gibi, aklın da tek başına öze ait bir zevki vardır. Çünkü aklın zevki zâtîdir. Gerçek zevki bilmeyen kimse, ondan nasıl zevk alacak? Bizzat (zâtî) başkanlığı bilmeyen bir kimse, ona nasıl ulaşır? Bunun içindir ki, biz onu nitelemekle söze başladık. Onu tekrar tekrar açıklamaya çalıştık ve dedik ki, mutlak iyiliği, tam fazileti ve en faziletliyi tercih etme, ona göre davranma ve ondan ayrılmama demek olan amelî hikmeti bilmeyen kimse bundan zevk almaz, huzur duymaz. Bu durumda olmayan kimse açıkladığımız ve gösterdiğimiz bütün bu şeylerden nasıl zevk alır?

Tapınaklarda yazılı eski filozoflara ait şöyle ibretli bir söz vardır: «Dünyayı yöneten kiral şöyle der: İşte burada iyilik ve orada kötülük var ötede de ne iyilik ne kötülük vardır. Bu üçünü iyice bilen kimse, benden zarar görmez ve kurtulur. Bunları bilmeyen kimseye en kötü ölümü tattırırım. Onu birdenbire hemen öldürürüm, ancak yavaş yavaş uzun bir süre içerisinde öldürürüm». İşte bu ibretli sözü göz önüne alıp düşünen kimse, yukarıda söylediklerimizin hepsini anlar.

MUTLU KİŞİNİN MUTLU OLARAK KALMASI

Bilinmelidir ki, durumunu anlattığımız mutlu kişi de, yıldızlarıyla burçlarıyla, mutluluk ve uğursuzluklarıyla bu gök

küresi altında yaşadığı sürece başkalarına gelen felaketlerden, musibetlerden, türlü mihnet ve kötülüklerden kurtulamaz. Ancak o, bunlardan korkmaz, onlara katlanmada başkaları kadar sıkıntı çekmez. Çünkü o acı, üzüntü ve korku ile onlardan süratle kaçmanın imkânsız olduğunu bilir, gelip geçici durumlarından doğan üzüntü ve kederlerin etkisinde kalmaz. Eğer bu acılardan biriyle karşılaşır, mutluluğun zıttı olan duruma düşmemek için kendisine hâkim olabilir. Hatta bu acılar, onu mutluluk sınırından asla dışarı çıkaramaz. Eyyüp Peygamber'in uğradığı felaketler ve hatta onun kat kat fazlasıyla karşılaşsa da, bu, kendisini mutluluk sınırından çıkarmaz.

Mutlu insan yiğitliğin gereklerini korumak ve yumuşak tabîatlı kimselerin üzüntü duydukları şeylere karşı sabretmek zorundadır. Böylece onun sevinci önce özüyle, sonra da yaptığı iyiliklerle olsun. O, yiğitlik iddia eden bir katilin üstün gelmek isteyen bir savaşçının kendi organlarını zarara uğratarak büyük sıkıntılara katlandığını, yenmek ve şöhrat kazanmak için elde etmesi mümkün olan şehvî arzularını terketmede sabırlı olduğunu görür ve artık daha şerefli bir amaca ve faziletli bir arada üstün bir şöhrate sahip olduğundan kendisinin onlardan daha iyi sabırlı olması gerektiğini anlar. Çünkü o, önce kendi kendisine mutlu, sonra da başkalarına örnek olur.

Aristo şöyle der : Şanssızlıktan dolayı insanın karşılaştığı bir kısım kötülükler kolayca katlanılabilir. İnsan böyle bir şeyle karşılaşır ve ona katlanırsa, bu onun büyüklüğünü ve düşüncesinin yüksekliğini göstermez. Bir kimse mutlu değilse ve ahlâkı olgunlaştırma demek olan bu üstün ilimde bir mümaresesi yoksa, şiddetli bir şekilde etkilenir ve felaketlerle karşılaşınca, şu iki durumdan biriyle yüzyüze gelir: Ya aşırı bir sarsıntı ve şiddetli bir acı ile acınacak bir duruma düşer, ya da mutlu kişilere benzer, onların öğütlerini dinler. Dıştan sabır ve sükûn göstermekle birlikte içten üzülmüş ve derinden acı duyar. Nasıl ki felçli organlar sağa doğru hareket ettirildiği

zaman, sola doğru giderse, kötü ruhların hareketleri de, iyi-
liğe sevkeden şeylerin tersine doğru yönelir, yani kötüler, iyi-
ler ve adaletli kişiler gibi davranmaya çalıştıkları zaman, iste-
diklerinin tersini yaparlar.

ARİSTO'YA GÖRE AHİRET

Aristo'nun nefsin ölmezliğine ve yeniden dirilişe inandığını gösteren şu sözleri «Ahlâk» kitabında yer alır : «Mutluluğun sabit ve değişmez bir şey olduğunu belirttik. Yine bilmekteyiz ki, insan birçok değişikliklerle ve çeşitli rastlantılarla karşılaşmaktadır. En iyi hayat süren bir kimsenin çok büyük felaketlerle karşılaşması mümkündür. Nitekim Priam hakkında da böyle söylenmiştir. Bu gibi felaketlere uğrayan ve ölen kimseye insanlardan hiçbirisi mutlu demez». Buna göre bir insanın yaşadığı sürece mutlu olduğu söylenemez. Tersine onun ömrünün bitmesi beklenecek ve ondan sonra hakkında bir hüküm verilecektir. Öyleyse insan ancak ölünce mutlu olur. Ancak, mutluluk bir çeşit iyiliktir, dediğimize göre bu ifade son derecede kötüdür. Aristo devamla, bu konuda bir güçlüğün ortaya çıktığını söyler ve şöyle der : «Çünkü ölü için iyilik ve kötülük söz konusu olduğu zannedilir. Nitekim yaşayan kimse de farkında olmadan şeref, horlanma ve çocuklarının ya da torunlarının işlerinin düzgün gidip gitmemesi gibi şeylerle karşılaşır. Bu şeylerde bir iyilik vardır, çünkü bütün ömrü boyunca ihtiyarlayınca kadar mutlu olarak yaşayıp ölen kimse, çocuklarında, bu gibi değişikliklerle karşılaşabilir. Hatta çocuklarından bazısı iyi, bazısı da kötü bir hayat sürebilir. Ayrıca şu da açıktır ki, babalarla çocukları arasında her çeşit ayrılıkların bulunması mümkündür. Fakat ölünün başkasının değişmesiyle bazen mutlu, bazen de mutsuz olduğunu kabul etmek herkesçe imkânsız görülür. Yine çocuklara ait işlerin ana-babalarıyla her vakit ilgili olduğu da inkâr edilemez. Ancak bizim, yukarıda söz konusu edilen güçlüğe dönmemiz gerekir». Aristo'nun bu konuda ortaya attığı bu mesele, insanın ölümünden

sonra bir kısım durumlarla karşılaşacağına, zorunlu olarak çocukları ve torunlarının ahlâk ve yaşayışlarına göre yaptıkları işlerden etkileneceğine inanan kimselerin meselesidir. Nasıl olur da mutlu olarak ölen bir kimse hakkında evlatlarından kimisinin kötülüklerinin ya da soyundan hayatta olanların fena yaşayışlarının ona zararı dokunduğunu söyleyebiliriz. Halbuki kendisi hayatta iken bunun tam tersini yaşamıştı. Eğer onun mutluluğu bundan etkilenmişse bu kötü bir şeydir. Eğer ona bunlardan hiçbir şey gelmezse o da kötüdür. Sonra Aristo bu meseleyi şöyle çözer : İnsanın bütün durumlarında ve her yönde sürekli olarak mutlu olabilmesi için karşılaştığı şeylerde bazen sabır gibi en faziletli işleri, bazen de en üstün işleri tercih ederek, malı bol olduğu zaman bolca harcayarak, malı olmadığı zaman da kanaat göstererek övülen bir yaşayışa yönelmesi gerekir. Öyleyse mutlu kişi, büyük bir felaketle karşılaştığı zaman yaşayışını daha da mutlu kılar, çünkü o kendisini çok güzel idare eder, felaketlere karşı iyi sabır gösterir. Eğer böyle yapmazsa, mutluluğunu bulandırır, eksiltir ve birçok işi yapmaktan kendisini alıkoyan üzüntülere ve kederlere boğulur. Bu durumlar ve işlerde, mutlu kişilerden ortaya çıkan ahlâki güzellik daha çok parlar ve artar. Bu da, mutlu kişinin duygusuzluğu ve olayları kavrama eksikliğinden değil, aksine yiğitlik ve nefis büyüklüğünden dolayı felaketlere kolaylıkla katlanması halinde olur.

Aristo şöyle der : «Söylediğimiz gibi fiiller yaşayış tarzını doğursaydı, mutlu kişilerden hiçbirisi mutsuz olmazdı. Çünkü o, hiçbir zaman kötü işleri yapmazdı. Durum böyle olunca mutlu kişi Priam'ın başına gelen felaketlerle karşılaşsa bile, daima büyük mutluluk içinde kalacaktır. Aynı zamanda ne mutsuz olacak ne de çabucak durumu değişecektir. Çünkü o, kolayca mutluluktan uzaklaşmayacak, basit olaylar ve hatta büyük felaketler bile onu mutluluktan ayırmayacaktır. O, bu olaylarla karşılaşınca kısa bir zamanda mutlu olmaz, ancak uzun zamanda elde ettiği güzel işlerle mutlu olur».

Aristo daha sonra şöyle der : «İnsanın ölümünden sonraki durumuna gelince, ölünün, çocuklarına ve bütün dostlarına ârız olan felaketlerin onu asla ilgilendirmediğini söylemek, herkesin inandığı şeye ters düşmektedir. Onlara ârız olan şeyler çok ve kesin olduğuna ve bunların bir kısmı ölüyü daha çok ve bir kısmı da daha az ilgilendirdiğine göre, onları cüz'î şeylere bölmemiz sonsuzca sürüp gider. Eğer genel bir ifade ile ve tarif yoluyla bir şey söylemek gerekirse, bu konuda şöyle demekle yetinebiliriz : Nasıl ölüye ârız olan felaketlerin bazısına katlanmak ona sağlığında ağır geliyor, yaşayışını etkiliyorsa ve bunlardan bazısına katlanmak da ona kolay geliyorsa, aynı şekilde çocuklarına ve dostlarına ârız olan olayların her biri, öldükleri zaman karşılaştıkları şeylere nispetle, bir misalle ifade edilebilecek şeyden daha çok bir farklılık gösterir. Eğer onlara bu şeylerden bir iyilik veya kötülük ulaşırsa, bu çok az olup, mutlu olmayanı mutlu yapacak ve mutluların mutluluğunu giderecek ölçüde değildir».

İşte **Aristo** ortaya attığı meseleyi bu şekilde çözümlenmiştir.

ZEVKİN BÖLÜMLERİ

Mutluluğun en zevkli, en üstün, en iyi ve en açık bir şey olduğunu yukarıda belirttik. Bunun nasıl bir zevk olduğunu iyice açıklamamız gerekir. Zevk ikiye ayrılır : Birincisi, edilgen, ötekisi de etken zevktir. Edilgen zevk, dişilerin, etken zevk de erkeklerin zevkine benzer. Bunun içindir ki, edilgen zevke düşünmeyen hayvanlar da bizimle birlikte katılırlar. Yani bu zevkler şehvetlere ve öç alma tutkusuna bağlı olup, iki hayvanî nefsin tepkilerinden ibarettir. Etken zevk de düşünen canlıya özgüdür. Maddî ve edilgen olmadığından tam bir zevktir, ötekisi ise eksiktir. Bu asıl zevktir, diğeri de gelip geçicidir. Yani gelip geçici zevkler şehvete bağlı ve hissi olup, çabucak ortadan kalkar ve hemen yok olur, değişir, zevk olmaktan çıkar. Hatta acılara dönüşür veya tiksini len kötü şeyler olur. İşte

bunlar zevklerin tam karşısı olan şeylerdir. Asıl zevklere gelince, bunlar hiçbir vakit zevk olmaktan çıkmazlar, durumları değişmez fakat sürekli olarak kalırlar.

Durum böyle olunca mutlu kişinin zevkinin gelip geçici değil, asıl olduğu, hissî değil, aklî olduğu, edilgen değil, etken olduğu, hayvanî değil, ilâhî olduğu yönündeki hükmümüzün doğruluğu açıkça ortaya çıkar.

Bu sebeple filozoflar, gerçek olduğu zaman zevkin bedeni eksiklikten bütünlüğe, hastalıktan sağlığa, nefsi de bilgisizlikten ilme, kötülükten fazilete götüreceğini söylemişlerdir. Ancak burada öğrencinin bilmesi gereken bir husus vardır : Bedenin hissî zevke olan yönelişi çok güçlüdür ve ona olan tutkusu rahatsız edici ölçüdedir. Alışkanlık, bizdeki yaratılıştan var olan güce büyük bir şey ilave etmez, çünkü biz bu güç ve arzuya ilk yaratılışımızdan itibaren sahibiz. Bunun içindir ki, bu zevk, gerçekten hissî ve çirkin olunca ve insan tabiatı ona fazlasıyla yönelip ondan kuvvetle etkilenince, insan ondaki her kötülüğü güzel görür ve o yoldaki her zorluk kendisine kolay gelir. Nerede yanıldığını, nerede kötülüğün bulunduğunu, felsefe onun gözünü açincaya kadar göremez.

Aklî ve güzel zevk ise, hissî zevkin tam karşısıdır. İnsan tabiatı ondan hoşlanmaz. İnsan bilgi ve ayırt etme gücüyle ona yönelirse, sabır ve riyazete ihtiyaç duyar. Fakat bu konuda iyi bir uygulamadan ve onu iyice kavradıktan sonra bunun güzelliğini ve ihtişamını, hissî zevkin zıddını, açıkça görür.

Bundan anlaşılmaktadır ki insan, ilk yaratılışında babasının yönetimine, sonra da ömrünün sonuna kadar, kendisini yönetmesi için doğru yolu gösteren ve yüksek hikmete ileten ilâhî yasa ve doğru dine muhtaçtır.

Bununla birlikte mutluluğun cömertlikle ilgili olduğu da görülmektedir. Çünkü biz, mutluluğun etken bir zevk olduğunu ve bu zevkin de her zaman vermekle gerçekleştiğini, edil-

gen zevkin ise almakla meydana geldiğini açıkladık. Mutlu kişinin zevki, göstermek ve bu hikmeti yerinde kullanmakla açığa çıkar. İyi bir usta, güzel bir sanatçı ve üstün bir musikişinas da böyledir. Kısaca, mesleğinde üstün bir maharet gösteren her sanatçı faziletlerini ortaya koymak ve ona lâyık olanların yararına sunmakla sevinç duyar.

İşte cömertliğin anlamı budur. Ancak en üstün ve en değerli bir şeyle cömertlikte bulunmak, aşağı ve bayağı şeylerle cömertlikte bulunmaktan daha üstün ve daha değerlidir. Bu yüksek ve değerli cömertlik, az ve basit olan diğer cömertliğin karşıtı bir nitelik taşır. Gerçekte, mallara ve elde edilen bütün dış servetlere sahip olan kimse, bunları harcamakla eksiltir, biriktirdiği bu şeyler zamanla tükenir. Oysa, tam mutluluğa sahip olan kimsenin malları harcamakla azalmaz, onları sarfettikçe tükeneceği yerde artar. Dış mallar düşmanlardan, hırsızlardan ve diğer saldırganlardan gelen birçok tehlikelere uğradığı halde, ötekisi, her türlü tehlikeden korunmuştur. Düşmanlar ve kötü kimseler, hiçbir yol ile ona el uzatamazlar.

Böylece, mutlu kişinin zevkinin nasıl olduğu, nereden başlayıp nerede sona erdiği, gerçek sevincin ve asıl zevkin nasıl olduğu anlaşılmaktadır.

Yine bu zevkin sonsuz, tam ve ilâhî olduğu, bunun karşıtının da mutsuzluk olduğu anlaşılmıştır. Yani mutluluğun karşıtı olan mutsuzluktaki zevkler gelip geçicidir. Bunlar karşıtılarına dönüşürler. Sonunda acı verirler veya tiksindirici olurlar. İlâhî değil, şeytanî, övülen değil, kınanan şeyler olurlar.

Öyleyse mutluluğun övülmeye lâyık olup olmadığını açıklamak gerekir. **Aristo**, «son derece de yüksek olan şeyler için övgü söz konusu değildir. Çünkü onlar en üstün, en çok övülen ve övülemeyecek kadar yücedir» der. **Aristo** devamla şöyle der : «Biz seçkin ve lâyık olan insanların mutlu olduklarını söyleriz. Hiç kimse adaleti methettiği gibi, bizzat mutluluğu

övmeyiz. Onu övgünün üstünde olan şeylerle yüceltir ve ulular. O halde övgülerin ötesinde olan varlık da Allah'tır ve Yüce İyiliktir. Çünkü övgünün asıl amacı fazilettir ve onu uygulamaktır. Allah ise uludur, yücedir, her türlü övgünün üstündedir. Ancak insanlar onu yüceltirler. Biz de Allah'ı her zaman yüceltir ve ulularız. Aynı şekilde mutluluk da, ilâhî bir gerçek olduğundan ve bütün şeyler onun için faaliyet gösterdiğinden yüceltilmiştir. Bunun içindir ki, mutluluğu övmemek gerekir. Çünkü o, bütün övgülerin üstündedir. Ancak biz, onu özüyle yüceltiriz, her şey onunla ve ona katıldığı ölçüde övölür».

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSANIN FİİLLERİ

Yukarıda mutluluğun adalet, yiğitlik, iffet gibi faziletlerde ve belirlediğimiz bu türlerin kapsamına giren diğer fiillerde ortaya çıktığını anlattık.

Bu fiiller bazen mutlu ve faziletli olmayan kişilerde de görülür. Bazı kimseler adaletli olmadıkları halde doğru iş yaparlar, yiğit olmadıkları halde, yiğitlik gösterirler, iffetli olmadıkları halde, iffetli davranırlar. Mesela; yeme ve içme gibi isteklerini ve başkasının düşkün olduğu diğer zevkleri terkedenden kimse böyledir. Bu kimse, ya içinde bulunduğu durumdan daha fazlasını bekler, ya da onu bilmez ve hiç tatmamıştır. Şehirlerden uzakta yaşayan bedevî Araplar, vâdi ve dağların yamaçlarındaki çobanlar böyledir. Ya da kendi elindekilerle yetinmiştir veya isteği sönmüş ve bünyesi zayıflamıştır. Yahut onu almak ve kullanmaktan kendisine bir zarar geleceğinden korkmuştur veyahut da o kendisi için yasaklanmıştır. Bunların hepsi gerçekte iffetli olmadıkları halde, iffetli kimselerin yaptıkları işleri yaparlar. Gerçekte iffetli adını alan kimse, yukarıda anlatılan iffetin hakkını tam ol bir amaç için değil, iffet olduğu için seçen ve bir fazilet olduğu için tercih eden, sonra da şehevî isteklerinin her birini ihtiyacı kadar, gerektiği şekilde, gerekli vakitte ve gerekli durumda yerine getiren kimsedir.

YİĞİTLİK

Aynı şekilde yiğit olmadığı halde, yiğit olarak davranan kimsenin durumu da böyledir. Mal ve birkaç menfaat uğruna

savaşları yöneten ve tehlikelere atılan kimse yiğitler gibi davranır. Aslında bunu yiğitlik denilen faziletle değil, açgözlülük tabiatıyla yapar. Bu gibi durumlarda daha çok atılganlık ve metanet gösteren kimselerin çok yiğit değil, daha obur ve açgözlü olduğunu söylemek gerekir. Bu kimse, mal ve mal ile elde edilecek bir şeyler istediği için şerefli nefsinin tehlikeye atar ve büyük felaketlere karşı göğüs gerer.

Her türlü faziletlerden uzak oldukları halde, mutsuz insanların iffetli ve yiğit kimseler gibi davrandıklarını görüyoruz. Onlar bütün isteklerine karşı sabır gösterirler. Sultanın cezalarına, kırbaçlamalarına, organlarını kesmesine, onulmaz yaralara katlanırlar. Hatta asılmak, gözleri oyulmak, elleri ve ayakları kesilmek gibi organlarını yitirinceye dek sabrederler. Bütün bunlara şöhret kazanmak ve kendisi gibi kötü seçim yapan ve faziletsiz kişiler arasında övülmek için katlanırlar. Bazen de bu kimseler, kabilelerinin kınamasından veya sultanın cezalandırmasından, ya da mevkilerini kaybetmek korkusu ve benzeri sebeplerden yiğit kimseler gibi davranırlar. Kimi vakit de birçok kez akranlarını yenme şansına sahip olup normal şekilde kendilerine güvenerek ve tesadüfleri görmezlikten gelecek ileri atılırlar. Bazen de âşık olan yiğitler gibi davranırlar. Yani sevgililerine ulaşmak için tehlikelere atılırlar. Bunu, fazileti isteyerek ve güzel bir ölümü kötü bir yaşantıya tercih ederek değil, çapkınlık arzusu, ya da sevgililerini görme hırsıyla gerçek yiğitlerin yaptıkları gibi yaparlar.

Arslan ve fil gibi hayvanların cesareti yiğitliğe benzer, gerçekte ise bunlar yiğitlik değildir. Onlar, diğer hayvanlardan üstün olduklarını bilerek güçlerine güvenirler. Yaratılışlarındaki yiğitlik ile değil, yeneceklerine ve kendilerinin güçlü olduklarına inandıklarından ileri atılırlar. Eğer yırtıcı bir hayvan söz konusu ise, bu durumda silahsız olma korkusunu taşımayan bu hayvan âdeta silahsız bir kişiye saldırdığı zaman, silahlı bir kişi gibidir. Bu bir yiğitlik değildir. Çünkü yiğit kişinin yapaca-

ğı seçim buradan mevcut değildir. Yiğidin çirkin olan bir işten korkusu, ölüm korkusundan daha fazladır. Bunun içindir ki o, güzel ölümü kötü hayata tercih eder. Yiğit, işlerinin başlangıcında zevk almaz, çünkü işlerin başlangıcı onun için sıkıntı vericidir. O zevki işlerin sonunda alır. Eğer Allah'ın birliği ve onun, dünya ve ahirette insanların yararlarını sağlayan adaletli nizamı uğrunda dinini ve gerçek inançlarını savunmuşsa, bu zevk, ömrü boyunca ve öldükten sonra da sürüp gider.

Ömrünün kısa olduğunu düşünen ve belirli günlerden sonra mutlaka öleceğini bilen, iyiliğe ve doğru görüşe bağlı olan böyle bir kimse mutlaka dinini savunur. Kendi şerefine saldıran ve şehrine hâkim olmak isteyen düşmana karşı kor, kaçmayı onuruna yediremez, kaçmanın korkaklık olduğunu bilir, kaçmayı seçerse, sonunda nasıl olsa öleceğinden bu ona sadece birkaç gün kazandırır. Üstelik böyle kısa bir hayatta kınanmış, zillet ve küçüklük içinde geçen bir hayat sürmüş olur. İşte nefsinin güçleri karşısında yiğit kişinin takınacağı tavır budur. Yani o, şehvetlerine karşı kor ve yiğitlikten ayrılmaz. Onun bu durumu ilk durumunun aynısıdır. Yiğitlik sembolü olan **Hız. Ali'nin** arkadaşlarına söylediği : «Ey insanlar, öldürmezseniz ölürsünüz! Allah'a and olsun ki, kafaya inen bin kılıncı darbesi, yatakta ölmekten daha iyidir» sözünü işiten kimse açıkça bilir ki, insanlar için saydığımız bu şeylerin hepsi ona sùretâ benzese de bu konuya girmez, çünkü tehlikelere atılan herkes, yiğit değildir, kötülüklerden korkmayan herkes de yiğit değildir. Şerefini kaybetmekten, şerefının çiğnenmesinden, depresyonlardan, sarsıntılardan, yıldırımlardan, müzmin hastalıklardan, arkadaş ve dostlardan yoksun kalmaktan, denizin kabarmasından, korkunç dalgalardan ve fırtınadan korkmayan kimsenin, delilikle veya arsızlıkla nitelenmesi, yiğitlikle nitelenmesinden daha iyidir.

Aynı şekilde güven ve sükûnet zamanında kendisini yüksek bir damdan atlamak, pek yüksek bir yere çıkmak, yüzme

bilmediği halde derin bir havuza dalmak, kükremiş bir deve, deli bir boğa ve eğitilmemiş bir ata karşı çıkmak suretiyle gereksiz yere gösteriş yaparak ve yiğitlik taslayarak kendisini tehlikeye atan kimse de yiğit değil, övünmeyi seven ahmağın biridir. Fakirlikten ve zilletten korkarak kendisini boğan veya zehirleyen kimse de yiğitlikle değil, korkaklıkla nitelenmelidir. Çünkü buradaki atılganlık, yiğitlikten değil, korkaklıktan gelmektedir. Yiğit ise, karşılaştığı sıkıntılara güzel bir şekilde sabreder ve yukarıda açıkladığımız gibi bu durumlara uygun davranışlarda bulunur. Bunun içindir ki, yiğit kimsenin büyük ve fedakâr olması gerekir. Özellikle sultanın, din ve devlet işleriyle uğraşan kimselerin bu konuda yarışmaları, onun değerini yüceltmeleri ve onu yukarıda anlattığımız diğer şeylerden ayırt etmeleri daha uygundur.

Bütün bu söylediklerimizden anlaşılmaktadır ki, yiğit kimse, iyi işlerdeki güçlülere önem vermez, kötü işlere sabreder, halkın büyük gördüğü şeyleri küçümser. Hatta daha üstün bir işi seçerek ölümü bile göze alır. Elde edemediği şeye üzülmez, felaketlerle karşılaştığı zaman sarsılmaz, öfkelenmediği zaman gereken ölçüde, gereken kimseye ve gerekli zamanda öfkelenir. Öç alması da aynı şartlara göre olur. Filozoflar şöyle demişlerdir : Öç almayan kimsenin kalbine sönüklük gelir, intikam aldığı zaman, yeniden canlılık kazanır. Bu intikam yiğitlik uğrunda olduğu zaman iyidir, aksi takdirde kötüdür. Anlatıldığına göre bir zamanlar birisi güçlü bir sultanın üzerine yürümüş ve ondan öç almak istemiş, fakat sultana hiçbir zarar vermeksizin kendisi helak olmuştu. Güçlü bir muarızın veya azgın bir hasının üzerine atılıp ona karşı direnemeyen kimsenin durumu da böyledir. Çünkü onun böyle bir intikama kalkışması kendisine zillet, suç ve acizlikten başka bir şey kazandırmaz. Öyleyse, yiğitlik ve iffetin şartları ancak her şeyi yerli yerinde ve aklın tayin ettiği ölçüde kullanan filozofta tam olarak bulunur. Buna göre her iffetli ve yiğit kimse filozoftur, her filozof, yiğit ve iffetlidir.

CÖMERTLİK

Aynı şekilde bu durum cömert olmadığı halde, cömert kimseler gibi davrananlarda da görülür. Mesela; gösteriş olsun diye veya sultana yaklaşmak, kendisine, aile ve çocuklarına gelecek bir zararı önlemek için, mallarını şehvî istekleri uğrunda harcayan veyahut onları kötü, oyun ve eğlence düşküntü kişileri gibi lâıyk olmayanlar için harcayan, ya da ticaret ve para kazanmak suretiyle daha çok mal elde etmek için harcayan kimseler, cömert olmadıkları halde, cömert kişiler gibi davranırlar. Bunların kimisi malını oburluğundan, kimisi gösteriş düşkünlüğünden, kimisi daha çok mal ve kazanç sağlamak için harcar, kimisi de malın değerini bilmediği için saçıp savurur. Bu husus çoğunlukla mirasçılarla mal kazanmak için yorulmayanlarda görülür. Onlar, mal kazanmanın güçlüğünü bilmezler. Oysa mal zor kazanılan ve kolayca harcanıp dağıtılan bir şeydir. Filozoflar bu hususu ağır bir yükü sırtına alıp dağın tepesine çıkan, sonra da onu oradan aşağı doğru salıveren kişiye benzetirler. Görüldüğü gibi bir şeyi yukarı çıkarmak güçtür, fakat onu oradan aşağı yuvarlamak kolaydır.

Mala olan ihtiyaç yaşamak için zorunludur. Hikmet ve fazileti ortaya koymak için de yararlıdır. Onu meşru yoldan kazanan kimse, güçlük çeker. Çünkü güzel kazanç yolları azdır. Dürüst ve hür kimselere göre kazanç şekilleri de çok değildir. Dürüst ve hür olmayanlar ise, nasıl ve hangi yoldan kazandıklarına önem vermezler, bu yüzdendir ki, birçok hür ve faziletli kimselerin malları pek yoktur. Onlar, şansı kötülerler ve ondan yakınırırlar.

Onların zıtları olan kimseler, malı çeşitli hilelerle kazandıkları ve ona nasıl ulaştıklarına önem vermedikleri için, daima çok servete sahip olurlar, bol bol harcarlar, şanslarından memnundurlar, halk da onlara imrenir ve onları kıskanır.

Ancak akıllı insan, kınanmalardan uzak, şerefi bu türlü lekelerden temiz, kötü kazançla kirlenmemiş, hiyanet, hırsız-

lık, kendisinden aşağıda ve kendisi gibi olanlara haksızlık etmemiş, her çeşit arsızlık ve kötülükten sakınmış; pezevenklik ve aldatma, krallara kötü malları övme, hile ve kurnazlıkla onlardan mal sağlama, onlara kötülük işlemede yardımcı olma, arzularına uygun şekilde kötülükleri güzel gösterme gibi düzenbazlık, kovuculuk, iftira, her çeşit aldatma ve haksızlıklarla, gayrimeşru mal peşinde olan kimselerin işledikleri kötü şeylerden kaçınır. Yine akıllı insan bu haliyle sevinir, rahat ve övülmeyi maldan üstün tutar, şansını kınamaz, başına gelen olaylardan dolayı kin tutmaz, meşru olmayan yollardan zengin olanları da kıskanmaz. İşte malları kazananlarla onları harcayanların durumu böyledir.

ADALET

Yine aynı şekilde adaletli olmadığı halde, adaletli kimseler gibi davrananların durumu da böyledir. Şeref, mal, şehvî arzular veya yukarıda saydığımız şeylerden başka bir amaç uğrına bazı işlerde gösteriş olsun diye âdil olanlar, adaletli davranmış sayılmazlar. Çünkü onlar, bir amaç uğrına adaletli kimseler gibi davranmışlardır. Onların işlerini yukarıda söylediğimiz gibi, amaçlarına bağlamak gerekir.

Gerçekte adaletli kimse, işlerinde güçlerinde ve bütün durumlarında âdil olur. O şekilde ki, bunlar arasında bir ölçsüzlük bulunmaz. Sonra kendisinin dışında olan beşerî ilişkilerde de aynı sonucu gözetir. Bütün bunlarda bizzat adalet faziletine yönelir, başka bir amaç gütmmez. İçten bir yatkinlik kazanmışsa ve bütün fiilleri ona göre ortaya çıkarıyorsa, bu adalet fazileti onun için gerçekleşmiş olur. Adalet, aşırı uçların ortasında bir yer alıp eksik ve fazlayı orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkinlik olduğuna göre, faziletlerin en mükemmeli ve birliğe en çok benzeyenidir. Yani en yüksek şeref, en üstün derece birliğe mahsustur. Birliğe götürücü bir anlamı bulunmayan her çokluk, dayanak ve süreklilikten yoksundur. Şeyler

arasında dengeyi koruyan bir münasebet yoksa, onlar bazen fazlalık, eksiklik, çokluk ve azlıktır. Şeylere birlik ve birlik manası kazandıran da dengedir. Onlara birlik şerefini bahşeden, onlardan çokluk ve farklılığı ve bütün çokluklarda birliğin yarduncısı olan eşitlikle bir düzene girmeyen ve sınırlanmayan sarsıntıların kötülüğünü uzaklaştıran da yine dengedir.

Adalet kelimesinin türetilişi de bu manayı gösterir. Yüklerde, denklik (’idl) ağırlıklarda ölçülülük (i’tidal) ve fiillerde «adalet» düşüncesi, eşitlik anlamından türetilmiştir. Aritmetik ilminde kullanılan oranların en üstünü eşitliktir. Bu nedenle eşitlik bölünmez ve türleri de yoktur. O, sırf birliği veya ona benzer bir şeyi ifade eder.

Gerçek bir mahiyet olan eşitliği herhangi bir çoklukta bulamazsak, onun hakikatini gösteren söz konusu oranlara yöneliriz. Bu durumda şunun şuna oranı, bunun şuna oranı gibidir, demek zorunda kalırız. Bunun içindir ki, oran, ancak dört terim ya da üç terimle bunlarda tekrarlanan ortak bir terim arasında olur. Böylece bunların sayısı da dört olur. Birinci orana ayrık, ikincisine de bitişik adı verilir. Birincisi için örnek olarak A, B, C, D terimlerini ele alırsak, A’nın B’ye oranı, C’nin D’ye oranı gibidir, deriz. İkincisi için örnek olarak da ortak terim olan B’yi ele alırsak, A’nın B’ye oranı, B’nin C’ye oranı gibidir, deriz. Buradaki oran üç şeyde bulunur: Aritmetik oran, geometrik oran ve ahenk oranı (armonik oran). Bütün bunlar, sayılar ilmi konusundaki «Muhtasar» adlı kitabımızda açıklanmıştır.

Öteki oranlar ise, eşitliğe bağlı olup, eskiler onlara büyük önem vermişler ve birçok şerefli ilimleri onlarla ortaya koymuşlardır. Birliğe benzediği için eşitlik oranı ile seyrek karşılaşıldığından, ona benzeyen birçok şeylerde öteki oranlara yönelmek zorunda kaldık. Çünkü onlar, buna bağlıdır ve onun dışında değildir.

Adalet şu üç yerde bulunur: 1 — Malların ve şereflerin dağıtımında, 2 — Alım-satım ve değişim gibi iradeyle yapılan işlerde, 3 — Haksızlık ve tecavüz bulunan şeylerde.

Birinci kısma giren işlerdeki adalet, dört terim arasındaki ayrık orana göre olur. Yani birincinin ikinciye oranı, üçüncünün dördüncüye oranı gibi olur. Mesela, bu insanın şu şerefe veya şu mala nispeti, onun derecesindeki herkesin aynı payına olan nispeti gibidir. Öyleyse bu payın onun tarafından kazanılması ve ona tanınması gerekir.

İkinci kısma giren işlerde, yani alım-satım ve değişimle ilgili şeylerde adalet bazen ayrık, bazen de bitişik oranda olur, Mesela, bu kumaş satıcısının şu ayakkabıcıya nispeti, bu elbisenin şu ayakkabıya nispeti gibidir, deriz. Sonra kumaş satıcısının ayakkabıcıya nispeti, ayakkabıcının marangoza nispeti gibidir. Veya elbisenin ayakkabıya nispeti, ayakkabının sandalyeye nispeti gibidir, dememiz için bir engel yoktur. Bu iki örnekten anlaşıldığına göre birinci nispet, yalnız derinliğine olduğu halde, ikinci nispet hem genişliğine hem de derinliğine bir nispettir. Yani birincisi iki küllî ve iki cüz'î obje arasında olup bir derinlik ifade eder. İkincisi ise, genişliğine iki cüz'î obje arasında olduğu gibi, bazen de iki küllî ve cüz'î obje arasında derinliğine olabilir.

Haksızlık ve benzeri işlerdeki adalet, daha çok geometrik orana benzer. İnsan başka bir insana göre bir nispet üzere olduğu zaman, o, bu nispeti ötekine herhangi bir zarar vererek bozar. Adalet ise, bunun benzeri bir zararla giderilmesini ve eski oranın geri gelmesini gerektirir. Adil kimse, eşit olmayan şeyler arasında eşitliği sağlar. Mesela, bir çizgi eşit olmayan iki kısma ayrılırsa, fazla taraftan eksiltmek ve eksik tarafa ilave etmek gerekir ki, eşitlik sağlansın ve azlık, çokluk, fazlalık ve eksiklik denen şey ortadan kalksın. Hafiflik, ağırlık ve benzeri her şey böyledir. Bunlar alışveriş konusunda iki uç

oluştururlar : Birisi fazlalık, ötekisi de eksikliklidir. Gereğinden az alındığında eksiklik gereğinden çok alındığında da fazlalık ortaya çıkar.

Bu işlerin hepsinde orta yolu ve ölçüyü tayin eden hukuktur. Çünkü insanlar yaratılış itibarıyla toplum hayatına yatkın (medenî) dırlar. Onların iyi bir hayat sürmeleri ancak yardımlaşmakla olur. Buna göre onların birbirlerine yardım etmeleri, birbirlerinden alışverişte bulunmaları gerekir. Onlar birbirlerinden uygun olan karşılığı beklerler. Ayakkabıcı, marangozun işinden yararlandığı zaman onu kendi işinden yararlandırır. Bu iki iş birbirine eşitse bu bir değiş tokuştur. Birinin işinin ötekinin işinden daha fazla değerli olması buna bir engel teşkil etmez. Çünkü para iki taraf arasında ölçü ve eşitliği sağlar. O halde, para adaleti gerçekleştiren sessiz bir araçtır. Onu kullanan ve onunla bütün alışveriş işlerini değerlendiren konuşan insandır. Böylece ilişkiler doğru, düzenli, adaletli ve sağlam bir ölçü içerisinde sürüp gider. Bunun içindir ki, iki hasım arasındaki bir mesele sessiz bir adalet ölçüsü olan parayla çözümlenmezse, konuşan adaletli bir hâkimin yardımına başvurulur.

Aristo «para âdil bir kanundur» demiştir. Onun dilinde «kanun» hükümet etmek, yönetmek ve benzeri anlamlara gelir. **Aristo**, «Ethica Nicomachea» adlı kitabında şöyle der : «En büyük kanun Yüce Tanrı'dan gelen kanundur. Hâkim de onun katından gelen ikinci bir kanundur. Para ise, üçüncü kanundur. Allah'ın kanunu bütün kanunlar için örnek teşkil eder». Yani önce hukuk, sonra hâkim, üçüncü olarak da para Allah'ın kanununa uyar. Ortaklıklar ve alışverişlerin doğru olarak yürümesi, verilen ve alınan şeylerin açıkça belli olması için, bunların fiatları birbirine göre değişir. Farklı şeyler arasında eşitliği sağlayan, bir şeyi artırıp ötekisini eksiltten paradır. Böylece onlar arasında denge meydana gelmiş olur. Sözgelisi, çiftçi ile marangoz arasındaki alışveriş bu sayede adaletli olur.

İşte bu siyasî (medenî) adalettir. Siyasî adaletle şehirler mamur olur ve siyasî adaletsizlikle de şehirler harap olur. Küçük bir işin büyük bir işe eşit olmasında bir engel yoktur. Mesela, mühendis birazcık düşünür ve basit bir iş yapar. Onun bu düşünmesi, onun emrinde çalışan ve planını gerçekleştirmek için zahmet çeken birçok insanın işine denktir. Ordu kumandanının da durumu böyledir. Onun yönetimi, sevk ve idaresi, basit bir iştir, fakat bu, onun kumandasında ve ağır şartlar altında savaşı kimselerin yaptıkları işlere denktir.

Zalim kimse eşitliği bozar ve bunlar, **Aristo'**ya göre, üçe ayrılırlar: Birinci sırada yer alan en büyük zalim, hukuku tanımayan ve ona boyun eğmeyen kimsedir. İkinci sıradaki zalim, ilişkilerinde ve bütün işlerinde, âdil hâkimin hükmünü kabul etmez. Üçüncü sırada yer alan zalim ise, kendisi kazanmaz, malları gasp eder, kendisi gereğinden fazlasını alır, başkalarına da gereğinden azını verir.

Aristo'ya göre, hukuka bağlı olan kimse, eşitliğin tabiatına bağlı olarak hareket eder, adalet yollarıyla iyilik ve mutluluk kazanır. Çünkü hukuk, Yüce **Tanrı** katından geldiği için iyi şeyleri emreder. Ancak iyiliğe ve mutluluğa ulaştıran şeyleri emreder, bedeni kötülükleri de yasaklar. Yiğitliği, savaş alanlarında düzen ve sebat emreder, iffeti emreder, kötülük, yalan, iftira ve sövüp saymayı yasaklar. Kısaca bütün faziletleri emreder, bütün kötülükleri yasaklar. Böyle olunca âdil kimse, hem kendisine hem de çevresindekilere adaletli davranır. Zalim kimse de kendisine, dostlarına ve bütün çevresindekilerine haksızlık eder.

Yine **Aristo'**ya göre adalet, faziletin bir parçası değil, fakat bütünüyle fazilettir. Adaletin tersi olan haksızlık da, kötülüğün bir parçası değil, bütünüyle kötülüktür.

Haksızlık türlerinin kimisi açıktır ve alım, satım, kefalet, borç ve ödünç gibi şeylerde isteyerek yapılır. Kimisi gizlidir

ve hırsızlık, zina, pezevenklik, köleleri aldatma, yalancı şahitlik gibi şeylerde yine isteyerek yapılır. Kimisi de şiddet ve zorlama ile yapılır, bu da falakaya yatırma, zincir ve prangaya vurma gibi işkence etme türlerine girer.

Adalet ve eşitlikten ayrılmayan hükümdar bütün bu haksızlık çeşitlerini ortadan kaldırır, eşitliği korumada kanun koyucunun halifesi olarak hareket eder. Başkalarına vermiş olduğu iyiliklerden çoğunu kendisine ayırmaz. Bunun içindir ki bir hadiste halifelğin insanı arıttığı ifade edilmiştir.

Aristo'ya göre halktan soylu olanlar, genel hilafetten ibaret olan hükümdarlık mertebesine lâyık olurlar. Halktan zengin olanlar da bu işe ehildirler. Akıllılara gelince, ancak bunlardan faziletli ve filozof olanlar hükümdarlığa lâyıktırlar, Çünkü gerçek yöneticilik ve başkanlığı kazandıran hikmet ve fazilettir. Birinciye ve ikinciye değerlendiren ve bunları diğer insanlardan üstün kılan da hikmet ve fazilettir.

HAKSIZLIKLARIN SEBEPLERİ

Bütün haksızlıkların sebepleri şöylece dörde ayrılır. 1 — Şehvet ve ona bağlı olan fenalık. 2 — Kötülük ve ona bağlı olan haksızlık. 3 — Yanılma ve buna bağlı olan üzüntü. 4 — Talihsizlik.

Şehvete gelince, bu insanı başkalarına zarar vermeye sürükler. Ancak o, zevk duyarak ve isteyerek bunu yapmaz. Fakat şehvetine ulaşmak için yapar. Belki de bundan acı duyar ve bunu tiksinererek yapar. Ne var ki, şehvet gücü, kendisini böyle bir şeyi yapmaya sürükler.

Kötü insan ise, başkasına isteyerek ve zevk duyarak zarar verme yönüne gider. Hükümdarın huzurunda kovuculuk yaparak, kendisine bir pay düşmeyen iyiliği önlemeye çalışır, fakat başkasına ulaşan kötülükten zevk alır.

Yanılmada ise, yanılan kimse başkasına zarar vermek istemez ve bundan zevk almaz. Bir fiili amaçladığı halde kendisinden başka bir fiil ortaya çıkar. Böyle bir iş yapan kimse, üzülür ve ondan pişmanlık duyar.

Talihsizliğe gelince, bunda, kişinin bir fiil ve kastı söz konusu değildir. O kendisinin dışındaki bir sebepten dolayı bu duruma düşmüştür. Binmiş olduğu hayvanın çarpmasıyla dostunu öldüren kimsenin durumu böyledir. Böyle kimseye talihsiz denir, ona acınır ve özürlü sayılır. Ona herhangi bir ceza gerekmez.

Sarhoş, öfkeli ve kıskanç kimseler, bir kötülük işledikleri zaman cezayı hak ederler. Çünkü bu fiillerinin kaynağı kendileridir. Zira sarhoş, isteyerek kendi aklını çalışmaz hale getirmiştir. Öfkeli ve kıskanç kimseler de bu iki güce kabardığı zaman isteyerek boyun eğmişlerdir.

Yine adalet konusuna dönelim. **Aristo**, adaleti üç kısma ayırır :

1 — **Tanrı**'ya karşı adalet. Bir insanın yüce yaratana karşı gerektiği gibi davranması ve gücü yettiği ölçüde üzerine düşeni yerine getirmesidir. Çünkü adalet gerekeni, gerekli kimseye, gereği gibi vermektir. Bize bu büyük iyilikleri veren Yüce **Allah**'a karşı insanların yapması gereken bir ödevin bulunmaması düşünülemez.

2 — İnsanlar arasındaki adalet. Bu da hakları yerine getirme, yöneticilere saygılı olma, emanetleri sahiplerine verme ve bütün ilişkilerde insafli olmadır.

3 — İnsanların ölmüşlerinin haklarını yerine getirmede gösterdikleri adalet. Bu da, ölmüşlerin borçlarını ödeme ve vasiyetlerini yerine getirme gibi şeylerdir. İşte **Aristo** böyle söyler.

ALLAH'IN NİMETLERİNİ ANCAK HAYVANLAR TANIMAZLAR

Allah'a karşı adalet konusunda Aristo'nun sözü açık ise de, meseleyi biraz daha inceleyerek, bu konunun hakkını söylemek istiyoruz : Adalet, alışveriş ve anlattığımız şeref konusunda açıkça ortaya çıktığına göre, yüce yaratanın bize verdiği sayısız nimet ve ihsanlara karşı biz de onun bir hakkının bulunması gerekir. Sözgelisi, bir kimse birisine az da olsa, bir iyilikte bulunsa, sonra onun için herhangi bir karşılık görme, burada iyilik gören kimse, haksızlık etmiş olur. Buna göre bir kimseye pek çok şey verilmesi, onun durmadan alması ve buna karşılık hiçbir şey yapmaması nasıl olur!... Sonra insanın kendisine ulaşan nimetin ölçüsüne göre karşılıkta bulunmaya çalışması gerekir. Mesela, faziletli bir hükümdar kişilere güvenliği sağlar, adaleti yayar, bayındırlığı artırır, şeref, mal ve mülkü korur, haksızlıkları önler, herkese yararlı işler yapar ve geçimlerini kolaylaştırırsa, bu durumda tebasından her birine iyilik yapmış olur. Böyle bir hükümdar hep sine iyilik yaptığı için, herkes tarafından bir karşılık görmeye layıktır. Böyle bir davranışta bulunmayan kimse, bir şeyden yararlanıp karşılığını vermediği için haksızlık etmiş olur.

Bununla birlikte faziletli bir hükümdarın tebasından göreceği karşılık, ancak içtenlikle ona dua etmek, onun iyiliklerini dile getirmek, ona güzel bir şekilde teşekkür etmek, gizli ve açık her yerde ona boyun eğip karşı gelmemek, samimi bir sevgi beslemek, mümkün olduğu kadar onun yaşayışını örnek alarak evini, ailesini, çocukları ve kabilesini yönetmekle olur.

Hükümdarın şehrine ve orada oturanlara karşı durumu, ev sahibinin evine ve aile fertlerine karşı olan durumu gibidir. Bu iyiliğe böyle boyun eğmeyen ve sevgiyle karşılıkta bulunmayan kimseler, haksızlık ve zulüm yapmış olurlar. Bu

haksızlık ve zulüm birçok iyiliklere karşılık olarak yapılırsa, daha kötü ve daha çirkin olur. Haksızlık aslında çirkin ise de, onun birçok dereceleri vardır. Çünkü her iyiliğin karşılığı, onun önemi, derecesi, sağladığı yarar ve sayıca çokluğuna göredir. İyilikler çok ve büyük önem taşıyınca, onun hakkını yerine getirmeyen, ona karşılık itaat, teşekkür, içten sevgi ve iyi bir gayret göstermeyen kimsenin durumu nasıl olur?

Hükümdarlarımıza ve yöneticilerimize karşı inkâr edilmez bir görevimizin bulunduğu kabul edilirse, her an beden ve nefislerimiz üzerinde sayılmayacak kadar çok ve çeşitli iyilikleri bulunan hükümdarların hükümdarına karşı yerine getirilmesi gereken görevlerimizin bulunduğu daha iyi anlaşılır. Bize varlık bahşeden ve bedenimizin yaratılışındaki ilk nimetini inkâr edebilir miyiz? Bir bilgin, (1) «Anatomî» ve «Organların Fonksiyonları» adlı bin sayfalık iki kitaba ömrünü harcamış ve meselenin iç yüzüne tam olarak ulaşamamıştır. Öte yandan **Tanrı'nın** sonsuz güçler ve melekelerle donatarak bize vermiş olduğu nefislerimizi, ayrıca onları aklın feyzi, nuru ve ihtişamıyla güçlendirdiğini ve bize sonsuz nimet ve ebedî sadet bahşettiğini inkâr edebilir miyiz? Bu nimeti, ancak hayvanlar inkâr eder.

ALLAH'IN NİMETLERİNE KARŞILIK KONUSUNDA ARİSTO VE FİLOZOFLARIN GÖRÜŞLERİ

İnsan, bütün vakitlerinde durumlarını göz önüne getirerek, bu gerçeği bilmek zorundadır. Yüce yaratan bizim yaradım ve gayretimize muhtaç olmadığına göre, onun hakkını tanımamız ve bizden haksızlık ve adaletsizlik damgasını giderecek şekilde nimetlerine ve lütuflarına karşı şükretmememiz, son derecede çirkin ve büyük bir haksızlıktır.

Aristo, bu konuda yaratanımıza karşı borçlu olduğumuz ibadet üzerinde açıkça bir şey söylememiş, ancak şu kadarını

(1) Burada Galien'e işaret edilmektedir. (Çevirenler)

demekle yetinmiştir: «Yaratılmışların yaratanlarına karşı ne gibi görevler yapacakları konusunda insanlar çeşitli görüşlere sahiptirler. Bazılarına göre ibadet, oruç, mabetlere hizmet etme ve kurban kesme yeterli olduğu halde, bazıları da **Allah'** ın hükümrانlığını, kesin olarak ifade etmek, onun iyiliğini, ululuğunu mümkün olduğu kadar tanımanın yeterli olduğunu söylemişlerdir. Kimisine göre nefsini temizleyerek ve onu iyi şekilde yöneterek, kendisine ve insanlardan lâıyk olanlara yardım, hikmet ve öğüt ile iyilik ederek, ona yaklaşmak gerekir. Kimisi de, ilâhî konular üzerinde düşünceye dalmanın ve insanın **Tanrı'sını** iyice tanımasını sağlayan, onun birlik gerçeğı ile ve sırf ona yönelmekle bilgisini artırıp olgunlaştıran manevî alıştırmalara kendisini vermesinin bir görev olduğunu kabul eder. Kimisine göre ise, **Tanrı'ya** karşı insanların görevinin belli ve herkesin bağılı bulunduğu tek bir yolu ve biçimi yoktur. Fakat insanların ilim yönünden derece ve sınıflarına göre bu değişir». **Aristo'nun** Arapçaya çevrilen bu konudaki sözleri bunlardır.

Öte yandan yeni filozoflar, **Allah'a** ibadetin üç tür olduğunu ileri sürerler:

1 — İbadetler, oruç, **Allah'a** dua etmek için kutsal yerlere gitmek gibi bedenî vecibeler,

2 — Doğru inanç, **Allah'ın** birliğini tanıma, onu lâıyk olduğu şekilde övme, ululama, kendi varlığından ve hikmetinden âleme saçtığı feyzi düşünme ve bu bilgilerde derinleşme gibi nefse düşen vecibelerdir,

3 — Şehirlerde insanların birlikte yaşamalarıyla ilgili vecibeler. Bunlar da alışverişte, tarım sözleşmelerinde, evlenme işlerinde, emanetleri yerine vermede, birbirine öğüt vererek çeşitli yardımlaşmalarda, düşmanlarla savaşta, aile şerefini ve malı savunma sırasında olur.

İşte filozoflara göre **Allah'a** ulaştıran ibadet yolları bunlardır.

İBADET EDENLERİN DERECELERİ

Bu ibadet türleri sayıca sınırlı ise de, bunların birçok ve sayısız alt bölümleri de vardır. İnsanın Allah katında çeşitli makam ve dereceleri vardır :

Birincisi, yakîn sahiplerine ait olup bu da filozofların ve büyük bilginlerin makamıdır. İkincisi, ihsan sahiplerinin makamıdır. Bu ise, amelleri ilimlerine uygun olan kimselerin makamıdır. Yani o, bu kitabımızda anlattığımız faziletlere göre davranma mertebesidir. Üçüncüsü iyilerin makamıdır. Bu da, kulları ve ülkeleri düzeltmede gerçekten Tanrı'nın halifeleri olan islahçı kimselerin makamıdır. Dördüncüsü, kurtuluşa erenlerin makamıdır. Bu, sevgide ihlas sahibi olanların derecesini teşkil eder. Bu makamda birlenme derecesi sona erer. Bunun ötesinde yaratılmışlar için hiçbir makam ve derece yoktur. İnsan, şu dört şeyi kazanırsa bu makamlarla mutlu olur : 1 — Hırs ve atılganlık, 2 — Gerçek ilimler ve yakînî bilgiler, 3 — İhmalle meydana gelen bilgisizlik ve fikir gücü eksikliğinden utanma, 4 — Bu faziletlere sarılıp gücü yettiği ölçüde bunlarda yükselme. İşte bunlar birleşmenin sebepleri-
dir.

ALLAH'TAN UZAK KALMA

Allah'tan uzak kalmanın sebepleri ve insanı düşüren kötü şeyler şunlardır : 1 — Allah'ın yüz çevirmesine ve hor görmesine sebep olan düşüş, 2 — Allah'ı göremeyecek şekilde düşüş ve bu yüzden küçük görülme, 3 — Allah katından kovulmaya ve onun gazabına sebep olan düşüş, 4 — Allah'ın lanetine ve buğzuna sebep olan düşüş.

Kul, şu dört şeyle de mutsuz olur : 1 — Tembellik, zamanın boşa harcanması ve ömrün faydasız şeylerle tüketilmesi, 2 — «Mutluluğun Mertebeleri» adlı kitabımızda saydığımız yollarla nefsi eğitmeyi ve düşünmeyi terketmekten doğan ap-

tallık ve bilgisizlik, 3 — Nefsi ihmal etmekten, şehvetlere uymak ve kötülöklere dalmaktan ileri gelen utanmazlık, 4 — Kötü işlere devam etmek ve pişmanlık duymamaktan doğan fenalığın yerleşmesi. Bu dört şeye dinde şu isimler verilir.: 1 — Sapma 2 — Kalbin kötülöklere yenik düşmesi 3 — Kalbin perdelenmesi 4 — Kalbin mühürlenmesi.

Bu talihsizliklerden her birinin kendisine göre bir tedavi şekli vardır. Bunların sağlığa kavuşması için nefsin hastalıklardan nasıl tedavi edileceğinden söz ederken, ileri de **Allah**'ın izniyle anlatacağız.

Burada saydığımız bu şeyler üzerinde filozoflarla din âlimleri arasında bir anlaşmazlık yoktur; sadece dillerden ileri gelen ifade ve anlatım farkları vardır.

NEFSİN AYDINLANMASI

Nitekim **Eflâtun** şöyle der :

İnsan adaleti gerçekleştirmeyi başarinca nefsin bütün bölümleri onunla aydınlanır. Zira nefsin bütün faziletleri burada bir araya gelirler. O zaman nefis yükselir, kendine işini en üstün şekilde yapar. Bu da, mutlu insanın **Tanrı**'ya yaklaşmasının son noktasıdır. **Eflâtun** devamla şöyle der : Adalet bir orta yoldur. Bununla birlikte yukarıda söz konusu olan faziletler tarzında bir orta yol değildir, çünkü adalet ortayı, haksızlık ise bu ortanın iki ucunu teşkil eder. Haksızlık iki uçta yer almaktadır, çünkü haksızlık, gerçekte fazlalık ve eksiklik demektir. Aynı zamanda fazlalığı ve eksikliği istemek haksızlığın tabiatında mevcuttur. Fazlalık genel olarak yarar sağlayan, eksiklik de zarar getiren bir şeydir. Bunun içindir ki haksız kimse, fazlalığa ve eksikliğe başvurur. Yararlı şeylerde kendisi için fazlalığı, başkası içinde eksikliği ister. Zararlı şeylerde ise, bunun tam aksini yapar. Yani kendisi için eksikliği, başkası için de fazlalığı ister.

Anlattığımız faziletler ise, kötülüklerin ortasında yer alır ve amaçları oluştururlar. Buna göre, orta, her yönden bir amaçtır ve kötülüklerden uzaktır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ortadan uzaklaşan şey, kötülüğe yaklaşmış olur.

Yukarıda söylediklerimizden açıkça anlaşıldığına göre, faziletlerin hepsi dengeli ve ölçülü olmaktadır. Adalet sözü de bütün bunları içerisine alır. Hukuk, düşünerek ve ilâhî buyruğa uyarak işlenen iradî fiilleri değerlendirdiğine göre, bütün ilişkilerinde adaletten ayrılmayan kimse, âdildir. Ondak uzaklaşan kimse de zalimdir. Bunun içindir ki, adaletli olmanın hukuka uyan kimseye verilen bir nitelik olduğunu söyledik. Ayrıca, adaletin bu faziletin kaynağını teşkil eden manevî bir alışkanlık olduğunu da belirttik. Bu manevî alışkanlığı düşünürsek açıkça görürüz ki, buna sahip olan kimse, elbette isteyerek hukuka boyun eğer ve hiçbir şekilde ona ters hareket etmez. Eşitlik esasına dayanan ve yukarıda belirttiğimiz oranları koruyan ve düşünerek, seçerek, isteyerek bunları benimseyen kimsenin, hukuka uyması ve ona aykırı davranmayı terketmesi gerekir.

Eşitlik en az iki şey arasında olur, fakat o iki şey arasındaki ortak ilişkilerde görülür ve üçüncü terimi teşkil eder. Yukarıda belirttiğimiz gibi bazen de bunlar iki şeyden ibaret olur ve ilişkiler dört terim arasında bulunur. Burada manevî alışkanlığın fiil, bilgi ve güçle karıştırılmaması gerekir.

Fiil, yukarıda belirttiğimiz gibi, manevî alışkanlıktan bağımsız olarak meydana gelebilir. Mesela, âdil olmadığı halde, adaletli davranan, yiğit olmadığı halde yiğit kimseler gibi hareket edenler böyledir. Bilgi ve güçle gelince, bunlardan her biri aynı zamanda bizzat iki zıt şey için kullanılır. İki zıt şeyi bilmek aynı şeydir. İki zıt şeye gücün yetmesi de bir güç demektir. İki zıt şeyden birini alan alışkanlık (hey'et) ise, öteki zıt şeyi alan alışkanlıktan ayrı bir şeydir. Mesela; yiğitlik ifade eden alışkanlık, korkaklık alışkanlığından ayrıdır. Aynı şe-

kilde iffet alışkanlığı, aç gözlülük alışkanlığından; adalet alışkanlığı da haksızlık alışkanlığından ayrıdır.

Adalet ve iyilik yapmak, alışveriş gibi sosyal ilişkiler konusunda ortak bir alana sahiptirler. Ancak adalet, yukarıda sözünü ettiğimiz şartlara uygun olarak mal kazanmada, iyilikte bulunmada, yine açıkladığımız şartlara göre malı harcamada ortaya çıkar. Almak suretiyle kazanan kimse daha çok edilgendir. Vererek harcayan kimse de etkindir. Bu sebepten dolayıdır ki, insanların iyilik yapma tutukuları, âdil kimseye olan sevgilerinden daha güçlüdür. Ancak âlemin düzeni, iyilik yapmaktan ziyade adalete dayanır. Faziletin özelliği de yalnız kötülüğü terketmek değil, iyilik yapmaktır. İnsanların sevgi ve övgüleri, mal biriktirmeye değil, iyi şekilde harcamaya yöneliktir. İyilik yapan kimse malı üstün görmez, onu mal olduğu için biriktirmez, aksine onu sevgi ve övgüler sağlayan yollarda harcar. İyilik yapan kimse, bol bol harcamak için çok mala sahip olmadığı gibi, gerektiği şekilde mal kazandığı için fakir de değildir. O, asla bunları kazanmakta tembellik göstermez. Çünkü o, ancak mal ile iyilik yapma faziletine ulaşır. Bu sebeple o, malı boşa harcamaz, saçıp savurmaz, cimrilik de etmez. O halde her iyilik yapan kimse, âdildir. Her âdil kişi de iyilik yapan bir kimse değildir.

ADALET VE HAKSIZLIK İSTEĞE BAĞLI MIDIR?

Burada filozofların üzerinde durdukları ve ikna edici bir şekilde cevapladıkları güç bir mesele vardır. Bu soruya daha ikna edici başka bir cevap da verilebilir. Bütün bunları burada açıklamamız gerekir. Bu meseleler üzerinde duran bir kimse şöyle diyebilir: Eğer adalet isteyerek yapılan bir işse ve âdil kimse bununla kendisi için fazileti ve insanların övgüsünü kazanmak istiyorsa, haksızlığın da isteğe bağlı olarak yapılan bir iş olduğunu, haksız kimsenin bununla kendisi için kötülüğü ve insanların kınamasını istediğini kabul etmek

gerekir. Akıllı insanın, düşünüp taşındıktan sonra isteyerek kendisine kötülük yapmaya yöneldiğini sanmak, çok kötü ve çirkin bir şeydir.

Filozoflar bu meseleye cevap vermek ve çözüm getirmek için şöyle demişlerdir: Bir zarar veya cezaya sürükleyen bir fiili yapan kimse, fayda vereceğini sanarak kendisine haksızlık etmiş ve zarar vermiş olur. Bunun sebebi ise, kötü bir seçim yapması ve bu konuda akla danışmamasıdır. Mesela, kıskanç olanın durumu böyledir. O kendisine zarar vermek için değil, fakat kıskançlıktan doğan sıkıntıdan kurtulmakla hemen bir yarar sağlayacağını düşünerek nefesine kötülük eder. İşte filozoflar, bu meseleye böyle cevap vermişlerdir.

Diğer bir cevap da şudur: İnsan, kendisini insan yapan pek çok güçlerle donatıldığı için onun, bu güçlerin sayısınca çeşitli fiillerin kaynağı olduğu inkâr edilemez. Fakat yalnız bir güçle donatılmış basit bir şeyin çeşitli aletlere ve kapasitesine göre değil, ancak o tek güçle birçok fiili meydana getirmesine itiraz edilir. Bence bu cevap çok kötüdür. Ancak insanın durumundan açıkça anlaşılmaktadır ki, o birçok güçlerle donatılmıştır. O, bu güçlerden her biriyle ötekine aykırı bir iş yapar, yani öfkeli kimse, kızdığı zaman sakın olduğu zamanki işlerden farklı, birçok işler yapar. Aynı şey, şehveti kabaran ve sarhoşluk keyfi içinde olan insan hakkında da geçerlidir. Bu gibi kimseler, böyle durumlarda şerefli aklı alet olarak kullanırlar, ona danışmazlar. Bunun içindir ki, akıllı bir kimse, bu durumlardan kurtulup öfkeden sükûnete, sarhoşluktan ayıklığa kavuşunca, kendi kendisine hayret eder, nasıl oldu da ben böyle çirkin işlere girdim, der ve pişmanlık duyar. Bunun izahı basittir: Kendisini harekete getiren güç, onu bu durumda yararlı ve iyi olacağını sandığı işi yapmaya sürüklemiştir ki, böylece kabaran gücün hareketi tamamlanmış olsun. İnsan, sükûnete kavuşup aklı başına gelince çirkin ve kötü bir iş yaptığını anlar.

İnsanın çeşitli isteklere iten ve hatta lâıyk olmadığı şerefleri sevdiren güçleri pek çoktur. Buna göre insanın güçleri sayısınca fiilleri vardır. Böyle olunca insan, faziletli bir yaşamış alışkanlığı kazanıp, yapacağı işlere ancak aklına danıştıktan sonra ve gerçek hukuku gözettikten sonra girişirse, bütün fiilleri düzenli ve çelişkisiz olur. Adalet kurallarının, yani yukarıda anlattığımız eşitliğin dışına çıkmaz. Bundan dolayı dedik ki mutlu kimse, çocukluğundan itibaren hukuka kendisini ısındırır, ona boyun eğer, onun bütün emirlerini yerine getirmeye alışır. Nihayet, sebep ve illetleri kavrayacak duruma gelince, hikmeti inceler, onun kazandığı alışkanlıklara uygun olduğunu görür ve sonuç olarak düşüncesi sağlamlaşır, sezgisi güçlenir ve kararı isabetli olur.

FAZİLETTE FAZLALIK

Burada öncekinden daha çetin olan şöyle bir mesele vardır : Adaletin şümülüne girmedığı halde, fazilette fazlalık, övülen bir şeydir. Çünkü, söylediğimiz gibi adalet eşitliktir. Oysa fazilette fazlalık da bir ziyadeliiktir. Adaletin bütün faziletleri birleştirdiğini ve ona eklenecek hiçbir şey bulunmadığını belirttik. Adaletle bir şeyin eklenmesi veya ondan bir şeyin eksiltilmesi de kınanarak reddedilir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz öteki faziletler arasında orta yol olma şerefi adaletle aittir.

Bu meseleye şöyle cevap verilir : Fazlalık adaletin gereklerinde bir eksiklik meydana gelmesin diye başvurulacak bir tedbirdir. Bütün ahlâkî faziletler için iki ucun ortasını belirleyecek bir kural yoktur. Mesela, cömertlik konusunda fazlalık, savurganlık halini almadıkça eksiklikten iyidir ve cömertliğin gereklerini korumaya daha elverişlidir. Böylece o bu konuda bir tedbir olup onu kesinlikle yerine getirmeye bir araç teşkil eder.

İffete (azla yetinmeye) gelince : Bunda orta yol olma bakımından, eksiklik fazlalıktan daha iyidir. Tedbir ve kararlılık

bakımından onun şartlarını korumaya daha elverişlidir. Bununla birlikte fazilette fazlalık, ancak adaletin kullanıldığı yerde uygulanır, yani bir kimse malını lâıyk olmayan birine verir ve lâıyk olan kimseye yardımcı olmayı ihmal ederse, bu kişiye fazla cömert denilmez, aksine savurgan denir. Ancak o, lâıyk olan kimseye, lâıyk olduğunu ve daha fazlasını verirse, işte bu fazlalık cömertlik konusunda söylediğimiz cinsten bir fazlalık değildir. Çünkü bu fazlalık, kınanan ve savurganlık adını alan uca doğru yönelmiştir. Savurganlık da şöyle tanımlanır: Gerekmeyen gereksiz yere ve gereksiz vakitte harcamaktır. O halde fazilette fazlalık, adaletin gereğinden ayrılmaz, aksine onu korumak için bir araç teşkil eder. Bunun içindir ki, fazla faziletli olanın, adaletli kişiden daha üstün olduğu söylenir.

Anlaşıyor ki, fazilette fazlalık adaletten başka bir şey değil, üstelik tedbiri de birlikte bulunduran bir adalettir. Kısaca o, adaletin anlamını bozmayan bir çeşit aşırı adalettir. Çünkü bu manevî yatkınlık, o yatkınlıktan başka bir şey değil, hatta onun kendisidir.

Kötülükleri oluşturan uçlar, yani yukarıda sözü edilen fazlalık ve eksiklikler, bütünüyle övülmüş alışkanlıklar değil, kınanmış alışkanlıklardır. Bu şeylerin tanımları size onların anlamlarını, birinin diğeriyle ortak ve ayrı olan yönlerini anlatacaktır.

Öte yandan hukuk da, genel olarak ve ayrıntılarına inmeden adaleti emreder. Yani eşitlik anlamına gelen adalet, kimi vakit nicelikte, kimi vakit nitelikte ve öteki kategorilerde ortaya çıkar. Bunu şöyle açıklayabiliriz : Sözgelişi suyun havaya nispeti nicelikte değil nitelikte olur. Eğer bu nicelikle olsaydı, bu ikisinin kapladıkları alanda eşit olmaları gerekirdi. Halbuki böyle olunca, birbirleriyle mücadele ederlerdi ve biri ötekini kendi özüne çevirirdi. Ateş ve havada da durum böyledir. Eğer bu unsurlar birbirini kendisine çevirseydi, kısa bir süre-

de âlem yok olurdu. Ancak ulu yaratan, bunları eşit bir güçle dengeli olsunlar diye donattı. Bunlardan hiçbirini diğerine asla üstün gelemez. Sadece uç noktalarda bunlar cüz'i olarak birbirini kendisine çevirir. Yani bu durum, onların sınırlarının birbirine kavuştuğu yerlerde olur. Büyük kitlelerine gelince, bunların birbirlerine güçleri yetmez Çünkü güçleri kendi aralarında eşitlik ve denge bakımından son derecede adaletli ve eşittir. Zaten yer ve gökler böyle bir adalet üzere kurulmuştur. İçlerinden biri, birazcık güçle ötekisinden fazla olursa, fazla olan eksik olanı değiştirecek ve ona egemen olacaktır. Böylece de âlem son bulacaktı. Adaleti üstün kılan **Tanrı** ne uludur, ondan başka **Tanrı** yoktur!

ŞEHVETLERİN BİRBİRİYLE ÇEKİŞMELERİ

Hukuk ve din, tam adaleti emrederken her şeyde faziletin fazlasını emretmemiştir. Fakat cüz'ilerde uygulanacak şekilde faziletin fazlalığı teşvik etmiştir. Bu cüz'iler ise, sonsuzca varolduklarından kesinlikle belirlenemezler. Hukuk ve din, küllî adaleti kesinlikle emretmiştir, çünkü bu sınırlı olup belirlenmesi mümkündür.

Yukarıda açıkladığımız gibi fazilette fazlalık, ancak bizzat insanı ilgilendiren adalette söz konusudur. Yani bu, başkalarıyla ilişkilerinde eşitliği gerçekleştirmekle başlar. Sonra o, bu konuda adalette fazlalığı sağlayan bütün yöntemlere uyar. Bir kimse doğrudan bir yararı olmadığı halde bir ulus arasında hakem olsa, onun adalette fazlalık göstermesi doğru olmaz. Onun mutlak adalete, eksiksiz ve fazlasız kesin eşitliğe uyması gerekir. Öte yandan âdil fiillerin kaynağını oluşturan alışkanlık, kişiye nispet edilince fazilet adını alır onunla muamele eden kimseye nispet edilince, adalet adını alır ve özü itibarıyla göz önüne alınca da, ona ruhî meleke denir.

Öyle ise, akıllı kimsenin ilk görevi, kendisine karşı adaleti uygulamasıdır. Bunun nasıl yapılacağını ve güçlerden biri

taşkınlık yaptığı zaman aralarında dengenin nasıl sağlanacağını yukarıda açıkladık. Bu güçlerin türlerine, bunlardan kimilerinin birtakım şehvetlere, kimilerinin de birçok şereflere bağlı olduklarına işaret ettik. Bunlar birbirleriyle çekişmeye girdikleri zaman, onların hareketleriyle insanda çeşitli acılar meydana gelir ve bunların her biri insanı kendisine uygun olan yöne çeker. İşte çok şeyden bileşik olan her nesnenin, düzenleyen ve birleştiren bir ilkesi bulunmadığı zaman varacağı sonuç budur.

Aristo bu durumda olan bir kişiyi, birçok yönden çekilen ve sonunda bu güçlere yenilen bir kimsenin durumuna benzetir. İnsanı oluşturan bu çeşitliliği düzene koyan, ancak insanın yaratılışından kendisine varolan bir ilkedir. Yani bu, insanı hayvanlardan ayıran akıl gücüdür. Bu akıl sayesinde ki insan, Allah'ın halifesi olmuştur. Bütün bu güçleri akıl yönettiği zaman, onlar düzene girer, çokluktan meydana gelen düzensizlik ortadan kalkar ve ahlâkı düzeltmek için söylediğimiz şeylerin hepsi akla dayanır. İnsan için bu, yani insanın kendisine karşı adaletli davranması ve bu fazileti kazanması gerçekleşince, onun dostlarına, ailesine ve kabilesine karşı adaletli davranması gerekir. Sonra o, bu davranışı, daha uzaktaki kişilere ve diğer canlılara kadar götürmek zorundadır. Bundan açıkça anlaşılmaktadır ki, insanların en kötüsü kendisine, sonra dostlarına ve kabilesine, daha sonra da bütün insanlara ve canlılara haksızlık eden kişidir. Çünkü karşıt iki şeyden birini bilmek, onun karşıtını da bilmek demektir. Buna göre insanların en iyisi, adaletli olanı, en kötüsü de işaret edildiği gibi haksız olanıdır.

SEVGİ FELSEFESİ

Kimilerine göre bütün varlıkların düzeni ve durumlarının iyilik içinde olması sevgiye bağlıdır. Onlar, sevgi şerefine ulaşmadığı için insanın, bu fazileti, yani karşılıklı ilişkilerinde

adaletin uygulanmasını sağlayan alışkanlığı elde etmek zorunda olduğunu söylemişlerdir. Eğer toplum halinde yaşayan insanlar birbirlerini seven kişilerse, birbirlerine karşı adaletli davranırlar ve aralarında hiçbir anlaşmazlık ortaya çıkmaz. Diğer bir deyişle, dost, dostunu sever ve kendisi için istediğini onun için de ister. Güven, dayanışma ve yardımlaşma ancak birbirini seven kişiler arasında gerçekleşir. Onlar, birbirlerine yardım ederken aynı sevgiyi paylaşırlarsa, sevilen her şeye ulaşırlar. Güç ve zor bile olsa, hiçbir amaçları imkânsızlaşmaz. Bu takdirde onlar, isabetli görüşler ortaya atarlar, akılları iyi yönetim metodlarını ortaya koymada yardımlaşır ve böyle bir dayanışma ile bütün iyiliklere ulaşmak için güç birliği ederler.

Bu görüşte olanlar, çoklukta gerçekleşen birlik faziletini göz önüne almışlardır. Gerçekten de bu fazilet, vatandaşların ulaşabilecekleri amaçların en üstünüdür. Söz gelişi, onlar birbirlerini sevdikleri zaman, birbirleriyle ilişki kurarlar ve her biri kendisi için istediğini arkadaşı için de ister. Böylece birçok güçler bir güçte birleşir ve onlardan hiçbirisi için sağlam görüş ve doğru iş imkânsızlaşmaz. Giriştikleri her işte durumları, tek başına ağır bir şeyi hareket ettirmek isteyen ve buna gücü yetmeyen, başkasının yardımıyla bunu başaran kimsenin durumu gibi olur.

Şehrin yöneticisi, bütün tedbirleriyle ancak vatandaşlar arasında sevgiyi yerleştirmeyi amaçlar. Özellikle bunu başarinca, kendisi ve şehrinde oturan kimseler için imkânsız olan bütün iyilikler gerçekleşmiş olur.

Bu durumda o, hasımlarına üstün gelir, yurdunu imar eder, kendisi ve yurttaşları mutlu olarak yaşarlar. Fakat böyle bir sevgi ile elde edilmesi istenilen bu birliğin gerçekleşmesi, ancak akli selim sahiplerinin katıldığı doğru düşüncelerle ve Allah'ın rızasını amaçlayan dinlerin sağladığı güçlü inançlarla olur.

Sevginin türleri çok olduğu halde, bunların hepsi Allah'a ulaşmak içindir. Bundan sonraki bölümde bu konuyu, Allah'ın izniyle, açıklamaya çalışacağız.

B E Ş İ N C İ B Ö L Ü M

SEVGİNİN TÜRLERİ

Yukarıda söylendiği ve açıkça belirtildiği gibi, insanlar birbirlerine muhtaçtırlar. Her insan kendisini tamamlamak için diğer insanlara muhtaçtır. Birbirleriyle yardımlaşmak zorundadırlar. Çünkü onlar birtakım eksikliklerle yaratılmışlar ve bunları tamamlamaya mecburdurlar. Yukarıda açıkladığımız gibi her birinin tek tek kendi başına mükemmelliğe ulaşmaları imkânsızdır. O halde bütün organları yararlı bir işi yapmada birleşen bir şahıs gibi, birbirine bağlı ahenkli bir toplum olmak için dağınık fertlerin birleşmelerine ve kaynaşmalarına ihtiyaç ve zaruret vardır.

Sevginin birçok türleri vardır ve bunların sebepleri de türleri kadardır :

- 1 — Hemen oluşan ve hemen kaybolan sevgi,
- 2 — Çabucak oluşan ve yavaş yavaş kaybolan sevgi,
- 3 — Yavaş yavaş oluşan ve çabucak kaybolan sevgi,
- 4 — Yavaşça oluşan ve yavaşça kaybolan sevgi.

Sevgi sadece bu çeşitlere ayrılır. Çünkü insanların yaşayışlarında göz önüne aldıkları amaçlar üç olup dördüncüsü de her üçünün birleşmesiyle oluşan şeydir. Zevk, iyilik, menfaatler ve bunların oluşturduğu şey. İnsanların ulaşmak istedikleri amaçlar bunlar ise, şüphesiz sevginin sebepleri de bunlar kadardır olur. Bu amaçlara ulaşmak için yardımlaşan kimse, başarıya erişmiş olur.

Sebebi zevk olan sevgi, çabucak oluşur ve çabucak kaybolur. Çünkü zevk, çabucak değişen bir şeydir. Nitekim bunu

yukarıda açıkladık. Sebebi iyilik olan sevgi ise, çabucak oluşur ve yavaşça çözülür. Menfaatlere dayanan sevgi de, yavaşça oluşur ve çabucak çözülür. Bunların birleşmesinden meydana gelen sevgide iyilik varsa, yavaşça çözülür, yavaşça oluşur.

İşte bu sevgilerin hepsi özellikle insanlar arasında ortaya çıkar. Çünkü bunlar irade ve düşünüp taşınmayı gerektirir, bunlarda cezalandırma ve ödüllendirme söz konusu olur.

Düşünmeyen canlılardaki sevgiye gelince, buna yakınlık demek daha doğrudur ve bu yalnızca aynı türden olanlar arasında meydana gelir.

Taşlar ve benzeri cansız varlıklarda ise, ancak kendilerine ait merkezlere doğru tabii bir yönelme söz konusudur. Yine bunlar arasında, ilk unsurlarından oluşan karışımlarına göre karşılıklı bir itişme ve benzeşme bulunur. Bu karışımlar çoktur. Sayıca, alanca veya ahenkçe uygun bir oran bulunursa, aralarında çeşitli benzeşmeler doğar. Bu oranların karşılıkları söz konusu olduğu zaman, aralarında karşılıklı bir itişme meydana gelir ve «havas» denilen şeyler ortaya çıkar. «Havas» ise, olağanüstü işler olup bunlara «tabii varlıkların sırları» denilir. Özellikle ahenkli oranlarda ortaya çıkan olağanüstü bu şeyler eşitlik oranından sonra gelen en üstün orandır ve bunun karşılıkları da vardır. Bunlar aritmetik ve sonra da musikî ilimlerinde açıklanmıştır.

Bu oranlara uygun olan karışımlar bizim bilgimiz dışında kalır ve gerçekleştirilmeleri güçtür. Bazıları buna ulaştıklarını ileri sürerler. Bu söz konusu oranların karışımı arasında meydana gelen bu işler ve «havas», unsurların kendilerinde yoktur. Bu konunun açıklanması, amacımız dışında kalır. Bunları ancak burada zikretmemizin sebebi, görünüşte canlılar arasındaki benzeşme ve itişmelere benzemeleridir.

Bizim üzerinde durduğumuz konu, insanlar arasında ıra-
de ile ortaya çıkan oran ve ondan dolayı meydana gelen ödül-
lendirme ve cezalandırmadır.

Dostluk, sevginin özel bir türü olup buna «meveddet» de-
nir. Ayrıca bu, sevgi gibi büyük sayıda insanlar arasında yer-
leşemez.

Aşk ise aşırı derecede bir sevgidir ve sadece iki kişi ara-
sında meydana geldiği için meveddetten daha dar bir çerçeve
taşır. Bu aşk, ne yararlı alanda, ne de yararlıının bulunduğu
başka alanda ortaya çıkar. Ancak bunu, aşırı derecede zevk
düşkün ve aşırı derecede iyiliği seven kimseler duyar. Bun-
lardan biri kınanmış, öteki de övülmüştür. Dostluk, gençler
arasında ve yaratılışça onlar gibi olanlarda yalnızca zevkten
dolayı ortaya çıkar. Bunlar çabucak birbirleriyle dost olurlar
ve çabucak birbirlerinden ayrılırlar. Bu, onlar arasında az bir
zamanda sık sık görülür. Kimi vakitte dostluk, zevkin süre-
liliğine olan güvenleri ve zaman zaman onu tekrar etmeleri öl-
çüsünde devamlılık gösterir. Bu güven kesildikten sonra der-
hal dostluk da sona erer. Yaşlıların ve yaratılışça onların duru-
munda olanların dostluğu birbirlerine bağlanınlarını sağla-
yan bir menfaat uğruna ortaya çıkar. Aralarındaki menfaatler
ortak ise bunlar çoğunlukla uzun sürelidir, dostlukları sürekli
olur. Aralarındaki menfaat ilişkisi kesilir ve ortak menfaat
ümitleri tükenirse, dostlukları da biter.

İyi insanlar arasındaki dostluk, sırf iyilik içindir ve onun
sebebi iyiliktir. İyilik öz itibarıyla değişmeyen bir şey olunca,
ona sahip olanların sevgileri de değişmez ve sürekli olur. Aynı
şekilde insan, karışık tabiatlardan bileşik olunca, her birinin eği-
limi, ötekisinin eğilimine uymaz. Öyleyse bu tabiatlardan bi-
rine uygun olan zevk, ona karşıt olan ötekinin zevkine aykırı
olur ve böylece acıyla karışık olmayan bir zevk insan için söz
konusu olamaz.

İnsanda diğer tabiatlarla müsterek olmayan yalın, ilâhî bir cevher bulunduğundan dolayı onun zevki öteki zevklere benzemez ve bu da yalın bir zevktir.

İLÂHÎ SEVGİ

Böyle bir zevkin yol açtığı sevgi, öyle bir coşku haline gelir ki, tam, halis ve delice bir aşk olur. İşte bu sevgi Tanrı'ya yaklaştıklarını iddia eden kimselerin nitelendirdikleri ilâhî aşktır. Bu konuda Heraklit'ten naklen Aristo şöyle der : Birbirine benzemeyen şeyler birbiriyle uyusmaz ve ahenkli bir varlık oluşturmaz. Birbirine benzeyen, birbiriyle kolayca kaynaşan ve birbirinden hoşlanan şeylere gelince, bunlar hakkında şöyle diyebiliriz : Aynı türden olan yalın cevherler benzeşip birbirlerini çekince, onlar ahenkli olarak birleşirler. Bu andan itibaren onlar tek bir şey olurlar ve onları birbirinden ayıran bir şey bulunmaz. Çünkü ayrılık, ancak ilk maddeden ileri gelir. Maddî olan şeyler ise cisimlerdir. Bunlar, birleşmek için bir çeşit arzu gösterebilirler de, birleşemezler ve bu onlarda mümkün değildir. Çünkü onların uçları ve yüzeyleri üst üste gelir, özleri birbiri içine geçmez. Bu üst üste gelme çabucak sona erer, zira bunlarda birleşme imkânsızdır. Bunların meydana getirdiği birlik, yüzeylerinin üst üste gelmesi nispetinde olur.

İnsanda bulunan ilâhî cevher, tabiatla temasından doğan kirlilerden temizlenince ve çeşitli bedenî zevklerle türlü şeref tutkunluklarının çekiminden kurtulunca, kendi benzerine doğru yönelmek ister ve akıl gözüyle hiçbir maddenin lekelemediği mutlak «ilk iyiliği» temâşa eder, ona doğru koşar ve o zaman ilk iyilikten kendisine doğru gelen nurdan feyz alır. Böylece bundan eşi ve benzeri bulunmayan bir zevk duyar ve bedenini kullansın veya kullanmasın yukarıda anlattığımız birliğe varır. Ancak tabiattan tamamıyla ayrıldıktan sonra, bu yüksek mertebeye daha lâayık olur. Çünkü tam arınma, ancak dünya hayatından ayrıldıktan sonra gerçekleşir.

Bu ilâhî aşkın faziletlerinden biri de, eksikliği kabul etmesi ve ona entrikanın karışmaması, hükümdarın itirazına uğramaması ve sırf iyilere mahsus olmasıdır. Menfaat ve zevkten ileri gelen sevgiler ise, kötüler arasında olduğu gibi, iyilerle kötüler arasında da olur. Fakat bunlar zevk ve menfaatlerin sona ermesiyle bitip tükenirler. Çünkü bu sevgiler gelip geçicidirler ve çoğunlukla alışılmayan yerlerdeki birleşmeler dolayısıyla ortaya çıkarlar. Bunlar, gemi ve benzerlerinde olduğu gibi, bu yerler terkedilince, ortadan kalkarlar. Bu sevginin sebebi sosyal yakınlıktır. Zira insan yaratılışı itibarıyla yabanî ve ürkek değil, sosyal yakınlık duygusuna sahip bir varlıktır. İşte Arapçadaki «insan» kelimesi de bu kökten türemiştir. Bu konu dilbilgisinde açıkça anlatılmıştır. «İnsan unutkan olduğu için bu adı aldı» diyen şair doğru söylememiştir. Bu şaire göre «insan» kelimesi, unutma (nisyân) kökünden türetilmiştir. Bu ise yanlıştır. Bilmemiz gerekir ki insanda yaratılıştan gelen bu yakınlaşma duygusunu beşerî ilişkilerimizde hataya düşmemek için, büyük bir titizlikle korumamız ve onu hemcinslerimizle birlikte ortaya koymamız gerekir. Çünkü bütün sevgilerin kaynağını o teşkil eder. İnsanlarda bu yakınlık duygusunun gerçekleşmesi için din ve güzel âdetlerce davetlere katılmak ve birlikte yemek yemek gibi usuller konulmuştur.

HAC, CUMA NAMAZI VE CEMA'ATİN ÖNEMİ

İslam dini, insanların günde beş vakit camide toplanmalarını emretmiş, toplu halde kılınan namazın tek tek kılınan namazdan daha sevaplı olduğunu bildirmiştir. Böylece onlarda güç halinde mevcut olan bu tabîî yakınlaşma duygusu fiil haline geçsin, sonra da kendilerini birleştiren inançları yardımıyla bu yakınlaşma duygusu güçlensin. Bu günlük toplantı, her mahalle ve her sokağın sakinleri için imkânsız değildir. Bu söylediklerimizin din sahibi (Sahibu's-şerîa') nin gayesi oluşunun delili şudur : Yüce **Tanrı**, şehirlielerin hepsinin haftasını belli bir gününde büyük bir camide toplanmalarını zorunlu kılmış-

tır. Evlerde oturanlar nasıl her gün toplanıyorlarsa, mahalle ve sokaklarda oturanların da her hafta toplanmaları gerekir. Yüce **Allah** şehirlilerle kasaba ve çevre köylerde oturanların her se-
ne iki kez bir namazgâhta toplanmalarını ve böylece tabîî ya-
kınlaşma duygusunun herkes arasında yenilenmesini ve birleş-
tirici sevginin onları kapsamasını istemiştir. Sonra Müslüman-
ların ömürlerinde bir kere Mekke'deki kutsal yerde toplanma-
rını emretmiş ve nasıl bir şehir halkı bir araya toplanıyorsa,
aynı şekilde uzak şehirlerde oturanlarını toplanmalarını da is-
temiş, herkesin istediği zamanda gitmesini sağlamak için
ömürlerinde belli bir vakit tayin etmemiştir. Böylece tabîî
yakınlaşma duygusu, sevgi genel iyilik ve mutluluk bakımın-
dan onların durumları her gün, her hafta ve her yıl bir araya
toplanan kimselerin durumu gibi olsun. Bu sayede onlar tabîî
yakınlaşma duygusuyla ortak iyiliklerde birleşsinler, araların-
da İslam sevgisi tazelenir ve kendilerine doğru yolu göster-
diği için, **Allah'ı** ululasınlar, **Allah'a** itaat ve takvâ üzerinde
kendilerini birleştiren doğru ve gerçek dinleriyle kıvanç duy-
sunlar.

HÜKÜMDARIN GÖREVLERİ

Bu dinî gelenekleri ve hukukun bütün emirlerini -esasla-
rından ayrılmaması için- korumakla görevli olan kimse, imam
(halife) dır ve onun sanatı da hükümdarlıktır. Eskiler ancak
dini koruyan, onun saygınlığını, emir ve yasaklarını korumakla
görevli olan kişiye hükümdar derlerdi. Bu görevden uzaklaşan
kimseye de zorba adım verirlerdi ve ona hükümdar adını lâıyk
görmezlerdi.

Din, ilâhî bir kanundur, insanları kendi iradeleriyle yüce
mutluluğa götürür. Hükümdar da bu ilâhî kanunun bekçisi ve
insanlara açıkça bildirilen kuralların koruyucusudur.

Fars hükümdarı ve hakîm **Erdeşir** şöyle der! : «Din ve
hükümdar ikiz kardeştir, bunlar birbirlerini tamamlarlar. Din

esastır, hükümdar da bekçidir. Esası olmayan her şey yıkılma-ya mahkûmdur. Bekçisi olmayan her şey de kaybolur». Bunun içindir ki, dini korumakla görevli olan kimse, bulunduğu yerde uyanık olmalı, görevini mükemmel yapmalı, görevi ile ilgili işlerde uyuşukluk göstermemeli, şahsî zevkleriyle vakit geçirmemeli, şeref ve üstünlüğü ancak uygun yollarla aramalıdır. Zira dinin sınırlarından birini ihmal ederse, gevşeklik ve zayıflık oradan geçecek bir yol bulur. Bu takdirde dinin esasları değişir, insanlar şehvetlerini gidermek için bir ruhsat bulurlar ve onlara bu konuda yardım edenler de çoğalır. Böylece mutluluk mutsuzluğa dönüşür, aralarında ayrılıklar ve kin doğar. Bu da, onları ayrılmaya ve dağılmaya götürür. Şerefli amaç boşa gider, ilâhî esaslarla Tanrı'nın korunmasını istediği düzen bozulur. Bu durumda her şeyi yenilemek ve yeniden düzenlemek, gerçek önderi ve adaletli hükümdarı aramak gerekir.

Sevgilerin çeşitleri ve sebeplerini anlatmaya tekrar dönüyoruz. İlâhî aşkın durumu bir yana, bütün bu sevgi sebepleri birbirini seven iki kişi arasında ortak ve tek olursa, iki şeyde birlikte bulunmaları, birlikte kaybolmaları mümkündür ve ayrıca birinin bulunup diğerinin yok olması da imkân dahilindedir. Mesela, erkek ve kadında ortak olan zevkler, onlar arasındaki sevginin sebebidir. İki sevgi, sebepleri aynı olduğu için birleşebilir, bu da zevktir. Bunlardan birinin değişmesi, ötekinin kalması da mümkündür. Çünkü zevk değişir, yukarıda anlattığımız gibi, devam da etmeyebilir. İki sevgiden birinin sebebi değiştiği halde, ötekisi değişmeden kalabilir.

Aynı şekilde erkekle karısı arasında ortak iyilikler ve birbirine bağlı menfaatler vardır. Onlar bunlardan dolayı yardımlaşır, yani bu sebepler, yuvaların şenlendirilmesini sağlayan, bizim dışımızdaki iyiliklerdir. Buna göre kadın kocasından bu iyilikleri bekler. Çünkü bunları kendisine sağlayan odur. Erkek de karısından bunların korunmasını bekler, çünkü kadın, yararlı hale getirmek ve kaybetmemek için onları

koruyan ve yöneten kimsedir. Bunlardan birisi görevini eksik yaptığı zaman, sevginin dengesi bozulur ve şikâyetler ortaya çıkar. Şikâyet ve kınamalarla birlikte bu iş böylece sürüp gider veya son bulur.

Aynı şekilde insanlar arasında ortak ve tek olan menfaatlerin durumu da böyledir. Sebepleri çeşitli olan farklı sevgilere gelince, bunlar çabucak çözülür. Birbirini seven iki kişiden birinin sevgisinin menfaate, ötekinin sevgisinin de zevke dayanması buna örnektir: Sözü gelişi, iki kişiden biri şarkıcı, ötekisi de dinleyici ise, şarkıcı dinleyiciyi menfaat için sever, dinleyici de şarkıcıyı zevk aldığı için sever. Aynı şekilde seven ve sevilen (âşık ve ma'şuk) lerden birisi bakmaktan zevk alır, diğeri de bundan bir yarar sağlamayı bekler.

Bu tür sevgilerde sürekli olarak birçok sızlanma ve ya kınmalar bulunur. Zevk isteyen, amacına kavuşmak için acele eder, menfaat isteyen de ona geç ulaşır ve aralarında neredeyse bir dengesizlik ortaya çıkar. Sözü gelişi, seven sevileden yakını ve sızlanır, oysa gerçekte kendisi haksız olup, ondan şikâyet edilmesi gekir. Çünkü seven, bakmakla hemen zevk duyar ve o, sevilene lâayık olduğı karşılığı verineyi düşünmez.

Kınamaya yol açan sevginin birçok çeşitleri vardır ve bunun esasını da yukarıda anlattıklarım teşkil eder. Yönetenle yönetilen ve zenginle fakir arasındaki sevgi sebepleri farklı olduğı için kınamaya yol açabilir. Öte yandan, bunlardan her biri ötekisinden kendisinde bulunmayan bir karşılığı bekler. Bu yüzden de aralarındaki niyetlerde bir bozulma meydana gelir. Sonra da sinirlenme ve kınamalar ortaya çıkar. Bu durum, adaletin yerine getirilmesi, her birinin diğlerinden hakkını alması ve her birinin ötekisine karşı adaletli davranmasıyla ortadan kalkar. Özellikle köleler, ancak efendilerinden haklarından daha fazla almakla memnun olurlar. Efendiler de kölelerini hizmet, yumuşaklık ve dürüstlük yönünden gevşek görürler. Bütün bunlarda kınama ve güvensizlik ortaya çıkar. Bu kınamaya

yol açan sevgi, hemen hemen her insanda bulunur. Ancak adaletten ayrılmayan, hakkını elde etmede orta yolu tutan ve hakkına razı olan kimseler ondan kurtulabilir ki, bu da çok zordur.

İyiler arasındaki sevgi ne bir dış zevke ne de menfaate bağlıdır. Fakat onlar aralarında esas itibarıyla bir uygunluk bulunduğu için birbirlerini severler. Bu da iyiliğe yönelme ve fazileti aramadır. İyiler bu uygunluktan dolayı birbirlerini sevdikleri zaman, aralarında ayrılık ve çekişme olmaz. Birbirlerine dürüst davranırlar, iyiliği istemede adalet ve eşitlikle hareket ederler. İşte bu dürüstlük ve iyiliği istemedeki eşitlik, onların çokluğunu birliğe götürür. Bunun içindir ki dost, «sen olan bir başkasıdır», diye tanımlanır ve bu dost az bulunur, Gençlerin, halkın ve filozof olmayan bir kimsenin dostluğuna güven olmaz. Çünkü bunlar zevk ve menfaat için sever ve dost olurlar. Gerçek iyiliği bilmezler ve gerçek bir amaçları yoktur.

Sultanlara gelince, onlar arkadaş oldukları kimselere iyilikte bulunmak ve şereflelendirmek üzere dostluk gösterirler. Onlar, yukarıda verdiğimiz tanıma girmezler, çünkü dostluklarında fazlalık ve eksiklik bulunur. Onların katında eşitlik azdır.

Aynı şekilde babanın çocuklarına, çocukların babalarına karşı sevgisi de böyledir. Bu sevginin çeşitli türleri vardır ve söylediğimiz gibi sebepleri de ayrı ayrıdır. Ancak babanın çocuklarına, çocukların babalarına karşı sevgileri bir bakıma farklı olsa da, temelde ortak bir noktada birleşirler. Yani temelde derken, burada, baba çocukta bir nevi kendisini görür. Kendisine has olan insanlık suretini tabii olarak çocuğunun şahsında görür ve kendisini gerçekten onun yerine kor. Onun bu şekilde düşünmesi doğrudur. Çünkü Tanrı'nın tabii nizamı nı korumak için ilâhî tedbir, çocuğu meydana getirmekte insana yardımcı olmuş ve onu, çocuğun meydana gelmesinde ve ona kendi insanlık suretini nakletmekte ikinci sebep kılmıştır. Bundan dolayı baba, kendisi için istediği her şeyi çocuğunun

da elde etmesini ister, onu eğitmek için çalışır, bütün ömür boyunca kendisi için elde edemediği bütün imkânları onun için ister. Çocuğun senden üstündür, denilmesi ona ağır gelmez, çünkü o, kendisiyle çocuğunun bir bütün olduğunu düşünür. Kendi durumunu gittikçe iyileştiren ve fazilette basamak basamak yükselen insana, şimdi sen eskisinden daha üstünsün, demek onu nasıl üzmüyorsa, çocuğu hakkında bu şeyler söylendiğinde de aynı davranışta bulunur.

Ayrıca babanın sevgisi çocuğun sevgisinden fazladır. Çünkü çocuğu meydana getiren babadır ve o, varlığının başlangıcından itibaren onu tanır, daha cenin iken onun doğacağından mutluluk duyar, sonra ona karşı sevgisi, onu eğitip büyüttükçe artar, sevinci ve ona olan ümitleri güçlenir. Maddeten cismi yok olsa bile, suret olarak onunla devam edeceğine kesin kanaat getirir. İlim sahiplerinde bulunan bu yüce düşünceler, halka sanki bir perde arkasındaymış gibi görünür.

Çocuğun babaya olan sevgisi ise bu derecenin altındadır. Çünkü çocuk, babası tarafından meydana getirilmiştir. Çocuk, özünü ve kendisini meydana getiren kimseyi, ancak uzun bir zaman geçtikten, babasını duygularıyla iyice tanıdıktan ve bir süre kendisine onun yararları dokunduktan sonra bilir. Daha sonra kendi durumunu doğru olarak düşünür, akli ve olayları açıklıkla görmesi ölçüsünde ana-babasına saygı gösterir ve onları sever. Bunun içindir ki, Yüce Tanrı, babanın çocuğuna değil, çocuğun babasına iyilikte bulunmasını ve saygılı davranmasını bildirdi.

Kardeşler arasındaki sevgi ise, varlıklarının ve yetişmelerinin tek ve aynı sebebe bağlı oluşundan ileri gelmektedir.

Hükümdarın tebaasına karşı durumu babalık, tebaanın ona karşı durumu oğulluk ve tebaanın birbirine karşı olan durumu da kardeşlik durumu gibi olmalıdır. Böylece yönetim işleri düzgün ve şartlarına uygun olarak devam etsin. Hüküm-

darın tebaasını gözetmesi, babanın çocuklarını gözetmesi gibidir. Hükümdarın tebaasına karşı davranışı da babanın çocuklarına karşı olan davranışı gibidir. Bu hususa yukarıda işaret ettik. Başka bir yerde hükümdarın yönetiminden söz ederken daha fazla açıklamada bulunacağız.

Hükümdarın tebaasına göstereceği ihtimam, şefkat, merhamet, koruma ve sevgi bakımından babanın çocuklarına olan ihtimamı gibidir. Çünkü merhamet ve acıma onların yararlarına olan işleri yapma, onlardan kötülükleri uzaklaştırma, aralarındaki düzeni koruma, kısaca iyiliği sağlama ve kötülüğü önleme bakımından hükümdar, **Hız. Peygamber** ve hatta **Yüce Tanrı'nın** hllifesidir. Bu durumda nasıl çocuklar iyi bir babayı severlerse tebaa da hükümdarı sever ve aralarında böyle bir ilişki doğar.

Ancak bu sevgiler, içine aldıkları yararların büyüklüğü ölçüsünde farklılıklar gösterir. Öyle ise, babaya baba olarak, hükümdara hükümdar olarak saygı gösterilmeli ve insanlar da birbirine karşı kardeş olarak saygı göstermelidirler.

Bu derecelerin her birinde kendisine has bir liyâkat ve uyulması gereken bir hak söz konusudur. Adalet korunmazsa fazlalık ve eksiklik meydana gelir, sevgilerde bozukluk görülür, yönetim değişir ve işler tersine döner. Bu yüzden hükümdarın yönetimi zorbahğa dönüşür ve bunun ardından tebaa sevgi yerine ona kin besler. Onun emri altında olanların yönetimleri için de aynı durum söz konusu olur. Böylece iyilerin sevgisi kötülerin kinine, dostluk nefrete, karşılıklı sevişme münafıklığa dönüşür. Herkes başkasına zarar verse bile, kendisi için iyilik sandığı şeyi ister. Dostluklar ve insanlar arasındaki ortak iyilik yok olur. Allah'ın yaratıkları için koyduğu düzen ve yüksek hikmetle emrettiği esasların yerine karışıklık hâkim olur.

KULUN YARATANINA OLAN SEVGİSİ

Her türlü etkilenme ve kusurdan uzak kalan sevgi, kulun yüce yaratana karşı olan sevgisidir. Bu da, yalnızca ilâhî âleme hastır. Buna kimse ulaşamaz. Ulaştığını ileri sürenler yalan söylerler. İnsan, özünü tam olarak tanımadığı, onun beden ve nefsindeki çeşitli iyiliklerini bilmediği varhğın sevgisine nasıl ulaşır? Ancak o, kendi nefsinde bir put tasarlar ve onu yüce yaratana sanıp sever ve ona tapar. İnsanların çoğu, «onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar» (1) âyetinde bildirildiği gibidirler. Gerçekten halk, Allah'ı bilip sevdiğini iddia eder, oysa onlar hayalî bir şahıs tasavvur eder ve Allah'a değil, ona taparlar. Bu ise büyük sapıklıktır. Bu sevgiyi iddia edenler pek çoktur. Bunlardan gerçeğe ulaşanlar çok az, hatta azın da azıdır.

Bu sevgi, şüphesiz Tanrı'ya itaat ve saygıya bağlıdır. Ondan sonra ana-baba sevgisiyle onlara saygı ve itaat gelir. Bu iki sevgi derecesine öteki sevgilerden hiçbirisi ulaşamaz. Ancak filozoflarına karşı öğrencilerinin besledikleri sevgi, bu iki sevgi arasında bir yer alır. Birinci sevgiye hiçbir sevgi ulaşamaz. Nitekim onun sebeplerine de hiçbir sebep ve onun iyiliklerine hiçbir iyilik denk değildir. İkinci sevgi ise, yani ana-baba sevgisi bunun ardından gelir. Çünkü onun sebebi, duyulur varlığımızın, yani bedenlerimizin ve yaratılışımızın ikinci sebebidir.

FİLOZOFLARIN SEVGİSİ

Filozofların sevgisine gelince, bu ana-baba, sevgisinden daha üstün ve daha yücedir. Çünkü onlar nefislerimizi eğitmekte ve hakiki varlığımızın sebeplerini teşkil etmektedirler. Biz âlemlerin Rabbi katındaki ebedî hayat ve sonsuz nimetlere ulaştıran, tam mutluluğa erişmemizi sağlayan filozoflardır. Onların bize olan iyiliklerinin büyüklüğü ve nefislerin bedenler-

(1) 12 Yûsuf 106.

den üstünlüğü ölçüsünde, haklarına riayet etmek, onlara boyun eğmek ve onları sevmek gerekir. Hiç kimse birinci sevginin mükâfat ve karşılığına eremez, ikinci sevginin de hakkını yerine getiremez. Yani insan son derece de çaba harcasa ve onlara hizmet etse bile ana-babasının hakkını asla ödeyemez.

Felsefe öğrencisinin filozofa ve iyi bir öğrencinin, iyiliği öğreten öğretmene olan sevgisi, birinci sevgi türünden olup aynı amacı taşır. Bu, öğrencinin keşfedip ulaştığı büyük iyilikten ve ancak öğretmeninin yardımıyla gerçekleşen yüksek ümitten ileri gelmektedir. Ayrıca öğretmen, manevî bir baba ve beşerî bir eğitici olup onun iyiliği, ilâhî bir iyiliktir. Çünkü o, kendisini tam fazilet ile yetiştiriyor, onu yüksek hikmetle besliyor, ebedî hayata ve sonsuz nimetlere iletiyor. Filozof, bütün aklî varlığımızın sebebi ve manevî nefislerimizin eğiticisi olarak kabul edilirse, nefsin bedenden üstün oluşu ölçüsünde bize bu iyilikte bulunan kimsenin üstün tutulması gerekir ve yine nefsin bedenden üstün oluşu ölçüsünde terbiye fazileti, terbiyenin kendinden üstün olmalıdır. Öyleyse öğrencinin felsefe öğretmenine birinci sevgiye benzer bir şekilde hâlis bir sevgi göstermesi gerekir. Bunun içindir ki, bu sevgi, birinci sevgi türünden bir sevgidir. Ona itaat da aynı türden bir itaattır, dedik. Aynı şekilde ona gösterilen saygı da böyledir. Allah ve öğretmen sevgisinin kaynağı olan, bizi bunlara ve bütün iyiliklere götüren şey, bize yakın olsun, uzak olsun, bilelim veya bilmeyelim, bütün iyiliklerin kaynağını teşkil eden İlk Sebep olduğu için, Allah'a olan sevgimiz bütün sevgilerin üstünde olmalıdır. Aynı şekilde ona itaatımız ve onu ululamamız da böyle olmalıdır.

Böyle bir ahlâkî dereceye erişen kimsenin, sevgilerin mertebelerini ve bunlardan her birine sahibinin ne ölçüde lâıyk olduğunu bilmesi gerekir. Böylece babasının şerefini yabancı bir yöneticininkinden, dostunun şerefini sultanınkinden, çocuğunun şerefini kabilesine mensup bir kimseninkinden ve babasının şerefini de oğlununkinden aşağı görmesin. Çünkü bunlar ve

benzerlerinden her birinin bir çeşit başkasına ait olmayan şeref ve bir karşılık bekleme hakkı vardır. Bu saygı mertebelerinde bir karıştırma söz konusu olduğu zaman, dengesizlik, bozukluk ve kınamalar ortaya çıkar. Bir kimse bunlardan her birinin sevgi, hizmet ve dürüstlük yönünden hakkını tam olarak verince, âdil olur. Onun bu sevgi ve adaleti, arkadaşlık yaptığı ve ilişki kurduğu kimselerin de kendisine sevgi göstermelerini gerekli kılar.

İşte aynı şekilde arkadaşları, dostları ve yakınlarının haklarını yerine getirmek, onlara ait olanı kendilerine vermek konularında da böyle davranılmalıdır.

Sevgi ve dostlukta hile yapan kimse, altın ve gümüş parada hile yapan kimseden daha kötü bir duruma düşer. Filozof (Aristo), hileli sevginin, hileli altın ve gümüş paralar gibi kısa bir sürede bozulup değerini kaybedeceğini söylemiştir. İşte bu her çeşit sevgi için geçerlidir. Bunun içindir ki, akıllı bir kimse her zaman aynı hayat tarzını benimser ve iyiliği istemede aynı yoldan gider. Bütün yaptıklarını onların mahiyetleri için yapar. Kendi iyiliğini kendisinde gördüğü gibi, başkasında da görmek ister. Dostuna gelince o, söylediğimiz gibi, şahıs olarak farklı olduğu halde, kendisinden ayrı - gayrı değildir. Diğer tanıdığı ve ilişki kurduğu kimseleri de dost olarak görür. Sanki, o, hemen onlarla gerçek dostluk kurmak için çalışır, bunu onların hepsiyle başarmak mümkün olmasa da, bu yolda hareket eder.

İşte iyi insanın kendisine, yöneticilerine, ailesine, çocuklarına, kabilesine, dostlarına ve hükümdarına karşı davranışı böyledir.

KÖTÜ VE İYİ KİMSE

Kötü kimse, tersine böyle davranışlardan kaçır, onlardan hoşlanmaz. Çünkü onun kazandığı alışkanlık kötüdür. O iyiliği tanımak, iyilikle kötülüğü birbirinden ayırt etmek, iyilik olma-

dığı halde iyilik sandığı şeyi farketmek konularında tembellik ve uyuşukluğu sever. Böylece kötü olan ve kötü bir alışkanlık kazanan kimsenin bütün işleri kötü olur. Özü kötü olan kimse, kötülük kendisinden kaçılan bir şey olduğu için, kendi özünden kaçır. Kendisine uygun kimselerle beraber yaşamak zorunda kalır. Böylece ömrünü onlarla birlikte geçirmek, onların yardımıyla kendi özünü ve onun karışıklık ve sıkıntılarını unutmak ister. Bu kötü kimseler kendi başlarına kaldıkları zaman kötü fiillerini hatırlarlar ve çeşitli kötülükleri yapmaya sürükleyen birbirine zıt güçler onları harekete getirir. Böylece içinde bulundukları durumlardan acı duyarlar, nefislerini bütün kötü arzular kaplar. Gerçek bir eğitimle terbiye edilmiş olan güçleri, onları çeşitli kötü zevklere ve layık olmadıkları şerefleri aramaya götürür ve kendilerini çabucak helâk edecek kötü şehvetlere doğru çeker. Bu güçler, onları değişik yönlerle doğru çekince, sayısız acılara yol açar. Zira insanın aynı zamanda hem sevinçli hem üzüntülü, hem memnun hem de öfkeli olması imkânsızdır. İnsan zıt şeyleri birleştirip bağdaştıramaz. Kötü kimsenin talihsizliklerinden biri de kendi özünden kaçmasıdır. Çünkü özü kötü, bozuk ve acı çekmektedir, fenalığa meyli çoktur. Düşüp kalkmak için kendisi gibi veya kendisinden daha kötü durumda olanları arar. Kendisine benzediği için onunla düşüp kalkmaktan bir süre rahatlık ve huzur duyar. Biraz sonra da pişman olur, yıkımı ve bozulması artar. Böylece acı duyarak arkadaşından kaçır. O, özü dahil, kendisini seven ve kendisine öğüt veren hiçbir kimse bulamaz. O, ancak pişmanlık ve mutsuzluktan başka bir şeyelde etmez.

İyi ve faziletli kişiye gelince, o, herkes tarafından sevilen iyi bir davranışa sahiptir. Özünü ve işlerini sever. Bulunduğu durumdan kendisi sevinç duyduğu gibi, başkaları da ondan sevinç duyar. Herkes onunla beraber olmak ve dostluk kurmak ister. O kendisinin dostu olduğu gibi, insanlar da onun dostlarıdır. Ona ancak kötü kimse ters düşer.

Böyle bir davranışa sahip olan kimse, başkasına bilerek ve bilmeyerek iyilik eder. Çünkü onun fiilleri hoş ve sevimlidir. Hoş ve sevimli olan şey ise, beğenilen bir şey olup, ona yönelenler, onun etrafında toplananlar ve onu örnek alanlar çoğalır. Sürekli olan ve kesilmeyen, gittikçe artan ve eksilmeyen gerçek iyilik budur. Aksine, ahlâkî olmayan ve sahibinin davranışına bağlı bulunmayan gelip geçici iyilik ise, tükenip biter ve kınanmaya yol açar. Ondan doğan sevgi de, kınamaya yol açan sevgi türlerine girer. Bundan dolayı böyle bir iyilik yapan kimseye de bu iyiliği geliştirmesi tavsiye edilir ve «iyiliği geliştirmenin, ona başlamaktan daha zor olduğu» söylenir.

İyilik yapanla iyilik gören kimseler arasındaki sevgi birbirinden farklıdır. Yani iyilik edenin iyilik ettiği kimseye karşı duyduğu sevgi, iyilik görenin ona olan sevgisinden daha fazladır. Aristo bunu şöyle anlatır: Borç veren ve iyilikte bulunan kimseler, borç verdikleri ve iyilikte bulundukları kişilere önem verirler, onları gözetir ve esenlikte olmalarını isterler. Borç veren, bazen borç alan kimsenin esenliğini sevgiden değil, alacağı olduğundan dolayı ister, yani hakkım alabilmek için ona esenlik, sağlık ve ihtiyacından fazla zenginlik diler. Borçluya gelince, o alacaklıya büyük bir önem vermez ve onun için bu tür dileklerde bulunmaz.

İYİLİK YAPAN KİMSE

İyilikte bulunan kimse, iyilikte bulunduğu kimseyi gerçekten sever ve ondan bir yarar beklemez. Zira övülen iyi bir fiilde bulunan kimse, yaptığı bu işi sever; dolayısıyla yaptığı iş iyi ve doğru ise, onun son derecede sevilen bir şey olması gerekir.

Bundan anlaşılmaktadır ki, iyilikte bulunanın sevgisi, kendisine iyilik eden kimsenin sevgisinden daha güçlüdür. Kendisine iyilikte bulunan kimsenin iyiliğe karşı duyduğu arzu, iyilikte bulunan kimsenin arzusundan daha güçlü ve fazladır.

Öte yandan iyilikle uzun süre beslenerek kazanılan sevgi, zahmetle elde edilen şeyler gibidir. Güçlük ve meşakkatle kazanılan şeylerin sevgisi daha fazladır, onlar daha çok korunur. Zahmet çekmeden bir mala sahip olan kimse, ona önem vermez, onda cimrilik etmez ve onu yerli yersiz harcar. Nitekim bir mirasa konan ve benzeri kişiler böyle yaparlar. Zahmet çekerek bir mala sahip olan, yani onu elde etmek için yolculuk yapan ve onu biriktirmek için sıkıntılara katlanan kimse de, şüphesiz onu sıkı sıkı tutar ve çok sever. Annenin çocuğuna olan sevgisinin babaninkinden daha çok oluşu da, böyle bir sebepten ileri gelmektedir. Anne, çocuğuna babaninkinden kat kat fazla şefkat ve düşkünlük gösterir. Şâirin şiirine olan sevgisi de bu tür bir sevgi olup o kendi şiirine başkalarından daha çok hayranlık duyar. Yörülerak bir iş yapan herkes, yaptığı işi sever. Öte yandan edilgen durumda olan kimse, etken kimse gibi zahmet çekmez. Alan kimse edilgen, veren kimse de etken durumdadır. Bu görüşlerden açıkça anlaşılıyor ki, iyilik yapan kimse, iyilikte bulunduğu kimseyi çok sever. İnsanlardan öyleleri vardır ki, sırf iyilik için iyilik yaparlar. Kimisi de iyi bir ün kazanmak için iyilik yapar. Kimisi ise, yalnız gösteriş için iyilikte bulunur.

Açıktır ki, bunların en üstün derecede olanı iyilik için iyilik yapan kimsedir. Bu dereceye gelen kimse iyi bir ün yapmaya, her zaman övülmeye lâyık olur ve iyilikte bulunmadığı kimselerin sevgisini kazanır, isterse bunu fiil ve niyet bakımından kastetmesin.

Biz yukarıda hiç kimsenin reddedemeyeceği geçerli şöyle bir hükme vardık : Her insan kendisini sever. Şüphesiz bu sevgi, yukarıda belirttiğimiz şu üç şeyle yani zevk, menfaat ve iyilikle ilgilidir. Neticede zorunlu olarak anlaşılıyor ki, bunlar arasındaki farkı mertebesine göre ayırt edemeyen kimse, sevdiği nefesine nasıl iyilikte bulunacağını bilemez. Böylece gerçek iyiliği tanımadığı için çeşitli yanlışlıklara düşer. Bundan dola-

yı insanların kimisi kendisi için zevki, kimisi şerefi ve menfaati seçer. Çünkü onlar, bunlardan hangisinin daha iyi olduğunu bilmezler. İyiliğe dayanan davranışı ve iyilik derecesinin yüksekliğini bilen kimse de kendisi için davranışların ve iyiliklerin en üstününü seçer, hayvanî ve dış zevkleri tercih etmez. Çünkü bunların hepsi gelip geçici olup değişir ve yok olup gider. Fakat o, kendisi için iyiliklerin en mükemmelini en yücesini ve en büyüğünü seçer. Bu da, özü itibarıyla nefis için olan, yani nefsin dışında olmayan iyiliktir. Bu ise, insanın ilâhî yönüyle ilgilidir.

Kendisi için bu davranışı seçen, kendisine iyilik etmiş olur. Yüce bir şerefe ulaşır, ilâhî feyzi ve kendisinden hiç ayrılmayan gerçek zevki almaya müsait olur. O, bu duruma gelince, elbette öteki iyilikleri de yapar. Malını harcayarak başkalarına yararlı olur, insanların cimrilik gösterdiği şeylerde eli açık olur. Başka davranışlarda bulunan kimselerin bu alanda edinemediklerini özellikle dostlarına sağlar. Böylece herkesin, bilhassa dostunun yanında büyük bir saygı kazanır.

Yukarıda, insanın yaratılış itibarıyla medenî olduğunu belirtmiş ve «medenî» sözünün anlamını açıklamıştık. Öyleyse onun insanî mutluluğunun mükemmelliği dostlarının yanında gerçekleşir ve mükemmelliği başkasının yanında gerçekleşen kimsenin tek başına tam mutluluğa ulaşması da imkânsızdır.

Öyleyse mutlu kimse, dost kazanan, dostlarına bol bol iyilikte bulurunak için çalışan kimsedir. Çünkü kendi başına kazanamadığı şeyleri onlar sayesinde kazanır ve böylece ömrü boyunca onlardan zevk alır, onlar da kendisinden zevk alırlar. Bu zevkin mahiyetini, onun sürekli, ilâhî, değişmez ve tükenmez bir zevk olduğunu açıklamıştık. İnsanlar bütünüyle göz önüne alınınca, bu çeşit dostlar pek azdır.

Hayvanî zevklere ve menfaate bağlı olanlar ise, aksine pek çoktur. Yemekteki baharat ve özellikle tuz gibi bunlardan

azıyla yetinilir. Nitelediğimiz birinci tür dost ise nadir olup çok sevilir ve bu gibi dostların çok olması imkânsızdır. Çok sevgi, ancak tek şahıs için söz konusudur. İyi arkadaşlık, cömertlik, herkese karşı gerçek dost gibi davranma, fazileti elde etmek arzusundan dolayı yaygındır. Yukarıda söylediğimiz gibi iyi ve faziletli kimse, onlarda hakikî dostluk gerçekleşmese bile, tanıdıklarına dostça davranır.

FİLOZOFLARIN DOSTLUK ANLAYIŞLARI

Aristo şöyle der : «İnsan, iyi durumda da kötü durumda da dosta muhtaçtır. Kötü durumda iken dostlarının yardımına, iyi durumda iken de onların yakınlığına ve iyilikte bulunacak kimselere muhtaçtır». Gerçekten de büyük bir hükümdar iyilik edecek ve lütufta bulunacak kimselere muhtaç olduğu gibi, fakir kimse de kendisine yardım ve iyilikte bulunacak bir dosta muhtaçtır. **Aristo** şöyle devam eder : Dostluğun faziletinden dolayıdır ki, insanlar topluluk halinde bir araya gelirler, birbirleriyle iyi ilişkiler kurarlar, birlikte spor yaparlar, avlanırlar, ziyafetlere katılırlar.

Öte yandan **Sokrat** da bu konuda aynen şöyle der : «Ben, çocuklarına hükümdarlarla ilgili bilgileri, tarihî olayları öğreten, savaş ve kinleri, öç alan veya hasmının üzerine atılan kimselerin durumlarını anlatan, onlara dostluğu ve yakınlaşmayla ilgili sözleri, sevgi ve yakınlıkla bütün insanlar için meydana gelecek iyilikleri anlatmayan kimselere çok şaşıyorum. Hiçbir kimsenin sevgisiz yaşaması mümkün değildir. İsterse dünya bütün iyilikleriyle ona yönelsin. Dostluk konusunun küçük olduğunu sanan kimsenin kendisi küçüktür. Dostluğun varlığı ve kolayca elde edileceği farzedilse de, felaket anında güvenilecek bir dostluğun varlığı ne kadar güç ve zordur!». **Sokrat** devamla şöyle der : «Fakat bence dostluğun değeri ve önemi, Karûn'un altınlarından, hükümdarların hazinelerinden, insanların elde etmek için yarıştıkları bütün kıymetli taşlardan, deniz ve karada bulunan her şeyden ve beğenilen diğer mal ve eşyanın hep-

sinden daha büyüktür. Bütün bunlar, benim kendim için seçtiğim dostluk faziletine denk değildir. Bütün bu saydıklarımı, dostunun başına bir felaket geldiği zaman fayda vermez. Buradaki dost, ister kan kardeşi, ister yabancı, ister çocuk, ister baba olsun, sen demek olan bir başkasıdır. Yeryüzündeki şeylerin hiçbirisi, mühim bir işte yardımına güvenilen bir dostun yerini tutmaz. Şimdiki ve gelecekteki tam mutluluk onunla gerçekleşir. İktidardan uzak olduğu halde, kendisine böyle büyük bir nimet verilen kimseye ne mutlu! İktidarda olduğu zaman böyle bir dostu olan kimse daha da mutludur! Çünkü tebaanın işlerini üzerine alan, onların durumlarını bilmek ve onların işlerine hakkıyla bakmak isteyen kimseye iki kulak, iki göz ve bir kalp yetmez. Eğer güvenilir dostlar bulursa, onların sözlerinden, kulaklarından ve kalplerinden, hepsi kendisine aitmiş gibi yararlanır. Böylece ona uzak yerler yakın olur ve en uzak yerdeki ufak tefek işlere de gözüyle görünüşçesine vâkıf olur. İşte bu fazilet dostdan başka kimde bulunur ve bu, nüşfik arkadaştan başka kimden beklenir?» Bu önemli ve değerli nimeti tanıdıktan sonra onu nasıl elde edeceğimizi ve hangi yollarla arayacağımızı incelememiz gerekir. Semiz bir koyun almak isteyen, fakat bunun yerine yağlı sanarak, hastalıktan şişmiş bir koyun alan adamın durumuna düşmemek için, bu dostu bulunca nasıl koruyacağız! Nitekim şair de şöyle der:

«Allah korusun doğru bakışlarım.

Yağ sanırsın hastalıktan şişmiş olanı».

Biliyoruz ki, özellikle canlılar arasında insan gerçek olmadığı halde yapmacık davranışlarda bulunur. Öyle ki cömert desinler diye cimri olduğu halde malını harcar, yiğit desinler diye, bazı durumlarda tehlikelere atılır. Öteki canlıların huy-ları ise, insanlar için önceden bellidir ve yapmacık olmaz. Ot ve bitkilerin durumlarını bilmeyen kimse, onları bazen acı oldukları halde, tatlı zannederek yer ve tadınca acı olduğunu gö-

rür. Bazen de onları yenilecek bir şey sanar, oysa onlar zehirlidir. Öyleyse, söz konusu büyük nimeti elde etmeye çalışırken, faziletli iyi kimseler kılığında görünen aldatıcı ve şartlatan kimselerin dostluğuna kapılmamalıyız. Onların tuzaklarına düşersek, yemlerini avlayan yırtıcı hayvanlar gibi bizi avlarlar.

DOST EDİNMENİN ŞARTLARI

Bu tehlikeden kurtuluşa ermenin yolunu Sokrat'a dayanak göstermeye çalışalım : Bir dost edineceğimiz zaman, onun davranışlarının çocukluğunda ana-babası, kardeşleri ve yakınlarıyla nasıl olduğunu sormalıyız. Eğer o bunlarla olan ilişkilerinde iyi ise, ondan dostluk beklenir, değilse uzaklaşmak ve sakınmak gerekir. Sokrat bu konu da şöyle der : Sonra onun senden önceki dostlarına karşı davranışını öğren ve bunu kardeşleri ve ana-babasına karşı olan davranışlarıyla karşılaştır. Daha sonra onun teşekkür etmesi gereken kimselere teşekkür edip etmediğini veya nankörlük edip etmediğini araştır. Burada teşekkürle insanın fiilen sağlayamayacağı bir karşılığı kasetmiyorum. Fakat teşekkür niyetinin bulunmamasından dolayı bazen insan gücü yettiği halde bir karşılıktaki bulunmaz. Kendisine yapılan iyilikten yararlanır ve bunu kendisi için bir hak olarak görür veya ona diliyle teşekkür etme konusunda tembellik eder. Hiç kimse gördüğü iyiliği yayma, kendisine iyilik yapan kimseyi övüp sayma konusunda mazeret gösteremez. Hiçbir şey nimeti inkâr etmek kadar öç almayı gerektirmez. Bu konuda inkâr, kendisine hiçbir zarar vermediği halde, Allah'ın nimetini inkâr edene cezalar tertip ettiğini hatırlamak yeter. Şükür kadar nimeti celbeden ve onu sağlamlaştıran bir şey yoktur. Şükre hiçbir ihtiyacı olmadığı halde, Allah'ın şükredenlere vaadettiklerini bilmek bu hususta kâfidir. Öyleyse dostluk yapacağın kimselerde bu huyun bulunup bulunmadığını iyi tespit et ve nimeti inkâr eden, dostlarının iyiliklerini ve hükümdarın lütfunu hor gören kimselerle imtihan olmaktan sakın! Sonra arkadaşlık yapacağın kimsenin rahatına düşkün

olup olmadığını, en az zahmetli işlerde bile ağır hareket edip etmediğini araştır. Çünkü rahat düşkünlüğü ve ağır davranma, kötü bir huy olup bunu zevklere düşkünlük izler. Bu da kişiyi ödevlerini yapmamaya sevkeder.

Daha sonra onun altın ve gümüşü sevip sevmediğini, bunları biriktirmeyi küçümseyip küçümsemediğini, onlara karşı hırslı olup olmadığını iyice incele. Çünkü arkadaş olan kimselerin çoğu görünüşte birbirlerini sevdikleri ve karşılıklı dürüst davrandıkları halde, aralarında bu iki metalle ilgili bir iş ortaya çıktığı zaman, köpekler gibi birbirlerine hırlarlar ve türlü düşmanlıklar gösterirler.

Ayrıca onun başkanlığı aşırı derecede sevip sevemediğine bak! Çünkü üstünlüğü ve başkanlığı aşırı derecede seven kimse, sana aynı ölçüde dostluk göstermez, sana verdiği kadarla karşılık verirken, buna razı olmaz. Kibir ve gurur onu, dostlarını küçümsemeye ve kendisini onlardan üstün görmeye sevkeder. Bu yüzden dostluk ve mutluluk gerçekleşmez ve eninde sonunda durumları düşmanlığa ve birçok kin ve kıskançlıklara dönüşür. Yine onun şarkı, ezgi, çeşitli oyun ve eğlenceleri, müstehcen ve güldürücü sözleri dinlemeye düşkün olup olmadığını öğren. Eğer o bunlara düşkünse, bunların, onu dostlarına yardım ve onların dertlerine katılmaktan ne derecede alıkoyduğu, onun iyi karşılık verme, zahmete katlanma ve iyilikte bulunmadan ne ölçüde kaçtığı bilinmelidir. Bu tür huylardan uzak olarak görürsen, ondan ayrılma. Onunla ilgilen ve bulursan yalnız böyle bir dostla yetin! Çünkü mükemmellik pek az bulunan bir şeydir.

Öte yandan dostları çok olan kimse, onların haklarını yerine getiremez. Görevlerinin bir kısmını bilerek ihmal eder ve bir kısmında da kusur gösterir. Bazen de çelişik durumlara düşer. Yani bir dostunun sevincine katılmak ve diğerinin üzüntüsünü paylaşmak için yardımcı olmak ister. Bu gibi çeşitli durumlarda birisiyle koşmak ve ötekisiyle oturmak zorunda kalır.

Bununla birlikte dostluk edeceğin kimselerde bulunmasını tavsiye ettiğim faziletler onun küçük kusurlarını araştırmaya yol açmamalıdır. Yoksa hiç kimse sana göre kusursuz olmaz ve bu yüzden dostsuz kalırsın. Aksine insanların uzak olamayacağı küçük kusurlara göz yummak gerekir. Ayrıca kendi kusuruna bakıp başkasında gördüğün benzeri şeylere katlanınan lazımdır. Dostluk ettiğin veya dostça davrandığın kimsenin düşmanlığından sakın ve şairin şu sözüne kulak ver :

Dostun birgün düşman olur,
Öyleyse çok dost edinme.
Gördüğün hastalıkların çoğu,
Çok yemek ve içmekten ileri gelir.

Bundan dolayı bir dostun olunca, ona çokça riayet göstermelisin ve onu kaybetmemek için dikkatli olmalısın. Herhangi bir olay veya önemli bir iş sırasında, az bile olsa, hiçbir şeyi ihmal etmemelisin. Rahat zamanlarında onu güler yüzle, hoş bir davranışla karşılamalısın. O seni gördüğü zaman bakışın, hareketlerin tatlı dilliliğin, rahatlığın, hergün ve her durumda onun sana olan dostluğuna güvenini artırımalıdır ve sana daha çok ısınmasını sağlamalıdır. O seninle karşılaştığı zaman sevinç ifade eden bütün organlarında bu sevinci açıkça göstermelidir. Dostla karşılaşınca çok sevinç göstermek gözden kaçmaz ve bir dost yüzün dost karşısındaki sevinci kolaylıkla farkedilir.

Ayrıca dost, çocuk, emrin altında veya maiyetinde bulunan kimseler gibi bu sevgiyi beklediklerini bildiğin kişilere de aynı davranışı göstermelisin. Bunlardan her birini öveceksin, bunu yaparken de tiksindirecek ölçüde dalkavukluğa düşmekten sakınacaksın ve bu hususta kendini zorlamayacaksın. Ancak bu, bütün övgülerinde samimi olduğun zaman gerçekleşir.

Hiçbir şekilde ve hiçbir durumda bir hataya düşmemek için bu yoldan ayrılmamalısın. Bu, hâlis sevgiye celbeder, tam

güveni sağlar. Sana yabancıların ve tanımadığın kimselerin sevgisini kazandırır. Nasıl güvercinler evlerinize alışır, bize ısınır ve evlerimizin etrafında döner ve kendi cinslerini bize çekip getirirlerse, aynı şekilde bizi tanıyıp isteyerek bizimle bulunmaktan zevk aldığı ve bize ısındığı zaman, insanın durumunu da böyledir. Hatta insan, durumları iyice tasvir ettiği, güzel övgülerde bulunduğu ve iyilikleri yaydığı için düşünmeyen canlıdan daha üstündür. Bilmelisin ki, iyi durumda olduğun zaman, bunu yalnız kendine hasretmeyip, arkadaşınla paylaşmanın gerekli ise de, ona kötü durumda ortak olmanın da gerekli ve daha etkilidir. Ona bir felaket, bir musibet veya bir talihsizlik gelince, canın ve malınla ona nasıl yardımcı olacağını, onu nasıl görüp gözeteceğini araştırmalısın. Onun senden açık veya kapalı bir istekte bulunmasını beklememelisin. Aksine onun kalbine vâkıf olmalı, içindeki şeye nüfuz etmeli ve sıkıntısını hafifletmek için ona yardımcı olmalısın.

İktidar ve zenginlik yönünden böyle bir mertebeye ulaşırsan, herhangi bir övünme ve gurura kapılmaksızın dostlarını buna ortak etmelisin. Bunlardan birinde sana karşı bir soğukluk ve alışılmamış bir eksiklik görürsen, ona daha çok yaklaş ve onu kendine çekmeye çalış. Eğer ondan nefret eder veya arkadaşların karşısında bir parça kibir ve övünme gösterirsen, dostluk bağı bütün gücünü kaybederek kopar. Bununla birlikte, onların seni bırakacaklarına dair kesin bir kanaata sahip değilsin. Bunun için onlara karşı mahcup olursun, yüzlerini görmemek için onları terketmeye mecbur kalırsın.

Dostluğun aynı durumda kalması için bu şartları sürekli olarak korumaya çalış!

DOSTU GÖZETME

Bu şart sadece dostluk için değil, seninle ilgil her şey için geçerlidir. Binitini, elbiseni ve evini sürekli olarak gözet-

mezsen, harap olur ve işe yaramaz hale gelir. Dırvar ve damının dururu böyle olursa, yani bunları ihmal edersen, yıkılmamalarından emin olamazsın. Öyle ise, her türlü iyilik beklediğin iyi ve kötü durumlarında yanında olmasını istediğin kimseyi, nasıl ihmal edersin! Bununla birlikte yukarıdaki hususlarla ilgili zarar, senin bir tek menfaatına dokunur. Oysa dostunun sevgisini kaybedip cefasını kazanmak sana pek çok ve büyük zararlar getirir. Çünkü dostun düşmana dönüşür, sana sağladığı yararlar da zararlar haline gelir. Ondan bir yarar ve fayda beklemediğin halde onun düşmanlık ve kötülüklerinden kurtulmazsın. Ümidin öylesine kırılır ki, onun yerini dolduracak ve tutacak bir şey bulamazsın. Eğer dostluğun şartlarını gözetir ve onları sürekli olarak korursan bütün bunlardan emin olursun.

Öte yandan dostunla tartışmaktan özellikle kaçın. Gerçi herkesle münakaşa etmekten sakınmalısın. Arkadaşla tartışmak dostluğu kökünden söküp atar. Çünkü tartışma anlaşmazlığa yol açar, anlaşmazlık da birbirimizden uzaklaşmaya sebep olur. Halbuki biz uzaklaşmanın zıddı olan şeyi tavsiye ettik ve onun kötülüklerini kınadık. Buna karşılık yakınlaşmayı tercih edip övdük ve Yüce Tanrı'nın gerçek dinle buna davet ettiğini söyledik.

Ben tartışmayı tercih eden, hafıza ve zihnini bilemediğini ve meseleler ortaya attığını sanan bir kimseyi tanırım. Bu kimse, ilim ve düşünce adamlarının toplandıkları yerlerde arkadaşlarıyla tartışmak ister ve arkadaşım daha çok mahcup etmek ve onu topluluk içinde susturmak için, halktan cahil ve düşük kimselerin sözlerini kullanır. Fakat onunla yalnız kaldığı ve karşılıklı konuştuğu zaman böyle yapmaz. Ancak daha derin düşünceli, daha sağlam delilli, daha bilgili ve daha kabiliyetli olduğunu zannettiği zaman bu şekilde hareket eder. Ben, ancak bunları azgınlara, mal sahibi zorbalara ve bunları taklit eden mağrurlara benzetirim. Bunlar birbirleri-

ni hakîr görürler, biri diğerini küçük göstermeye, iyiliklerini kötülemeye, kusurlarını aramaya, hatalarını bulmaya ve her biri elinden geldiği kadar arkadaşına kötülükte bulunmaya devam eder. Neticede durumları tam bir düşmanlığa dönüşür. Bu şekilde onlar birbirine karşı dolap çevirmeye ve birbirinin nimetlerini yok etmeye başlarlar. Hatta bu, kan dökmeye ve türlü kötülüklere kadar gider. Öyleyse çekişme ile sevgi nasıl bir arada kalır ve bununla dostluk nasıl beklenir!

Eğer gerçekten bir ilme sahipsen veya eğitim ve öğretim görmüş bir kimse isen, bu konuda dostuna cimrilik etmekten sakın. Aksi takdirde o, senin bunları sırf kendine ait bir şeymiş gibi düşündüğün ve başkasından esirgediğin kanaatine varır. İlim adamları birbirlerini dünya ehlinin birbirlerini gördükleri gibi görmezler. Çünkü dünya malı azdır. Bir topluluk ona koşunca biri diğerine engel olur ve her biri ötekinin nasibini eksiltmeye çalışır. İlim ise, bunun tersine bir durum arzeder. Birinin aldığından ötekisi mahrum kalmaz. Hatta harcadıkça artar, dostlukla gelişir, verdikçe çoğalır ve bollaşır. Bir ilim adamı ilminde cimrilik ederse, bu onun kötü hallerinden dolayıdır. Bu da ya onun sermayesinin azlığından ileri gelmektedir; bunun için o sahip olduğu şeyin tükeneceğinden veya bilmediği bir şeyle karşılaşacağından ve dolayısıyla cahillerin yanındaki itibarını kaybedeceğinden korkmaktadır. Yahut ilmi kendisi için bir geçim kaynağı olduğundan, bunu başkasına öğretirse, gelir ve rızkının azalmasından korkmaktadır. Ya da o kıskançtır. Kıskanç ise, her türlü faziletten uzak olup onu kimse sevmez. Ben, birisini şahsen tanıyım ki, o yalnız kendi ilminde cimrilik etmekle yetinmez, başkalarının ilminde de cimrilik eder, ilim öğrenmeye lâyık olan öğrencilerinden başkalarını yararlandıranlara çok kızardı. Çoğu zaman böyle kimselerin kitaplarını alır, sonra da kendilerine geri vermezdi. İlimde cimrilik kötü bir huy olup dostluğa engel olur, hatta sahibine düşünmediği düşmanlıklar celbeder ve dostlarının kendisinden bekledikleri dostluğu yok eder.

Sonra, arkadaşların ve çevrenle alay etmekten sakın, onlardan hiç birini kendisiyle ilgili bir şeyi anlatmaya zorlama. Kendi kusuru şöyle dursun, onunla ilgili hiçbir şeyin kusurunun anlatılmasına müsaade etme. Bu hususta ailen ve yakınların arasında hiç kimse, ciddi veya şaka yoluyla buna başvurmasın. Sen dostunun gözü, kalbi ve bütün insanlara karşı vekili ve hatta sen o demek olduğun halde, buna nasıl katlanırsın!

Sakınmanı söylediğim şeylerden birisi dostuna ulaşırsa, bunun senin görüş ve geçici hevesinin sonucu olduğundan şüphe etmez ve o zaman sana düşman olur ve hasınından kaçarcasına senden uzaklaşır. Sen, onda bir kusur görürsen, yumuşaklıkla ve bir sertlik göstermeden onunla iyi ilişkini sürdür. Şefkatli bir tabip belki tatlı bir ilaçla yarmak, kesmek ve dağlamakla başkasının elde edemediği bir sonuca ulaşır. Hatta o, ilaçla tedaviye başvurmadan, yiyeceklerle hastasının şifa bulmasını sağlar. Ben, dostunda gördüğün bir kusura göz yummanı ve onu bu şekilde terketmeni istemem. Çünkü bu bir hiyanet ve ona zarar verecek bir şeye göz yummaktır. Dostun, arkadaşının kusurlarını bildiği halde söylememesi, başkalarının onu kınamalarına yol açması doğrudur.

Koğuculuktan ve bununla ilgili sözleri dinlemekten sakın. Çünkü kötü insanlar, iyilerin arasına dürüst kişiler kılığında sokulurlar, onlara öğüt veriyor gibi gözükürler, onlara tatlı sözler arasında dostlarıyla ilgili haberleri bozarak naklederler ve uydurına şeyleri onlara söylemek cesaretini bulunca da dostluklarını bozucu, dostlarını birbirine kin besletecek şekilde karalayıcı sözleri açıkça söylerler.

Eskilerin bu konuda birçok eserleri vardır. Onlar bu eserlerinde koğuculuğu kınarlar ve koğucuyu sağlam bir yapının temellerini tırnaklarıyla kazıyan kimseye benzetirler. Bu kimse, gittikçe tesirini artırarak binayı temelinden yıkmak

için kazmayla ona saldırmaya kadar işi ileri götürür. Eskiler, bu konuda «Kelile ve Dimme» kitabındaki arslanla öküz hikâyesine benzeyen birçok misaller verirler.

Kitabımızın dışına taşmamak ve özlü ifade geleneğimizi bozmamak için bu hususa kısaca işaretle yetiniyoruz. Kısa ve özlü olmakla birlikte bu konunun önemini belirtmeden geçemeyeceğim. Eskiler, bu konuda eserler yazmışlar, birtakım hikâyelerle pek çok tavsiyelerde bulunmuşlardır. Çünkü onlar, dinleyicilerden iyiler için bunda büyük fayda gördüklerinden ve buna önem vermeyen cahiller için de pek çok zarardan korktuklarından böyle yapmışlardır. Zayıf olmasına rağmen kurnaz tilkinin güçlü yırtıcı hayvanların arasına nasıl girip onları helak ettiğini anlatan hikâye bilinmelidir. Aynı şekilde sağlam görüşlü hükümdarların aralarına doğru öğüt veren kimse-lerin kılığına bürünerek girip onların samimiyetle yönetimlerini sağlamlaştırmak için çalışıp çabalayan vezirlerine karşı güvenlerini sarsan koğucular da böyledir. Bu koğucular, hükümdarları vezirlerine karşı kızdırırlar, onların nimetlerini kendilerine çekerler. Hükümdarlar vezirlerini baba ve çocuklarından daha çok sevdikleri halde, artık görmek istemezler. Hiçbir suç ve kusurları olmadığı halde, onları ölüm ve işkence ile cezalandırırlar. Oysa onlar, ancak şeref ve iyi muameleye lâyıktırlar. Bu koğucular, hükümdarları böylesine bozar ve zararlı işlere iterlerse, bizi daha kolay yoldan aynı duruma düşürürler. Seçmek için uzun zaman harcadığımız, sıkıntılı günlerimiz için ümit beslediğimiz, canımız gibi sevip izzet ve ikramda bulunduğumuz dostlarımıza karşı dikkatli olmazsak bu işi daha kolay yaparlar.

FAZİLETLERİ BOZAN ETKENLER

Bütün bu açıklamalarımızdan anlaşılmaktadır ki, dostluk ve yaratılışı itibarıyla medenî olan insanın tam mutluluğunu gerçekleştiren sevgi türleri değişmekte, her çeşit bozul-

malara uğramakta, ondaki birlik manası kaybolmakta ve onlar dağılmaya maruz kalmaktadır. Bizde birçok eksiklikler bulunduğu için, var olma ve yok olma gibi karşılaştığımız değişimlere rağmen, bunları tamamlamamız gerektiğinden bu sevgileri korumak ve onun düzeni uğruna zahmet çekmek zorundayız. Bundan dolayı ahlâkî faziletler, insanî varlığı tamamlayan muamele ve ilişkiler için konulmuştur. Adalete, bu ilişkilerin doğru olarak sürdürülmesi ve kötülük teşkil eden haksızlığın giderilmesi için ihtiyaç hasıl olmuştur. İffet ise, nefis ve bedene karşı büyük vefasızlık teşkil eden kötü zevkler bulunduğu için bir fazilet olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde yiğitlik de insanın bazı vakitlerde üzerine atılması ve kaçmaması gereken tehlikeli olaylar dolayısıyla bir fazilet teşkil etmektedir. Anlattığımız ve edinilmesini tavsiye ettiğimiz iyi huyların hepsi böyledir.

Öte yandan bu faziletlerin hepsi, kişinin hür olarak davranması için mal ve onu meşru yollardan kazanma gibi dış sebeplere ihtiyaç gösterir. Adaletli kimse ilişki kurduğu kişilere iyilikle karşılık vermek ve iyilikte bulunanları ödüllendirmek için bu gibi şeylere ihtiyaç duyar. Bunların hepsinin varlığı, yukarıda mutluluk için verdiğimiz taksime göre beden, nefis ve bunların dışındakilere bağlıdır. İhtiyaçlar çok olduğundan dışımızdaki maddelere daha fazla gerek duymaktayız.

Ancak bedenî fiiller, medenî davranışlar, iyi yardımcıları ve samimi dostlarla bizim için gerçekleşen insanî mutlulukların durumu böyledir. Görüldüğü gibi birçok ihtiyaçlar vardır ve bunlar için katlanılması gereken zahmetler büyüktür. Kim bu ihtiyaçlar için gerekeni yapmazsa, kendi mutluluğu eksik olur. Bundan dolayı tembellik ve rahat düşkünlüğü en büyük kötülüklerdendir. Çünkü bunlar, kişi ile bütün iyilikler ve faziletler arasında birer engel teşkil ederler ve insanı, insanlıktan çıkarırlar. Bunun içindir ki, insanlardan uzaklaşıp dağlara ve çöllere çekilen, toplu halde yaşamamanın zıddı olan

yalnızlığı tercih eden zahidlik taslayanları kmadık. Çünkü onlar, saydığımız ahlâkî faziletlerin hepsinden uzaklaşmışlardır. İnsanlardan ayrılıp uzaklaşan ve ahlâkî faziletlerden yoksun olan kimse, nasıl iffetli, âdil cömert ve yiğit olur! O, ancak cansız ve ölü hükûmündedir.

Felsefe sevgisine ve akli düşünceye yönelme ve ilâhî görüşleri kullanmaya gelince, bunlar insanların ilâhî yönlerine hastır. Böylece sevgi öteki ahlâkî sevgilere ârız olan âfetlerden ve çeşitli bozukluklardan uzaktır. Bu sebeple onun köguculunu ve her çeşit kötülüğü kabul etmediğini söyledik. Çünkü bu sevgi, mutlak iyiliktir ve bunun sebebi de, maddeden ve maddede bulunan kötülüklerden uzak olan İlk İyiliktir. İnsan, insanî ahlâk ve faziletlere bağlı kaldığı sürece, bunlar onun «İlk İyiliğe ve İlâhî Mutluluğa» ulaşmasını engeller. Bununla birlikte bunlar olmaksızın Ona ulaşmak da mümkün değildir. Bu faziletleri önce şahsında toplayan, sonra da bunları bırakıp ilâhî fazilete yönelen, gerçekten kendi özüyle uğraşmış ve tabiatın mücadele ve elemelerinden, nefisle mücadele ve onun güçlerinden kurtulmuş ve iyi ruhlarla beraber yüce meleklerin arasına karışmış olur. İlk varlığından ikinci varlığına geçince de sonsuz nimetlere ve ilâhî sevince ulaşır.

ARİSTO'NUN MÜKEMMEL MUTLULUK GÖRÜŞÜ

Aristo, bütün bu ifadelerden sonra şöyle der : Tam ve gerçek mutluluk Allah'a sonra da meleklerle ve tamamıyla Tanrı'ya yaklaşanlara mahsustur. Aristo şöyle devam eder : İnsan mutluluğu konusunda saydığımız faziletler meleklerle nispet edilmemelidir; çünkü onların toplum ilişkileri yoktur, onlardan hiçbirinde geri verilecek bir emanet ve adaleti gerektirecek ticarî ilişki söz konusu değildir. Onları bir şey korkutmaz ki, yardım beklesinler, masrafları da yoktur ki, altın ve gümüşe ihtiyaçları olsun. Aynı şekilde şehvetleri de olmadığı için nefislerini yenmeye ve iffetli olmaya ihtiyaçları yoktur.

Zıtlarında bulunan dört unsurdan mürekkep olmadıkları için beslenmeye de ihtiyaç duymazlar. Öyleyse Allah'ın yaratıkları arasındaki bu iyi ve temiz varlıklar, insanî faziletlere muhtaç değildirler.

Yüce Tanrı da meleklerinden daha uludur. Buna göre onun saydığımız insanî faziletlerin hepsinden uzak olduğunu belirtmeliyiz. Ancak onu, kendisine benzeyen sırf iyilikle anarız ve ona, lâıyk olan aklı gerçekleri nispet ederiz. Söz götürmez bir gerçektir ki, Allah'ı ancak insanlardan mutluluk ve iyiliği hakkıyla bilen mutlu ve iyi kimseler sever. Ona yaklaşmak için çalışır ve gücü yettiği kadar onun rızasını ister, emirlerini elinden geldiği kadar yerine getirir. Allah'ı bu şekilde seven ona böylece yaklaşan ve bu tarzda itaat eden kimseyi de Allah sever, kendisine yaklaştırır ve onu hoşnut eder. Kuran'da Hz. İbrahim için «Allah'ın dostu» denildiğine göre, böyle bir kimse de Allah'ın dostluğuna lâıyk olur.

Aristo, bunu bizim dilimizde kullanılmayan bir üslupla ifade etmiş ve şöyle demiştir: «Bir kimse Allah'ı sever ve birbirine bağlı olan dostlar gibi ona bağlanırsa, Allah da ona iyilikte bulunur». Bunun için bizde, Aristo'nun olağanüstü zevkler ve başkasının duymadığı sevinçler duyduğu, kanaatı uyanmaktadır. Öyle anlaşıyor ki, felsefenin son derecede zevkli olduğu gerçeğini duyan kimse, bundan başkasına yönelmez ve onun dışında hiçbir şeyden tat duymaz. Eğer gerçek böyle ise, mutlu ve tam hikmet sahibi varlık, Yüce Allah'dır. Ancak onu, gerçekte mutlu filozof sever. Çünkü bir varlık ancak kendisine benzeyen varlıkla sevinç duyar. Bunun içindir ki, bu mutluluk, belirttiğimiz öteki mutluluklardan üstün ve yüce olup insana nispet edilmez. Çünkü o mutluluk, tabii hayattan arınmış, nefsanî güçlerden uzaklaşmış ve hepsinden apayrı bir şeydir. O, Yüce Tanrı'nın seçkin kullarına bağışladığı ilâhî bir vergidir. Bu vergiye nail olan kimse, ona sarılır, onun için çalışıp çabalar, onu arzu eder, ömrü boyunca ondan ayrıl-

maz. Bu uğurda sıkıntı ve zahmetlere katlanır. Sürekli zahmete katlanmayan ise eğlence ve oyun peşinde koşar.

Oyun da rahatlığa benzer, rahatlık ise ne mutluluğu tamamlayan bir şey ne de mutluluk sebeplerinden biridir. Köleler, çocuklar ve hayvanlar gibi tabii ve hayvanî yaratılıştaki olanlar bedeni rahatlıklara meylederler. Düşünmeyen canlı, çocuklar ve kölelerle bunlara benzeyen kimselere mutluluk nispet edilmez. Akıllı ve faziletli kişi ise, ne yüksek mertebelere ulaşmak için çaba harcar. Aristo şöyle der: «Kendisi insan olduğu halde, insanın gayretleri insanî olmamalı, kendisi ölümlü olduğu halde, ölümlü canlının çabalarıyla yetinmemelidir; fakat insan bütün güçleriyle ilâhî bir hayat yaşamaya yönelmelidir. İnsan bedence küçük olduğu halde, o, felsefe ile büyük ve akılla şerefli. Akıl, bütün yaratıkların üstünde yer alır. Çünkü akıl, yüce yaratıcının emriyle her şeye hükmeden baş cevherdir. Yukarıda söylediğiniz gibi, insan bu âlemde bulunduğu sürece, maddî refaha muhtaçtır. Fakat bütün gücüyle bunu elde etmeye yönelmemeli ve bunda aşırı gitmemelidir. Çok mal sahibi ve zengin olmayan kimseler de fazilete ulaşabilirler. Çünkü mal ve mülk yönünden yoksul olan kimse de iyi işler yapabilir. Bundan dolayı filozoflar şöyle derler: Mutlu kişiler, dış iyiliklere yönelen, maddî imkânları az da olsa, faziletin gerektirdiği işleri yapan kimselerdir».

Yukarıda açıklamayı vaadettiğimiz bu mutluluk mertebesi hakkında filozofun görüşü budur. Daha sonra o şöyle der: «Faziletleri bilmek yeterli değildir; fakat onları uygulama alanına koymak gerekir». İnsanlardan faziletlere yönelen, öğütlere kulak veren, iyilikleri isteyen kimseler azdır. Bunlar, bütün kötülüklerden ve fenalıklardan kaçınan kimselerdir. Bu da yaratılış ve huylarının iyi ve üstün oluşundandır.

İnsanlardan kimisi de iyiliklere yönelir. Ceza ve azap korkusuyla kötü ve çirkin işlerden uzaklaşır. Böylece o cehennemden ve onun acılarından ve azaplarından kaçır.

Bunun içindir ki, insanların bir kısmının yaratılıştan iyi olduklarını, bir kısmının da hukuk ve eğitimle iyi olduklarını söyledik. Sonuncular için hukuk, insanı rahatlığa ulaştıran su hükmündedir. Hukuka uymayanlar, boğazına su duran kimse gibidirler. Böyle bir kimse ne suyu içebilir, ne de boğulmaktan kurtulur. O ölmeye mahkumdur ve bu durumdan kurtulması mümkün değildir. Bu sebeptedir ki, yaratılıştan iyi ve faziletli olan kimse, Allah'ın sevgili kuludur, onun işi bize ait değildir, onun böyle oluşunun sebebi de biz değiliz, ancak Yüce Allah onu böyle yaratmıştır. Aristo, böyle kimselerin Allah'ın en büyük inayetine ermiş olduklarını söyler.

Bu açıklamalarımızdan anlaşıldığına göre mutlu kimseler, şu dört ⁽¹⁾ zümreye ayrılırlar ve bu husus izleme ve duyguyla bellidir.

Biz, insanlardan bir kısmının yaratılıştan iyi ve faziletli olduğunu görüyoruz. Bunlardan çocuk iken asalet ve küçük yaşta iken iyi huylarla bezendiğini anlatmaktayız. Bunlar hayat dolu, iyi huylu kimseler olup, iyilerle düşüp kalkmayı ve faziletli kişilerle birlikte bulunmayı tercih ederler. Bu yaradılışa ters düşenlerden nefret ederler. Söylediğimiz gibi, bu da, onların doğuşlarından itibaren onlara lütfedilmiş olan bir inayetten kaynaklanır.

Öte yandan insanların bir kısmının da yaratılışlarının başından itibaren böyle bir niteliğe sahip olmadıklarını görüyoruz. Onlar, diğer çocuklardan farklı değildirler. Ancak insanların gerçek üzerinde tartıştıklarını görünce, gerçeğe ulaşmak için çalışıp çabalarlar, böylece filozofların mertebesine gelinceye kadar devam ederler, yani ilimleri gerçek ve davranışları doğru olur. Onlar, bu dereceye ancak felsefeyle uğraşmakla,

(1) Yazar, burada mutlu kimseler dört zümreye ayrılır dediği halde, metinde üç zümreden bahsetmektedir. (Çevirenler).

saplantıları ve sakınılmasını söylediğimiz öteki şeyleri atmakla ulaşırlar.

Bir kısım şaınlar da vardır ki onların bu yaşayışa, zorlamayla aştıklarını görüyoruz. Bu da, ya kanunî yollarla, ya da felsefî eğitimle olur.

Bilinmektedir ki, makbul olan zümre, ikincidir. Geriye kalan zümreler bunun dışındadır ve pek de tutulmazlar. Yani doğuştan mutlu olmak tesadüfe bağlıdır. Bu konuda zorlananlar gayretli ve isteklilerden değildir.

Böylece çalışan ve araştıran kimselerin tam ve gerçek mutlulukta nasıl bir makam ve yerde bulundukları anlaşılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, öteki zümreler arasında yalnızca bunlar, tam olarak mutlu, Yüce Allah'a yakın, Allah katında şevilen, ona itaat eden ve onun dostluk ve sevgisine daha önce vasıfları belirtildiği gibi lâıık olan kimselerdir.

ALTINCI BÖLÜM

NEFSİN HASTALIKLARI

Allah'ın yardımı ve desteği ile bu bölüme, insan nefsinin uğradığı hastalıkların nasıl tedavi edilip şifa bulacağını anlatmakla başlayacağız. Bu hastalıkları doğuran sebeplerin neler olduğunu belirteceğiz. Uzman doktorlar, bedenî bir hastalığın tedavisine, ancak hastalığı ve onun sebebini teşhis ettikten sonra başlarlar ve ona karşı gerekli tedavileri uygulurlar. İşe perhiz ve hoş ilaçlarla başlayıp bazı hallerde hoş olmayan yiyecek ve tatsız ilaçları kullanırlar, bazen de ameliyat ve dağlamaya kadar giderler.

Nefis, ilâhî bir güçtür, cismanî değildir. Bununla birlikte özel bir mizaca sahiptir ve buna tabîi ve ilâhî olarak bağlıdır. Bunlar, birbirlerinden ancak Allah'ın dilemesiyle (ölümle) ayrılırlar. Bilmemiz gerekir ki bunlardan birisi diğerine bağlıdır ve onun değişmesiyle değişir. Böylece onun sağlığına göre sağlıklı, hastalığına göre de hasta olur. Bu hususu biz, onun ortaya çıkan eserleriyle açıkça ve gözlerimizle görürüz.

Beden yönünden hasta olan kimsenin, özellikle bu durum, iki şerefli uzuv olan dimağ ve kalbin hastalığından ileri geliyorsa, akli dengesi değişir; kendisi hastalanır. Öyle ki düşüncesine, zihnine, hayal gücüne ve üstün nefsinin öteki güçlerine güvenemez ve bunu kendisi de anlar. Aynı şekilde kızgınlık, üzüntü, sevdâ ve aşırı isteklerle nefis yönünden hastalanan kimsenin fizik yapısı da değişir. Nihayet sarsılır, titrer, sararır, kızarır, zayıflar, şişmanlar, gözle görülür ve elle tutulur biçimde çeşitli değişikliklere uğrar.

Öyleyse nefsimize ârız olan hastalıkların kaynağını araştırmalıyız. Eğer bunların kaynağı kötü şeyleri düşünme ve zihnen bunlarla uğraşma, korku duyma, başa gelen ve beklenen olaylardan korkma ve hatta şiddetli istekler gibi doğrudan doğruya nefse bağlı ise, bunlardan her birine has olan tedaviyi uygulamalıyız. Bunların kaynağı tembelik ve rahatlıkla birlikte kalp ısısının azalmasıyla başlayan zafiyet hali, ya da boş kalma ve işsizlikle birlikte gözle bakmadan ileri gelen aşk gibi mizaç veya duyular ise, bunlardan her birine ait tedaviye başvurmalıyız. Öte yandan bedenle ilgili tababet, önce ikiye ayrılır : 1 — Mevcut sağlığı koruma, 2 — Bozulan sağlık durumunun tedavisi. Aynı bölümlemeyi nefislerle ilgili tababet için de yapmamız gerekir. Önce nefsin mevcut olan sağlığını korumalıyız. Faziletlerle donanmak ve onlara ulaşmak isteyen, gerçek ilimleri ve doğru bilgileri özleyen iyi ve üstün bir nefse sahip olan insanın kendisi gibi kimselerle düşüp kalkması ve kendisine benzeyen kişileri araması, başkalarına yakınlık göstermemesi ve bunlardan başkasıyla düşüp kalkmaması gerekir. O, kötü ve düşük kimselerin, kötü zevklere ve fenalıklara düşkün olanların ve bu gibi işlerle övünenlerin yanlarına gidip gelmekten tamamıyla sakınmalıdır. Bunların sohbetlerini hoş karşılayarak dinlememeli, bunların şiiirlerini iyi görerek anlatmamalı, onların toplantılarına sevinçle katılmamalıdır. Bunlardan birinin toplantısına katılmak ve birinin hikâyesini dinlemek, nefiste ancak uzun zaman ve zor tedavi ile giderilebilecek pislik ve leke bırakır. Bazen de, gelişme ve öğrenme çağında olan gençler şöyle dursun, iyi ve olgun bir insanın bozulmasına, ileri görüşlü bir bilginin şaşırmasına yol açar, hatta olgun ve bilgin kişiler için bir fitne olur. Bunun sebebi şudur : Bedenî zevkler ve cismanî rahatlıkları sevmeyen insanın tabiatında ondaki eksikliklerden dolayı vardır. Biz, ilk yaratılışımız ve tabiatımız sebebiyle bunlara hırsla yöneliriz. Ancak biz, bunlara karşı nefislerimizi akıl gemiyle zaptederiz. Aklın çizdiği sınırdan kalır ve zorunlu olan miktarla yetiniriz.

Bu açıklamaların baş tarafında bir kısım istisnalar ve şartları ileri sürdüm. Çünkü durumlarını bir önceki bölümde anlattığım dostlarla birlikte bulunmakla tam mutluluğa ulaşılacağı kanaatine vardım. Dostların mutluluğu, ancak samimi-yet ve sıkı ilişkilerle gerçekleşir. Bu konuda güzel mizah, iyi konuşmalar, sevimli nükte, dinin müsaade ve aklın kabul ettiği ölçüde zevk almak, bunda aşırı gitmemek ve bu zevki küçümseyip terketmemek gerekir. Çünkü iki uçtan birisine, yani aşırılığa gidilirse, buna terbiyesizlik, ahlâksızlık ve benzeri kınayıcı adlar verilir. Eksiklik yönüne gidilirse, buna da asık suratlılık, aptallık ve benzeri kınayıcı isimler verilir. Bu iki ucun ortasında bulunan kimse de zarif, güleç yüzlü, iyi arkadaşlık yapılan kişidir. Bu orta yolu bulmadaki güçlük, öteki ahlâkî faziletler için de söz konusudur.

NEFİS SAĞLIĞI İÇİN GEREKLİ NAZARİ VE AMELÎ GÖREVLER

Nefsinin sağlığını korumak isteyen kimsenin uyması gereken kurallardan birisi, nazarî alanda olduğu gibi, amelî alanda da bir disipline bağlı olmaktır. Onun bundan ayrılmasına hiçbir surette izin verilmez. Çünkü bu, beden sağlığını korumak için gerekli olan idmanın yerini tutar. Ruh tabipleri nefis sağlığını korumada bu disipline çok önem verirler. Nefis araştırma, inceleme ve düşünmeden ayrı kaldığı zaman tembelleşir, aptallaşır ve her türlü iyilikten uzaklaşır. Tembelliğe alışıp düşünüp taşınmadan uzaklaşarak ataleti seçtiği zaman nefis helâka yaklaşır. Çünkü böyle bir atalette onun kendisine has suretinden ayrıldığı ve hayvanlaşmaya döndüğü görülür. Bu ise, Allah korusun, ahlâkî bir çöküştür.

Gelişme çağında olan genç, fikir alanında eğitilir ve dört ilmi (1) kesintisiz öğrenirse, doğruluğa alışır, düşünme, inceleme

(1) Bu dört ilim Aritmetik, Geometri, Astronomi ve Musıktır. (Çevirenler).

güçlüğüne katlanır. Böylece gerçeğe yakınlaşır, tabiatı doğru olmayan şeylerden ve kulağı yalandan uzaklaşır. Erginlik çağına ulaşış felsefeyi öğrenmeye başlayınca, tabiatı orada karar kılar, ondan yavaş yavaş etkinlenir, kendisi için yabancı bir şey kalmaz, onun kapalı noktalarını anlamakta ve inceliklerini keşfetmede güçlük çekmez, söz konusu ettiğimiz mutluluğa çabucak ulaşır.

Bu nefis sağlığını koruyan kimse, ilimde yükselip tek kişi durumuna gelince, gurur, kendisini daha fazla öğrenmeyi terketmeye sürüklememelidir. Çünkü ilmin sonu yoktur, «**Her ilim sahibinden üstün bir âlim vardır**». ⁽²⁾ Öğrendiklerini tekrarlama konusunda tembellik göstermemelidir. Zira unutmama, ilim için bir tehlikedir. Rahmetli **Hasan el-Basrî'nin**, «bu nefislere gem vurunuz, onlar boyun eğeceklerdir. Onlarla ilgileniniz, onlar çabucak gaflete düşerler» sözünü hatırlamalıdır.

Bu sözler kısa olduğu halde anlamları çok büyüktür. Bununla birlikte açık ve belagat kurallarına da uygundur.

Nefis sağlığını koruyan kimse bilmelidir ki, ancak kendisine verilen üstün nimetleri ve **Tanrı** katından aldığı üstünlükleri özünde toplanmış olan büyük hazineleri, giydiği kıymetli elbiseler gibi korumaktadır. Bu manevî üstün zenginliklere özce sahip olan kimsenin, bunları dışarıdan aramaya ve bu uğurda malını harcamaya ihtiyacı yoktur. Bunları elde etmek için zahmet ve ağır sıkıntılara katlanması gerekmez. Sonradan bunlardan yüz çeviren, kendisinde birşey bırakmayacak şekilde onları ihmal eden kimse, bu davranışından dolayı kınanmış düşüncesinde aldanmış, yoldan çıkmış ve başarısız bir duruma düşmüştür. O, maddî nimetlerin ardından koşanların nasıl tehlikeli ve uzak yolculuklara katlandıklarını, korkunç mesafeleri katetdiklerini, yırtıcı hayvanlarla eşkıyadan gelen çeşitli tehlike ve fe-

(2) 12 Yusuî/76.

lakelerle karşılaştıklarını görür. Onlar, çoğu zaman bu tehlikelere göğüs gererken ümitsizliğe düşerler. Kimi vakit de aşırı pişmanlıklarla ve nefeslerini kesen, uzuvlarını birbirinden ayıran yorucu üzüntülerle karşılaşır. Bunlar, isteklerinden kimisini elde etmede başarıya ulaşınca, elde ettikleri bu şeyler şüphesiz kısa sürede silinip gider, yok olur ve bunların sürekli olması beklenemez. Çünkü bu dışa ait bir şeydir ve dışa ait olan şeyler ise sayılamayacak kadar çok olaylara maruz kalmaktan kurtulamaz.

Böyle maddî nimetlere sahip olan kimse, bu durumda şiddetli bir korku içindedir. Her an uyanık olmak zorundadır. Beden ve nefsini yorar, korumaya gücü yetmediği şeyi korur ve kıl kadar faydası olmayan tedbirlerle uğraşır. Dışımızdaki maddî nimetleri isteyen kimse, hükümdar ve hükümdarın vekili ise, ilişkileri ölçüsünde, muhalifleriyle uzak ve yakından kendisini kıskananların kötülükleri derecesine, yönetimi altındakilerin birlik ve düzenini sağlama konusundaki sıkıntılarla dost ve düşmanlarını iyi idare etmek gibi ihtiyaç duyduğu şeylerin çokluğuna göre, karşılaşacağı bu tehlikeler de kat kat fazla olur. O bütün bu konularda oyalanmakla kınanır, başarısız ve beceriksiz bir kimse olarak görülür, bütün aile fertleri ve çevresindekiler ondan daha çok şey beklerler. Oysa, bunların hepsi şöyle dursun, birini bile memnun etmesi onun için mümkün değildir. Çocukları, eşleri, hizmetçileri ve maiyeti gibi kendisine en yakın olan kimseler de ona karşı öfke ve nefretle dolarlar. Böyle bir hükümdar, çevresindekilere karşı güvensizlik duyar. Çünkü düşmanları, yazılar yazarak, çevresindekiler arasında kıskançlıklar meydana getirip onlar aracılığıyla emellerine ulaşmak isterler. Yardımcıları ve destekçileri arttıkça, endişesini çoğaltırlar ve daha önce mevcut olmayan kötülükleri onun üzerine çekerler. O, çok fakir olduğu halde halk nazarında zengindir. Çok kıskanç olduğu halde halk tarafından kıskanılır. O nasıl fakir olmasın! Çün-

kü ihtiyacı en çok olan kimse, en fazla fakir olandır. Nitekim insanların en zengini de, ihtiyacı en az olandır. Bunun içindir ki şu gerçek yargıya vardık : Zenginlerin en zengini **Allah'** tır; zira onun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.

Yine şu hükme vardık ki, aramızdan çıkan hükümdarların en büyüğü, pek çok şeye muhtaç olduğu için insanların en fakiridir. **Ebu Bekr es-Sıddık**, bir hutbesinde şöyle derken çok doğru söylemiştir : «Dünya ve ahirette insanların en talihsizleri hükümdarlardır». Sonra onları nitelendirirken şöyle demiştir : «Hükümdar iş başına geçince, **Allah**, elindekini ona az gösterir ve başkasının elindekilere rağbet ettirir, ömrünü yarıya indirir, kalbine kaygı verir. O, az şeylere kıskançlık gösterir ve çok şeylere kızar, rahatlktan ümidini keser, güzelik ve incelik zevkini yitirir, güvensizlik içinde olur. O, kalp para ve aldatici serap gibidir. Görünüşte sevinçli, içten ise üzüntülüdür. Nefesi tükenip ömrü bittikten ve gölgesi silindikten sonra **Allah** onu öyle şiddetli bir hesaba çeker ki affı da çok az olur. Gerçekten hükümdarlar ne acınılacak kimselerdir!»

İşte hükümdarların nitelikleri bunlardır. Bir hükümdar, hâkimiyeti elinde tuttuğu zaman bunun en ufak bir parçasını bile terketmez. Tanıdığım hükümdarlardan en büyüğünün bu sözleri tekrarladığını ve sonra bunların gönlündekine ve durumuna tam olarak uyup uymadığını öğrenmek istediğini işittim.

HÜKÜMDARLARIN DIŞ MUTLULUKLARI

Hükümdarların tahtlarını, halılarını, ziynetlerini ve eşyalarını dışarıdan seyredenler; onları alayları, yedek atları, arabaları, köleleri, hizmetçileri, yaverleri ve maiyetleriyle çevrili olarak görürler, onlara hayranlık duyup mutlu olduklarını sanırlar. Hayır, gerçek öyle değildir. Onları yaratan **Allah'a** and olsun ve bizi onların durumuna düşürmesin ki, onlar, bu

şartlar içerisinde uzağı göremiyorlar. Yukarıda belirttiğimiz zorunlu işleri dolayısıyla kendilerini bırakmayan birtakım düşüncelerle meşguldurlar. Bunu biz, sahip olduğumuz az şeyde tecrübe ettik. Bu, çok şeye sahip olanlar hakkında da bize bir bilgi vermektedir. Belki hükümdar veya sultan olan kimseler, başlangıçta çok kısa bir süre yerleşip gözleri alışmcağa kadar sahip oldukları şeylerden zevk alabilirler. Fakat biraz sonra bu sahip oldukları şeyler kendileri için tabii olur. Bunlardan bir zevk almazlar, onları düşünmezler ve gözlerini sahip olmadıkları şeylere çevirirler. Bunlar, her şeyiyle bütün dünyaya sahip olsalar, başka bir dünya daha isterler. Ya da sonsuzluğa ve gerçek hükümdarlığa yönelirler. Öyle ki sonunda ulaştıkları ve güçlerinin yettiği her şeyden nefret ederler. Çünkü tabiatı itibarıyla karışıklığa ve yıkuna mahkûm olan dünyevî şeyleri korumak çok zordur. Ayrıca hükümdarın yukarıda söylediğimiz zorunluluklardan başka düzenli bir orduyu ve bir takım unvanlara sahip görevlileri elde tutmak için büyük paralara, felaket ve beklenmedik olaylara karşı biriktirilmiş mala ve hazineye ihtiyacı vardır.

İşte dışımızdaki nimetleri isteyenlerin durumları budur.

Özlerimizdeki nimetlere gelince. Bunlar bizde, kendimizde bulunurlar ve bizden ayrılmazlar. Çünkü onlar, yüce yaratının vergisidirler. O, bunlardan yararlanmamızı ve onları değiştirmememizi emretmiştir. Onun emrine uyarsak nimet üstüne nimetler elde ederiz. Yukarıda belirttiğimiz ebedî nimetlere ulaşıncaya kadar derece derece yükseliriz. İşte yok olmayan gerçek hâkimiyet, saf ve değişmeyen sonsuz mutluluk budur. Yanında bulunan değerli cevherlerini sarfeden ve buna karşılık yanında mevcut olmayan değersiz ve gelip geçici şeyler isteyen kimseden daha çok ziyan eden ve daha perişan kim olabilir! Dünya nimetleri insana verilse bile ebedî değildir, gelip geçicidir. Çünkü ya insanlar onu terkedecek, ya da o mutlaka kendilerinden ayrılıp gidecektir.

Bunun içindir ki Filozof (Aristo), yeteri kadar kaynaklardan yararlanan, orta derecede dünyevî mutluluğa kavuşan kimsenin hayatın gereksiz şeyleriyle uğraşmamasını tavsiye etmiştir. Çünkü bunların sonu yoktur. Bunları arayan kimse, sonu gelmeyen tehlikelere düşer. Ben yeterli ve orta olan şeylerin neler olduğunu yukarıda anlatmıştım. Bunların gerçek amacı acıları tedavi etmek ve acılara düşmekten sakınmaktır. Bunlardan amaç, zevk almak değildir. Şiddetli acı verici birer hastalık olan açlık ve susuzluğu tedavi eden kimsenin bedenî zevki değil, sağlığı amaçlaması gerekir. Şüphesiz bundan zevk de alacaktır. Ancak bu tedavi ile sağlığı değil, zevki amaçlayan kimse, ne sağlığı elde eder, ne de kendisi için sürekli bir zevk söz konusu olur. Kendisine yeteri kadar kaynak verilmeyen ve bunları elde etmek için çalışıp çabalamaya ihtiyacı olan kimsenin, haddinden fazla çalışmaya zorlayacak kadar şiddetli hırsa, kötü kazanç yollarına yönelmemesi, ya da felaket ve tehlikelere düşecek şekilde ölçü ve ihtiyaç sınırını aşmaması gerekir. Aksine, bu kaynakları ararken, onların değersiz olduğunu bilen kimse gibi davranmalı, kendisinde bulunmadığı için bunları aramak durumunda olduğunu bilmeli, öteki canlılar gibi zorunlu ihtiyaçlarını giderecek kadar istemelidir. Akıllı kimse, canların durumlarını incelediği zaman onlardan kimisinin leşlerle, kimisinin de dışkı ve otlarla beslendiklerini ve bununla birlikte yiyeceklerinden çok memnun olduklarını görecektir. Söz konusu canlılar, bunlara karşı ne bir tiksinti duyarlar, ne de kendilerine benzemeyen hayvanların yaptığı gibi onlardan uzaklaşırlar. Ancak onlar, temizlik yönünden kendilerine benzemeyen canlıların besinlerinden tiksiniyorlar. Arıya kıyasla pislik böceğinin durumu böyledir. Pislik böcekleri, güzel kokudan ve temiz yiyeceklerden kaçıyorlar. Arı ise, bunları arar ve bunları bulmaktan sevinç duyar. Her hayvanın kendine has yiyeceğine nispeti, hayat ve varlığının devamını koruyacak şeylerle yetinen ve buna ulaşmakla seven her canlının durumu gibidir. Buna göre yiyeceklerimize

bu gözle bakmalıyız. Elde etmek için hırsla çalıştığımız ve yediğimiz şeylere ot derecesinde değer vermeliyiz. Bunları besin olması bakımından birbirinden ayıramalıyız. Çünkü her ikisi de zorunlu şeylerdir. Bizim onlarla ilişkimiz ihtiyacımızdan dolayıdır. Bunlardan yararlanmak ve bunları seçip en iyi biçimde elde etmek için ömrümüzü ifna yolunda aklımızı, fikrimizi meşgul etmemeliyiz. Aynı zamanda, bunlardan birini zaruret halinde ihmal de etmemeliyiz. Ancak bunlardan birini ötekisine tercih edebiliriz. Yiyecek elde etmek için çalışmak iyidir, fakat onu defetmek için çabalamak hoş değildir. Çünkü birinci durumda vücudumuzun kayıplarını gidermeye yarayan bir beslenme söz konusu olup ondan tiksinnmeyiz. Aynı şekilde bu kayıpları giderme konusunda herhangi bir tepki göstermeyiz. İkinci durumda ise, o besinin özü ve organizmamın tabiatınca gerekli olan şeylerin alınması ve fazlalıkların atılması söz konusudur. Yani vücut, besinleri saf kan haline çevirir ve organlarda dolaşmak üzere damarlara sevk eder, gereksiz olan posaları da dışarı atar. Bu artıklar sindirilmeyen, yaratılışımıza ters düşen, hoşlanmadığımız şeylerdir. Ancak bunları dışarı atmak, onlardan uzaklaşmak ve kurtulmak zorundayız. Yerine yenileri gelsin ve aynı görev devam etsin diye bu işler, bir kısım organlarımızla tekrarlanır.

İNSANIN ŞEHVET VE ÖFKE GÜCÜNE, CEVAP VERİRKEN DİKKATLİ OLMASI

Nefis sağlığını koruyan kimse, şehvet ve öfke güçlerini, bunlarla elde ettiği birtakım zevkleri düşünerek, harekete geçirmemelidir. Onları, kendi kendilerine uyanıncaya kadar terketmelidir. Çünkü insan, kimi vakit bir kısım şehvî istekleri tatmin etmeyi ve iktidar mertebelerini düşünerek, onları arzu etmeye başlar. Böyle bir arzu ortaya çıkınca da onlara ulaşmak için harekete geçer. Böylece onları kendisine amaç haline getirir. Bu durumda düşünüp taşınmak ve onlara ulaş-

mak için kendisine yol göstereceğini diye düşünen nefsi kullanmak zorunda kalır. Bu, saldırgan hayvanları harekete geçiren ve yırtıcı hayvanları heyecanlandıran, sonra da bunlardan kurtulmak için çare arayan kimselerin durumlarına benzer.

Akıllı kimseler kendileri için öyle bir durum tercih etmezler. Ancak bu, iyilik ve kötülüğü, doğru ve yanlış birbirinden ayırt edemeyen delilerin işidir. Arzu etmek ve yönelmek için bu iki gücün fiillerini hatırlamamalı, aksine bunları gerektiği zaman kendi kendilerine uyanmaya bırakmalıdır. Bu güçler, bedenin ihtiyaç duyduğu şeyleri aramalı, düşünüp taşınmaya gerek kalmadan tabii bir iticiyi kullanmalıdırlar. Bu takdirde düşüncemiz, temyiz gücümüz, onların eksikliklerini gidermeye ve bedenlerimiz için zorunlu olan ,sağlığımızı koruyan işleri belirlemeye yarar. Bu ise, **Allah**'ın iradesini yerine getirmek, onun irade ve nizamını tamamlamak demektir. Çünkü **Allah** bize bu iki gücü ihtiyaç vaktinde kullanmamız için vermiştir. Onlara hizmet edelim ve köle olalım diye değil. Kim düşünen nefsi kendi köleleri olan bu güçlere hizmette kullanırsa, **Allah**'ın emrini tanımamış, onun sınırlarını aşmış, takdir ve nizamını ters çevirmiş olur. Çünkü yüce yaratımız, kendi yönetimi ve takdirine uygun olarak, bu güçleri bizim için bir sıraya koymuştur. Onun takdir ve tertibinden daha üstün bir adalet söz konusu değildir. Kim bu adaletten ayrılır ve yüz çevirirse, o kendisine karşı pek büyük haksızlık yapmış ve nefesine karşı da en büyük zulmü işlemiş olur.

Nefis sağlığını koruyan kimsenin, akıl ve düşüncesinin gereklerine aykırı olarak, eski alışkanlıklara göre hareket etmemesi için yaptığı her işte, yönettiği bedeninin ve nefsinin güçlerini kullandığı her şeyde dikkatli olması icap eder. Çoğu zaman insanın yaptığı işler, daha önceden tasarladığı ve kararlaştırdığı düşünceye aykırı olarak ortaya çıkar. Böyle bir durumda bulunan kimsenin bu suçlara karşılık kendisine bir takım cezalar vermesi gerekir. Söz gelişi, zararlı bir yemeği

iştahla yese, uyması gereken perhizi bıraksa, ya da uygun olmayan bir meyve veya tatlıyı yese, nefisini aynı yolla cezalandırır, o şeyi bir daha ağzına almaz veya ondan pek az bir miktar yer, gücü yeterse tamamıyla terkeder. Gereksiz olduğu halde ona karşı perhizi artırır ve kendisini şu gibi sözlerle kınar: Sen kendine yararlı olanı istedin, fakat zararlı olanı alıp yedin; ancak bunu akılsız kimseler yapar. Belki hayvanlar senden daha iyidir, çünkü akılları olmadığı halde, kendilerine acı veren zevklerin ardından koşmazlar. Öyleyse şimdi cezayı çek!

Yerli yersiz çabucak veya hak etmeyen kimseye karşı kızdığı, ya da gereğinden fazla öfkelendiği için kendisine sitem edilen kimse, kabalığı ile bilinen bir terbiyesizle karşılaşp ona tahammül etmekle cezalandırılmalıdır. Daha önce kendisine boyun eğmeyen ve iyiliği ile bilinen bir kimseye itaat etmeli, ya da nefisini sadaka vermek ve bir adakta bulunmak yükümlüğü altına sokmalıdır.

Eğer yararlı bir işte tembellik ve gevşeklik göstermekle kınanırsa, kendisini zalunetli bir iş yapmakla cezalandırmalı, uzun uzun ibadet etmeli veya birtakım yorucu-faydalı işlerle uğraşmalıdır. Kısaca, kendisi için sınırları ve zorunlulukları bulunan bir kısım kurallar belirlemeli ve bunları ihlal etmemelidir. Aklına ve belirlediği kurallara uymakla kınandığı zaman, gevşeklik göstermeksiz bunların gereklerini yerine getirmelidir.

Her an bir kötülüğe bulaşmaktan veya kötülük yapan bir arkadaşına yardım etmekten, yahut da gerçekten uzaklaşmaktan sakınmalıdır. Ufak tefek günahları küçünsememeli ve bunları işlemeye özür beyan etmemelidir. Çünkü bu, onu daha büyük suçları işlemeye sürükler.

Gelişmesinin başından ve ilk gençliğinden itibaren, öfkelendiği zaman, isteklerine karşı nefisini yenmeye, dilini tut-

maya ve arkadaşlarına katlanmaya alışan kimse, aynı eğitimi almayan ve bu işler kendisine zor gelen kimselerin yapamayacağı şeyleri kolayca yapar.

Bunu şöyle açıklayabiliriz: Köleler ve benzerleri, kötü davranan ve hakaret eden efendilerle karşılaştıkları zaman işittikleri fena sözlerle kolayca katlanırlar, hatta bu sözler onlara hiçbir etki yapmaz. Bazen de çok kötü bir söz işittikleri zaman gülüverirler. İşlerini seve seve, usanıp bıkmadan yaparlar. Oysa daha önce bunlar dik başlı, öfkeli, tahammülsüz, karşılık vermeden duramayan, söz ve benzeri şeylerle karşılarındakilerden öç alan ve böylece snirlerini yatıştıran kimse-lerdir.

İşte faziletlere alıştığımız, kötülüklerden uzaklaştığımız, aptallarla karşılaşmaktan sakındığımız, onlara uymadığımız ve onlardan öç almaya kalkmadığımız zaman, tutacağımız yol bu olmalıdır.

NEFSİ SAVUNMA HAZIRLIĞI

Nefis sağlığını koruyan kimse, kesin karar vermeyönünden meşhur hükümdarlara benzemelidir. Çünkü onlar düşmanın saldırısından önce, fırsat ve geniş geniş düşünmek için vakit varken, düşmanlara karşı silah, malzeme ve surlar yapılarak hazırlanırlar. Eğer bu işleri onlar kötü ve sıkıntılı günlerin gelmesine kadar ihmal ederlerse, doğru karar verme ve çare bulma konusunda başarısızlıkla karşılaşırılar.

Bu esasa göre açgözlülüğe, öfkeye ve faziletleri teşkil eden amaçlarımızdan bizi alıkoyan diğer düşmanlarınıza karşı gerektiği gibi sabırlı olmaya ve gerekli kişilere yumuşak davranmaya, nefsimizi kötü isteklerden menetmeye, bu istekleri kabardıkları zaman hemen uzaklaştırmaya ahşarak, hazzırlıklı olmalıyız. Bu işler cidden zordur, ama asla imkânsız değildir.

NEFİS MUHASEBESİ

Nefis sağlığını koruyan kimse, kendi kusurlarını iyice aramalı ve bu konuda **Galinos**'un söyledikleriyle yetinmemelidir. **Galinos**, «İnsanın Kendi Kusurlarını Bilmesi» adlı kitabında şöyle der : İnsanın kendisini sevmesi kusurlarını gizler ve ortada oldukları halde onları göremez. Aynı kitapta **Galinos** şöyle devam eder : Kusurlarından kurtulmak isteyen kimse, kârnîl ve faziletli bir dost edinmelidir. Uzun arkadaşlık sonunda kendisini kusurların açıkça söylediği zaman, onun gerçek dostluğuna inansın, bir daha bu kusurları işlemesin. Bu konuda ona söz versin. Senin hiçbir kusurunu bilmiyorum, dediği zaman, bununla yetinmesin. Hatta bunu reddederek ona sitemde bulunsun, kusurların kendisine söylemesi için ısrar etsin. Eğer dostu, kendisine kusurlarını bildirmemekte direnirse, o da sitem ve ısrarını biraz artırsın. Kendisinde gördüğü bazı kusurları bildirirse, yüzünde tiksinti ve sözüne herhangi bir soğukluk göstermesin. Aksine ona karşı sevinçli ve güler yüzlü davransın. Onun uyarımları için her zaman ve karşılaştıkları her vakit teşekkür etsin. Böylece başka kusurlarını söylemesi için ona cesaret versin. Kendisi de bu kusurları gidermeye ve izlerini silmeye çalışsın. Sonra kusurlarını söyleyen arkadaşın bilsin ki, sen kendini olgunlaştırmaya ve hastalığını tedavi etmeye kararlısın. Böyle olunca o da, samimî gözlemlerine dayanarak seni uyarma konusunda tereddüte düşmez. İşte **Galinos**'un işaret ettiği bu dost, gerçekte ne vardır, ne de olması beklenir. Belki bu konuda düşman, dosttan daha yararlı olabilir. Çünkü düşman kusurlarımızı söylemekten çekinmez, hatta bu işi sataşma ve yalana kadar götürür. Öyleyse düşman karşısında kusurlarımıza çok dikkat etmeliyiz, hatta bizde bulunmayan şeylerle kendimizi suçlamalıyız.

Galinos, bu konudaki bir yazısında, «iyi insanlar düşmanlarından yararlanırlar» demiştir. Belirttiğimiz sebeplerden dolayı bu doğrudur ve buna kimse karşı çıkamaz.

Ebu Yusuf b. İshak el-Kindî'nin bu konuda benimsediği şu görüşü kendi ifadesiyle naklediyorum :

«Kendisi için fazilet isteyen kimse, bütün tanıdığı insanların suretlerini birer ayna olarak görmelidir. Kötülükleri doğuran isteklerin acılarıyla karşılaştığı zaman, bu aynalar onlardan her birinin suretini kendisine gösterir. Öyle ki kendi kötülüklerinden hiçbiri dikkatinden kaçmaz. İnsanların kötülüklerine dikkat eden kimse, birisinin herhangi bir kötülüğü ile karşılaştığı zaman, sanki onu kendisi yapmış gibi, nefsinı kınar, nefsine daha çok sitem eder. Her gün her gece bütün fiillerini dikkatle gözden geçirir. Yokluğu bize herhangi bir eksiklik getirmeyen kötü taşları ve benliğimize yabancı olan sönmüş külleri korumak için her gün çalışmaktayız. Halbuki varlığı ile bekamızı sağlayan, eksikliği ile de yok olmamıza yol açan gerçek özümüzü korumamız çok çirkindir. Bir kötü fiilimizi farkettiğimiz zaman, kendi kendimizi sert bir şekilde kınarız ve ona karşılık kendimize kesin bir ceza tayin ederiz. Başkalarının fiillerini inceleyip onlar arasında kötü bir davranışı farkettiğimiz zaman, yine kendimize çıkışırız. Çünkü böyle yaptığımız vakit nefsimiz, kötülüklerden korkarak uzaklaşır ve iyiliklere ısınır. Kötülükler daima hatırmızda kalır, uzun bir zamanın geçmesiyle onları unutmayız. Halbuki aynı sebepten dolayı iyilikleri yapmaya çalışmalıyız, onları kaçırmamalıyız ve onlardan hiçbirini ihmal etmemeliyiz. Hikmetin manalarını başkalarına anlatan ve kendisi bu manalardan hiç yararlanmayan kitap ve dergiler gibi veya keskinleştiren, fakat kendisi kesmeyen bileği taşı gibi olmamalıyız. Aksine, ayı aydınlatan güneş gibi olmalıyız. Güneş, ayı her aydınlatışında, ay ondan daha az ışık verse bile, onu tamamıyla kendisine benzetir. İşte bizim durumumuz da başkalarına fazilet kaynağı olma bakımından böyle olmalıdır».

el-Kindî'nin bu konudaki sözleri, kendisinden öncekilere nazaran daha anlamlıdır.

YEDİNCİ BÖLÜM

NEFİS HASTALIKLARININ TEDAVİSİ

Bu bölüm, kaybolan nefis sağlığının geri kazanılması ve nefis hastalıklarının tedavisi konularını ele alacaktır. Burada önce, Allah'ın yardımıyla, bu hastalıkların önemli türlerini anlatacağz, sonra da bu hastalıklardan tehlikeli olanların tedavileri üzerinde duracağız.

Nefis hastalıklarının önemli türleri, kitabın baş tarafında saydığımız dört faziletin karşıtlarını oluştururlar. Faziletler, övülen orta yollar ve gözle görülen varlıklar olunca, gayretle, çalışıp çabalamakla onları aramak, onlara yönelmek ve ulaşmak mümkündür. Öte yandan, orta yolun dışında kalan diğer noktalar, sınırları belli olmayan ve somut öz varlıkları bulunmayan şeylerdir. Bunların varlıkları gelip geçicidir, öze bağlı değildir. Tek bir merkezi olan daireyi ele alalım: Özce onun bir varlığı vardır ve bu gösterilebilir. Onu duyularla göstermek mümkün değilse de, varlığım ortaya koymak ve onda diğer noktaların dışında yalnızca bir noktanın merkez olduğunu ispatlamak mümkündür. Merkez olmayan öteki noktalar sonsuzdur. Bunlar özce bir varlığa değil, farazî bir varlığa sahiptirler. Yani onların somut varlıkları yoktur. Dolayısıyla bunlara yönelmek ve bunları ortaya koymak mümkün değildir. Çünkü bunlar belirli olmayıp dairenin her yerine yayılmışlardır. Birbirine karşıt olan iki uç ise, belirlenmiş varlıklardır. Çünkü bunlar, belirli doğru bir çizginin uçlarıdır ve bu iki uç, daireye göre birbirine en uzak mesafededirler. Sözgelisi, dairenin merkezinden çevresine bir doğru çizersek, bu çizginin

iki ucu belirlenmiş olur. Bunlardan birisi merkez, ötekisi de dairenin çemberine değen noktadır. Bu iki nokta arasındaki uzaklık, dairede en uzak mesafeyi teşkil eder.

Beyazlık ve siyahlık, bu konuda bizim için duyularla hissedilen bir örnektir. Bunların biri, ötekisine karşıt olup her birinin belli bir varlığı vardır ve bunlar birbirlerinden en uzak mesafe ile ayrılmışlardır. Bu ikisi arasındaki noktaların sayısı, bütün renklerde olduğu gibi, sonsuzdur.

Faziletin uçlarına gelince, bunlar birden fazla olduğu zaman birbirine karşıttır denilemez. Çünkü her karşıtın yalnız bir karşıtı olur, bir karşıtın birçok karşıtları bulunmaz. Bunun sebebi, iki karşıt arasındaki uzaklığın en uzak mesafe olmasıdır. Halbuki bir faziletin birden çok karşıtı olabilir. Söz gelişi, bir fazileti merkez olarak düşünüp ondan itibaren bir doğru çizdiğimiz zaman bu bir noktaya varır. Ayrıca aynı merkezin öbür tarafından da bir doğru çizmemiz mümkündür ve bu da bir noktaya ulaşır. Bu iki ucun her ikisi de, fazilet olarak kabul ettiğimiz merkezin karşıtları olur. Ancak bunlardan birisi aşırılığ, ötekisi de yetersizliği temsil eder.

Bu böyle anlaşıncı, her faziletin belirli ve gösterilmesi mümkün olan iki ucu olduğu bilinir. Bunlar arasında belirlenmesi mümkün olmayan birçok noktalar vardır. Ancak gerçek merkez tektir, bu da bizim fazilet dediğimiz şeydir.

Bu açıklamaya göre bilinmelidir ki, kötülükleri sekize ayırırız. Çünkü bunlar yukarıda açıkladığımız dört faziletin katlarıdır. Şöyle ki :

1) Bir orta yol teşkil eden yiğitliğin iki ucunda korkaklık ve ataklık vardır. 2) Yine bir orta yol olan iffetin iki ucunda açgözlülük ve gevşeklik bulunur. 3) Bir orta yol olan hikmetin iki ucunda aptallık ve budalalık (1) yer alır. 4) Yine bir

(1) Arkoun'un gösterdiği bir nüshada bunlar, «bilgisizlik ve dâhîlik» olarak geçmektedir (Bak. M. Arkoun, *Traité D'éthique*, Damas 1969, s. 291). (Çevirenler)

orta yol olan adaletin iki ucunda ise zulmetmek ve hakarete katlanmak bulunur.

İşte bunlar, nefis sağlığını gösteren faziletlerin karşısı olan belli başlı hastalık türleridir. Bunların altında sonsuzca alt türler vardır.

ATAKLIK VE KORKAKLIK

Nefis sağlığı ve nefsin bir fazileti olan yiğitliğin iki ucunda bulunan korkaklık ve ataklığı öncelikle ele almak istiyoruz.

Bunların sebep ve kaynağı öfkeli nefistir. Bunun her üçü de (yiğitlik, ataklık ve korkaklık) öfke ile ilgilidir. Gerçekte öfke, nefsin bir davranışı olup öç alma arzusu ile kalpteki karnın galeyana gelmesine sebep olur. Bu davranış şiddetli olursa, öfke ateşi alevlenir, kalpteki kanın galeyanı artar, sinirleri ve beyni, karışık ve kara bir duman kaplar. Bu sırada aklın durumu kötüleşir ve çalışması zayıflar. Akıl filozofların anlattığı şu hikâyeye benzer: İnsan, ateş dolu ve alev alev yanan bir mağara gibidir. Orayı alev ve duman bürür, sıcaklık yükselir, ateşin şiddetinden gürültüler gelir. Bu yangının çaresi bulunmaz ve söndürülmesi imkânsızlaşır. Söndürmek için kullanılan her şey, onun artmasına ve güçlenmesine yol açar. Bu yüzden insan kontrolünü kaybeder, teskin edici sözlere kulağını tıkar. Hatta yatıştırıcı sözler onu daha çok öfkelenmeye ve kızışmaya iter. Bu durumda onun için herhangi bir çareye başvurmak da faydasızdır.

İnsanlar, bu konuda mizaçlarına göre farklılıklar gösterirler. Mizacı sıcak ve kuru olanlar, hafif bir kıvılcımla temasa geçince tutuşan kükürt gibidir. Eğer insanın mizacı bunun aksi ise, davranışı da aynı şekilde bunun aksi olur. Bu ilk öfkelenme ve kızışma sırasında böyledir. Eğer öfke şiddetlenmişse, durum da ona yakın olur.

Burada kuru ve yaş odunun durumunu düşünelim: Ateş önce süratle ve yoğun bir şekilde kükürt ve petrol, sonra orta

derecedeki yağları ve nihayet sürtünmeyle yanabilecek şeyleri tutuşturur. Gerçi sürtünme ateşi meydana getirmede bazen büyük bir yığını alevlendirir. Mesela, bu konuda buharlardan meydana gelen bulutların birbirine sürtünerek aralarında nasıl ateşler çıkardıklarını, kocaman dağ ve kayaları kül haline getiren ve iliştiği her şeyi parçalayan yıldırımlara yol açtıklarını göz önüne getirmek yeter.

Sokrat şöyle der : Fırtınaya tutulan, dalgalarla sallanan ve dağlar gibi büyük dalgalara kapılan geminin kurtulma ümidi, öfkelenmiş ve kızışmış insanınkinden daha fazladır. Zira bu durumdaki geminin tayfaları, onu kurtarmak için çeşitli yollara başvururlar. Öfke ile tutuşan nefsin ise hiçbir yardımcısı yoktur. Ona verilen öğüt ve öfkesine karşı söylenen yatıştırıcı sözlerle onu akla uymaya çağırma, yanan ateşe atılan odun gibi alevini artırır.

KENDİNİ BEĞENME VE ÖVÜNME

Öfkeyi meydana getiren şeyler ise kendini beğenme, övünme, tartışma, inat, şaka, kibir, alay etme, sözünde durmama, zulüm, insanların uğrunda yarıştıkları ve kıskandıkları zevkli şeylerin ardına düşmedir. Bütün bu saydığımız tutumlardaki ortak amaç, öç alma arzusudur. Bütün bunlar, sonuç olarak öç almaya yönelir. Öfkeden sonra pişmanlık, hemen veya ileride cezalandırmayı bekleme, mizacın değişmesi ve çabucak acı duyma gibi duygular ortaya çıkar. Gerçekte öfke, kısa süren bir deliliktir. Bazen bu kalp ısısının boğulmasıyla ölüme yol açar. Bazen de ölüme kadar sürükleyen ağır hastalıklara sebep olur. Yine dostların kinini kazanmak, düşmanları sevin-dirmek, kıskançların ve kötü insanların alaylarına maruz kalmak da öfkenin sonuçlarındandır.

Bu sebeplerin her birinin bir tedavisi vardır. Bu tedavi ile hastalığın üstüne varılır ve sonunda o tamamıyla sökülüp atılır. Bu sebepleri ortadan kaldırıp bertaraf etmeye çalışırsak

öfke gücünü zayıflatmış, onun kaynağını kurutmuş ve derdinden kurtulmuş oluruz. Bu sebeplerden biriyle karşılaştığımız zaman akla boyun eğerek ve aklın gereklerine uyarsak, aklın fazileti olan yiğitlik ortaya çıkar. Böylece biz, gereği gibi ileri atılmış, gereği kadar ve gereken kimselere karşı yiğitlik göstermiş oluruz.

Kendini beğenmeyi tanımlayacak olursak, bu gerçekte kişinin kendisini lâıyk olmadığı bir derecede görmesidir diyebiliriz. Kendisini bilen kimsenin görevi, birçok kusur ve eksiklerinin bulunduğu bilmektir. Üstünlük, insanlar arasında o şekilde dağıtılmıştır ki, birinin mükemmelliği, ancak ötekilerden her birinin faziletleriyle gerçekleşir. Fazilete ulaşmak için başkasına ihtiyaç bulunduğu göre, kişinin kendisini beğenmesi gerekir.

Övünme de böyledir. Çünkü övünme, dıştaki şeylerle üstünlük yarışma girinektir. Kendisinin dışındaki bir şeyle böyle bir yarışa giren kimse, bunu sahip olmadığı şeyle yapıyor demektir. İnsan, her an tehlikelere ve yok olmaya maruz kalan ve hiçbir zaman güvenemeyeceği şeylere nasıl sahip olabilir?

Allah'ın şu kesin ve açık ayetleri, bu gerçek için en iyi örnek teşkil eder : «Onlara iki adamı misal olarak göster; onlardan birine iki üzüm bağı verdik... Bağın altüst olmuş çardakları karşısında, emeğine içi yanarak ellerini ovuşturup kaldı.»; «Onlara, dünya hayatının tıpkı şöyle olduğunu anlat : Gökten indirdiğimiz su ile yeryüzünde yetişen bitkiler birbirine karışır, nihayet kuru bir çöp haline gelip rüzgârlar onu savurur. Allah'ın her şeye gücü yeter» (1). «Kur'an-ı Kerim» de bu tür örnekler çok olmakla beraber Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler de çoktur.

Soyu ile övünen kimse, doğru söylüyorsa, iddiasına göre babası en fazla yüksek bir kişidir. Bu saygıdeğer kişi, gelip,

(1) 18 Kehf/32 - 42, 45.

«senin benim için iddia ettiğin üstünlük yalnız bana aittir, sende ve başkalarında bulunmayan şeyle niçin kendini üstün görürsün?» dese, susup kalırdı.

Hız. Peygamber'den bu konuda birçok sahih hadis rivayet edilmiştir. **Hız. Peygamber** bu hadislerinde, «bana soylarınızla övünerek değil, fiillerinizle gelin» buyurmuş veya buna yakın bir ifade kullanmıştır.

Bir filozofun kölesinden şöyle anlatılır : Zamanının büyüklerinden biri filozofa karşı övününce, filozof ona şöyle der: «Bana atınla övünürsen, buradaki güzellik ve çeviklik sana değil, ata aittir. Elbise ve âletlerinle övünürsen, bunların güzelliği de sana değil, onlara aittir. Atalarınla övünürsen, onların üstünlüğü yine sana değil, kendilerine aittir. Bu faziletler ve övünülecek nitelikler senin dışındadır. Bunlar gerçek sahiplerine iade edildikleri zaman, bunlarla övünenler çırılçıplak ortada kalırlar. Hatta bu nitelikler onlardan ayrılmazlar ki kendilerine iadeleri söz konusu olsun. Bunu da sen pekiyi düşünüp anlayabilirsin.»

Anlatıldığına göre bir filozof, sahip olduğu birçok bibtolarla övünen süs eşyası meraklısı zengin bir kimsenin yanına girmiş, bu sırada ağzına gelen balgamı, evde sağna soluna baktıktan sonra ev sahibinin suratına atmış. Bu konuda kendisi kmanınca, şöyle cevap vermiş : «Eve ve içindeki bütün eşyaya göz gezdirdim. Orada senin yüzünden daha kötü bir şey bulamadım ve bunun için balgamı senin yüzüne attım.»

İşte kendisine ait faziletlerden yoksun olan ve başkasına ait şeylerle övünen kişinin durumu da böyledir.

Tartışma ve inadın kötülüklerini ve bunların dostlar arasında meydana getirdiği ayrılık ve kinleri bundan önceki bölümde anlattık.

ŞAKA, KİBİRLİLİK VE ALAY ETME

Şaka (mizah), ölçülü olursa iyidir. Hz. Peygamber'de şaka yapar; fakat gerçeği söylerdi. Emîru'l-Mu'minin (Hz.Ali)'de çok şakacıydı. Hatta bazıları, kendisini kınamış ve bu konuda hafifliğe kaçmamasını dilemişlerdir.

Ancak şaka konusunda ölçülü olmak çok güçtür. İnsanların çoğu şakaya başlar ve nerede duracağını bilmez. Bu yüzden şakanın sınırını aşar ve karşısındakinden daha fazla ileri gitmek ister. Sonunda şaka soğukluğa sebep olur, gizli bir öfke ve sürekli bir kin doğurur. Bunun için şakayı öfkenin sebepleri arasında saydık. Haddini bilmeyen, bundan sakınımlıdır. Şâir de şöyle der :

«Kimi ciddî iş oyunla ortaya çıkar,
Kimi savaşın başlangıcı şakadır.»

Şaka, çaresi bulunamayacak kadar büyük anlaşmazlıklara da yol açabilir.

Kibirliliğe gelince, bu, kendini beğenmeye yakın bir duygudur. Aralarındaki fark ise, kendini beğenen kendisini aldattır. Halbuki kibirli başkasına karşı büyüklük taslar, fakat kendisine karşı yalan söylemez. Bununla birlikte her ikisinin tedavisi de aynıdır ve bu, şunları bilmekle olur : Akıllı kimselere göre kibirliliğe yol açan şeyin ölçüsü yoktur. Onlar, kibirlik aracı olan şeylere, değersiz olduğu ve mutluluğa pek az katkıda bulunduğu için önem vermezler. Çünkü bu gibi şeyler değişirler, yok olurlar, sürekliliklerine güvenilmez. Mal, ev eşyası ve diğer gelip geçici şeyler düşük, varlıklı ve cahil insan sınıflarının hepsinde bulunabilir. Hikmet ise, yalnızca filozof (hakîm) olanlarda bulunur.

Alay etmeye gelince, buna terbiyesiz, maskara ve karşılaş-tıkları şeylere önem vermeyen kimseler başvururlar. Çünkü alay eden kimse, karşısındakine yaptığı şeyin benzerine veya

kat kat fazlasına razı olur. O, kendisine yöneltilen çeşitli küçümseyici şeyleri gülerek ve memnuniyetle kabul eder. Küçümsenmeye ve aşağılanmaya razı olarak yaşayışını sürdürür. Hatta bazı küçük şeylerle işe başlayarak, başkalarını güldürmek ve birazcık bahşış elde etmek için birçok nunnaralar yapar.

Hür ve faziletli kimse, böyle bir durumdan çok uzaktır. Çünkü o, kendisine ve şerefine düşkündür. Bunların aptallar tarafından alay konusu edilmesini istemez, şeref ve kişiliğini, değersiz şeyler şöyle dursun, hükümdarların bütün hazinelerine bile değişmez.

SÖZÜNDE DURMAMA VE ZULÜM

Sözünde durmama, birçok çeşitlere ayrılır. Yani malda, makamda, ailede, dostlukta uygulama alanı bulur. Bütün çeşitleriyle bu, herkes tarafından kınanmıştır ve hiç kimse ondan hoşlanmaz. İnsanlıktan nasibi olanlar onu reddederler. Ancak belli bir köle ırkı sözünde durmamayı benimsemiştir. İnsanlar bu kölelerden sakınırlar, diğer köle ırkları da bunlardan nefret ederler. Sözünde durmamanın zıddı olan vefâ, Habeşli, Bizanslı ve Nubyalı kölelerde bulunur. Biz hür adı verilen kimselerin çoğunda görmediğimiz vefâkârlığı kölelerde görmüşüzdür. Vefâsızlığın kötülüğünü, akıllı kimselerin bundan nasıl nefret ettiğini ve bunun manasını bilenler ondan uzak dururlar. Özellikle iyi yaratılışlı kimseler veya bu kitabımızı buraya kadar okuyup içindekileri uygulayanlar, vefâsızlığı reddederler.

Zulüm ise, birini haksızlık ve öfkeye maruz bırakmaktır. Bazen bu öç alma arzusuyla birlikte bulunur. Yukarıda zulmü ve zulme uğramayı anlattık. Bu ikisiyle ilgili durumu açıkladık. Biz zulme uğradığımız zaman, onu iyice incelemeden hemen öç almaya kalkışmamalıyız. Öç almakla uğradığımız zulümden daha büyük bir zararla karşılaşabileceğimize dikkat

etmeliyiz. Bu inceleme ve dikkat, akla danışmak demektir. Bu ise yumuşaklığın aynısıdır.

KIYMETLİ EŞYANIN ARDINA DÜŞME

Az olan ve insanların elde etmek için yarıştıkları şeylerin ardına düşmek, orta halli insanlar bir yana, hükümdarlarla büyüküklerin bile işledikleri bir yanıştır. Hükümdar, hazinesinde kıymetli bir nesneye veya değerli bir taş a sahip olduğu zaman, onu yitirne korkusundan dolayı üzülr. Oysa sahip olduğu nesnenin, âlemin tabiatında bulunan var olup yok olma, değişme ve bozulma gibi her şeyin uğradığı tehlikelerden kurtulması mümkün değildir. O halde hükümdar, titizlikle koruduğu az bulunan bir nesneyi kaybederse, kıymetli şeylerini yitirmek felaketine uğrayan kimse gibi, o da üzülr ve benzerini yerine koymaya gücü yetmeyen yoksul kimse durumuna düşer, dost ve düşmanları onun üzüntü ve acısına tanık olurlar.

Bir hükümdar hakkında şöyle anlatılır : Ona halis kristalden çok güzel ve incelikle işlenmiş küre şeklinde bir kap hediye edilmiş. Sütunları ve figürleri olan bu kabın üzerine işlenmiş nakışlar, oymalar ve yapraklar arasına boşluklar konurken, sanatkâr, kırılma tehlikesine karşı çok göğüs germiş. Hükümdar, kendisine bu kap takdim edilince büyük bir sevinç ve hayranlık duymuş. Onun emri üzerine bu kap özel bir yere yerleştirilmiş. Çok geçmeden bu da benzerleri gibi telef olup gitmiş. Bu durum hükümdara ulaştınca, o derecede üzülp kederlenmiş ki bu yüzden işlerine bakamaz, görevlerini yapamaz, ordusu ve saray mensupları için toplantılar düzenleyemez olmuş. Halk bu kabın bir benzerini bulmak için çok uğraşmış ise de hiçbir sonuç alamamış. Bu başarısızlık ve istediğine ulaşamaması, onun keder ve üzüntüsünü kat kat artırmıştır.

Orta halli insanlar güzel bir aleti, değerli bir taşı önemle saklarlar. Çevik bir binit veya benzeri bir şeyi kendileri için elde ettikleri zaman, reddedemeyecekleri biri bunları istese,

sonra da cimrilik edip geri vermese mallarını ve canlarını bu uğurda tehlikeye atarlar. Bu konuda müsamaha gösterecekler yersiz yere sıkıntı ve üzüntüye düşerler.

Yakut ve benzerleri gibi telef olmaktan uzak bulunan kıymetli taşlarda, çalınma ve çeşitli hilelerle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu taşları hazinesinde saklayan hükümdar ihtiyaç duyduğu zaman, onlardan az yararlanır, hatta hiç yararlanmaz. O bir sıkıntıya düştüğü zaman, bunlar kendisinin âcil ihtiyacını ve zaruretinin gidermezler.

Gördük ki, çağımızın en büyük hükümdarı, mallarını, hazinelerini ve kalelerini tükettikten sonra bu taşlara başvurma zorunda kalınca, onların değerini veya buna yakın bir fiyat veren kimseyi bulamamıştır. Vatandaşlarına onu yarı kıymetine satın almaları için teklifte bulununca tatsız bir durum ortaya çıkmıştır. Bu değerli taşlar, halkın hayran bakışları önünde, tellallar ve satıcıların elinde dolaştığı halde, onları almaya kimsenin gücü yemez. Bunlardan birini satın almaya gücü yeten kimse de, daha sonra takip edilmekten, tanınmak ve soyulmaktan korktuğu için, buna cesaret gösteremez.

İşte hükümdarın hazinelerinde biriktirdikleri bu değerli şeylerin akibeti böyledir.

Bu işlerle uğraşan tüccar, bazen iyi bir zamanda bulunur; halk huzur ve sükun içinde ve yollarda güvenlik olur. Bu durumda değerli taşların ticareti azalır; çünkü bunları ancak zamanın felaketlerinden üzüntü duymayan rahatlık içindeki hükümdarlar alırlar. Bu rahatlığın yanında onların servetleri, hazine ve kalelerinin alamayacağı kadar artar. Bu haldeki hükümdarlar, servetlerine aldanırlar ve yukarıda işaret ettiğimiz tehlikeli durumlara düşerler. Sonunda da sakınılmasını söylediğimiz akibete uğrarlar.

ÖFKE

İşte öfkenin sebepleri ve onların yol açtığı hastalıklar bunlardır.

Adaleti bilen ve yukarıda açıkladığımız gibi onu uygulayan kimse için bu hastalığı tedavi etmek kolaydır. Çünkü öfke, bir çeşit zulüm ve ölçsüzlüktür. Bunun içindir ki ona övücü sıfatlar verilmez. Burada ben, bu tür zulmü, yani öfkeyi erkeklik ve kararlılık sayanları kastediyorum. Bu kimseler, onu gerçekte bir övülme niteliği olan yiğitlik sanırlar. Bu iki davranış arasındaki fark ise ne kadar büyüktür!

Kınadığınız bu huyda olan kimseden birçok kötü fiiller ortaya çıkar. O, kendisine, dostlarına, ilişki kurduğu bütün yakınlarına, hatta kölelerine ve ailesine zulmeder, âdeti onlar için bir işkence kırbağı haline gelir. Onların en ufak yanlışlarını bağışlarnaz, kusursuz ve suçsuz bile olsalar, gözyaşlarına acımaz. Aksine onları suçlar, ufacık bir şeyi bahane ederek diliyle, eliyle hırpalar. Bu kişiler ona karşı kendilerini savunmaya cesaret edemezler. Fakat ona boyun eğenler, şerrinden korunmak ve öfkesini dindirmek için işlemedikleri bir kısım kusurları kabul ederler. O ise, elini ve dilini tutmaksızın aynı davranışını sürdürür. Kimi vakit de insanlara öyle kötü muamelede bulunur ki onları düşünmeyen hayvanlar ve duygusuz nesneler yerine kor.

Bu kötü huya sahip olan kimse, bazen eşek ve beygire ya da güvercin ve serçelere vurarak kötü davranır. Bazen açılmayan kilidi dişleriyle ısırır, bazen de kullanımına uymayan kabı kırdığı olur. Bu tür kötü huy, çoğu zaman cahillerde görülür. Onlar elbise, cam, demir ve diğer araçlara karşı öfkelenirler.

Bu huya sahip olan hükümdarlar, kendi arzularına aykırı olarak esen rüzgâra, istediklerine göre yazmayan kaleme kızarlar ve bunlardan birine küfreden, diğerini de kırarlar. Es-

ki hükümdarlardan birisi, hareketleri ve dalgalarıyla gemiyi geciktiren denize kızıyor ve hatta onu, dağlarla doldurmakla tehdit ediyordu.

Çağımızda aptalın biri aya kızıyor, küfrediyor ve ünlü bir şiirinde onu yeri yordu. Çünkü uyurken ondan rahatsız oluyordu.

Bu fiillerin hepsi çirkindir. Bir kısmı çirkin olmakla birlikte gülünç olup sahibini alay konusu eder. Hal böyle olunca, bu fiiller, kınanacağı yerde nasıl olur da erkeklik, sebat, şeref ve izzetinefis sayılarak övülür? Sebat ve izzetinefisle bunların ne alakası var? Biz bunların erkeklerden çok kadınlarda, sağlamlardan çok hastalarda bulunduğunu görüyoruz. Yine görüyoruz ki çocuklar, büyüklerden daha çabuk kızar ve öfkelenirler. Biz öfkenin kötülüğünün, açgözlülüğün kötülüğü ile birlikte bulunduğunu görüyoruz. Çünkü açgözlü kimse, arzusuna ulaşamadığı zaman yiyip içeceği şeyleri hazırlayan karısına, çocuklarına, hizmetçilerine ve emrinde bulunan diğer kişilere kızar ve öfkelenir. Aynı şekilde cimri, malından herhangi bir şeyini kaybedince, hemen arkadaşlarına ve dostlarına öfkelenir, hizmetçi ve kölelerinden güvenilir kişileri suçlar.

İşte bu tabaka, bu gibi huylarıyla ancak dostlarını yitirir, doğru yolu gösterenlerden yoksun kalır, kınanan ve acıklı kötü bir duruma düşer. Bu yanlış davranış ve tutumlarla hiçbir zaman sevinç ve mutluluğa erişilmez. Bu duruma düşen kimse, devamlı olarak üzüntülü ve bahtsız olur. Acılarla dolu bir hayat sürer ve yaptığı her iş kendisine bir yük olur. İşte mutsuz ve her şeyden yoksun kişinin durumu budur.

YİĞİTLİK VE İZZETİNEFİS

İzzetinefis sahibi yiğit kişi, yumuşaklık ile öfkesini yenen, girdiği işleri ayırt eden, bunlar üzerinde iyice düşünüp taşınabilen, öfkesini harekete geçiren şeylere kapılmayan kim-

sedir. Öyle ki o, kimden nasıl ve ne kadar intikam alınacağını, kimleri nasıl ve hangi konudan dolayı bağışlayacağını iyice düşünür.

Anlatıldığına göre **İskender**'e dostlarından birisi, onu kınanan ve kötüleyen kimseyi bir ceza ile uslandırmaması söylemiş. Bunun üzerine o da, «onu cezalandırdıktan sonra bana atıp tutmasını nasıl önlerim? Çünkü o, bu defa daha çok şey söyleyecek ve halkın nazarında daha çok haklı görünecek» demiştir. Bir gün **İskender**, kendisine karşı ayaklanan ve çevrede pek çok kötülükler işleyen düşmanlarından birisi huzuruna getirilince, onu bağışlamıştır. Yakınlarından birisi, «senin yerinde ben olsaydım onu öldürürdüm» demiş, **İskender**'de «fakat ben, sen değilim ve onu öldürmeyeceğim» diye karşılık vermiştir.

Öfkenin sebeplerinden çoğunu anlattık ve bunların nasıl tedavi ve yok edileceğini göstermeye çalıştık. Nefis hastalıklarının en büyüğü öfkedir. İnsan, öfkeye sebep olan şeylerin kesinlikle önüne geçerse, onun kendisine hâkim olmasından korkmaz. Bu konuda karşılaştığı şeylerin tedavisi kolay olur, kısa zamanda bertaraf edilir ve onu alevlendiren bir madde kalmaz. Böylece onu besleyen ve körükleyen sebep ortadan kalkar. Düşünüp taşınma gücü, doğru ise ödüllendirmeye başvurma, kararlılık söz konusu ise göz yumma hususlarında düşünmek ve araştırmak için geniş bir fırsat bulur. Nefsin bu tür hastalığının tedavisinden sonra, nefis sağlığının diğer ucunda yer alan korkaklığın tedavisi gelir.

KORKAKLIK VE GEVŞEKLİK

Karşıt şeylerin birbirinin yardımıyla tanındığını, nefsin güçlü ve şiddetli bir hareketi olarak tanımladığımız öfkenin kalpteki kanın galeyana gelmesiyle öç alma arzusunu meydana getirdiğini öğrendik. Şimdiyse bunun karşıtı olan öteki uç, ya-

ni harekete geçmesi gereken yerde nefsin sakin olması ve ölç alma arzusunun tamamıyla sönmesi üzerinde duracağız.

İşte bu uç, korku ve gevşekliğin sebebini oluşturur. Korku ve gevşekliğin ardından da nefsi hor görme ve kötü bir yaşayış gelir. Bayağı insanlarla, ailesi, çocukları ve iş arkadaşlarından basit kimselerle düşüp kalkma arzusu doğar. Ayrıca sebat edilmesi gereken konularda sabır ve dayanıklılık azalır. Korkaklık ve gevşeklik, aynı zamanda her türlü kötülüğün sebebi olan tembellik rahatı sevmeyi doğurur. Korku, herkese ayak uydurma, her kötülük ve zulmü kabul etme, nefis, aile ve mal konularında her çeşit rezalete katlanma, sövme ve iftiraya benzer kötü şeyleri dinleme, kimden gelirse gelsin her türlü haksızlığa boyun eğme ve iyi insanların karşı koyduğu şeylere yeteri kadar karşı çıkmama gibi kötülüklere sebep olur.

Korku ve gevşekliğin yol açtığı bu hastalıkların tedavisi, karşıtlarına başvurmakla olur. Yani bu gibi hastalıklara yakalanan nefis, silkinip harekete getirilerek uyarılır. Çünkü insan, öfke gücünden tamamıyla yoksun değildir ki, bu güç ona başka yerden getirilsin. Fakat insanın öfke gücü yeteri kadar olmayabilir. Bu güç küllenmiş ateşe benzer; biraz üfürülüp yellendirilince, şüphesiz harekete geçer ve böylece tabiatına uygun şekilde tutuşup alevlenir.

Bir filozof hakkında şöyle anlatılır : O, bilerek tehlikelere atılır ve göğüs gererdi. Dalgalı ve hırçın denizlerde seyahat ederek, kendisini büyük tehlikelere atardı. Böylece tehlikeler karşısında nefsin sebat etmeye alıştırdır, sakin olan öfke gücünün gerektiği zaman harekete geçmesini sağlar ve onu tembelliğin kötülük ve sonuçlarından kurtarırdı. Böyle bir hastalığa yakalanan kimsenin, kendisine fenalık yapmayacağından emin olduğu kişilerle biraz çekişmesi ve münakaşa etmesi kötü değildir. Bu şekilde o, iki kötülüğün ortasında yer alan fazilete yaklaşmış olur, yani bu da, istenilen nefis sağlığını ifade eden yiğitliktir. Kişi, bu nefis sağlığına kavuşup onu ken-

diliğinden duyduğu zaman, yukarıda tedavisini anlattığımız öteki uca düşmemek için kendisine hâkim olur ve onun sınırını aşmaz.

KORKU VE ÇEŞİTLERİ

Yersiz ve şiddetli korku, nefsin hastalıklarından olduğuna ve öfke gücüne bağlı bulunduğuna göre, onu, sebeplerini ve tedavisini anlatmamız gerekir.

Korku, kötü bir şeyle karşılaşmaktan ve sakınılması gereken bir şeyi beklemekten ileri gelir. Böyle bir şeyi beklemek, gelecekte ortaya çıkacak olan olaylara bağlıdır. Bu olaylar bazen büyük, bazen küçük, bazen zorunlu ve bazen de mümkün şeyler olur. Mümkün olan olayların sebeplerini bazen biz oluştururuz; bazen de bizim dışımızdaki şeyler teşkil eder. Bütün bu olayların karşısında akıllı insan korkmamalıdır. Bu mümkün olan olaylar hem olabilirler, hem de olmayabilirler. Korkuya yol açacağından bu olayların mutlaka meydana geleceği düşünülmemelidir. Henüz ortaya çıkmadıkları halde, belki de vukû bulmayacak olan bu olaylardan önceden acı duyulmamalıdır. Şâir bu konuda ne güzel söylemiştir :

«Seni bir korku sardığında,
De, gönlüne, rahat olsun;
Saçmadır çoğu korkuların.»

İşte bir dış sebepten meydana gelen olayların durumu böyledir. Belirttiğimiz gibi bunların vukû bulması kesin değildir. Bu durumda olan kötü şeylerin zararından korkmanın ölçüsü, onların gerçekte meydana gelme derecesine göre olmalıdır. İyi bir dirlik ve güzel bir yaşayış, ancak iyimserlik, sağlam bir ümit, meydana gelmemesi mümkün olan kötülükler üzerinde düşünmeyi terketmekle olur.

Kötü seçimimiz ve kendimize karşı kusurumuzdan ileri gelen şeylere gelince, sonuçlarından korktuğumuz kusur ve

günahlarımızı terkederek bunlardan sakınmalıyız. Bize zarar vermesi ihtimali bulunan işlere girişmemeliyiz. Gereksiz yere korkuya kapılmak, mümkün olan şeylerin hem meydana gelebileceğini, hem de meydana gelemeyeceğini unutmaktan ileri gelir. Bir kimse bir kusur veya suç işlediği zaman, kendi kendisine bunun gizli kalıp ortaya çıkmayacağını, ya da gizli kalmayıp ortaya çıkacağını düşünür. Belki bunlar bağışlanabilir ve kötü sonuçlar doğurmayabilirler. Birinci durumda olduğu gibi, sanki bu durumda da mümkünün tabiatı zorunlu hale getirilmektedir. Ancak bu durumda, özellikle, tehlikeli taraftan emin olunmakta, öteki durumda ise, tehlikesiz taraftan korkulmaktadır.

Yani mümkün, zorunlu olan tarafla imkânsız olan taraf arasında yer alınca, iki yönü olan bir şeye benzer. Bunlardan birisi zorunluyu, ötekisi de imkânsızı ifade eder. Sözgelisi, A B C çizgisini ele alalım. Burada A noktası zorunlu tarafı, C noktası da imkânsız tarafı, B'nin bulunduğu yer de mümkünü gösterir. B'nin A ve C'ye olan uzaklığı ise eşittir. B'nin A noktasına doğru bir yönü, C noktasına doğru da bir yönü vardır. Gelecek, geçmiş yapılırsa, mümkün olma durumu ortadan kalkar ve B noktası, ya zorunlu tarafa, ya da imkânsız tarafa geçmiş olur. B noktası mümkünü ifade ettiği sürece, onu ne bu tarafa, ne de öbür tarafa koymak doğru olur. Ancak onun kendisine has tabiatını kabul etmemiz gerekir. Bu da, onun bu tarafta veya öbür tarafta yer alabilmesidir.

Bunun içindir ki **filozof** «mümkün olan olaylar sonuçlarına göre tayin edilir» demiştir.

İhtiyarlık ve sonuçları gibi zorunlu olan olaylardan korkmanın tedavisine gelince, bilmeliyiz ki, insan, uzun ömürlü olmayı istediği zaman, şüphesiz ihtiyarlığı da isteyecek ve bunun kaçınılmaz bir şey olduğunu anlayacaktır. İhtiyarlıkla birlikte, vücudun tabii ısı ve ona bağlı olan rutubetinin eksilmesi ve bunların karşısı olan soğukluk, kuruluk ve bütün organların

zayıflaması gibi durumlar ortaya çıkar. Bunu hareketin ve canlılığın azalıp yok olması, sindirim aletlerinin zayıflaması, dişlerin dökülmesi, hayatı yöneten güçlerin eksilmesi takip eder. Yani çekme, tutma, sindirme ve defetme güçleri ile birlikte diğer hayat unsurları zayıflayıp azalır. Hastalıklar ve acılar da bunlardan başka bir şey değildirler.

Bundan sonra dostların öldüğü ve kıymetli varlıkların yok olduğu görülür. Bunları hisseden ve ilk yaratılışından itibaren bunların şartlarını kabul eden kimse hiçbir korkuya kapılmaz, aksine bu olayları bekler ve Allah'a dua ederek, bunların iyi bir sonuçla bitmesini diler.

ÖLÜM KORKUSU

Genel olarak korku üzerindeki açıklamalarımız bunlardan ibarettir.

İnsanın en büyük korkusu ölüm korkusu olduğundan ve bu korku herkesi içine almakla birlikte bütün korkulardan daha şiddetli ve etkili olduğu için, bu konuyu ayrıca ele almamız gerekir.

Ölüm korkusunu, ancak gerçek ölümü veya nefsinin ne olacağını bilmeyenler, ya da bedeni çürüyüp dağıldığı zaman özüyle nefsinin de yok olup gideceğini sananlar duyarlar. Halbuki kendisi yok olduktan sonra dünya var olmaya devam edecektir. Aynı şekilde nefsin ölümsüzlüğünü, kıyametin nasıl olacağını bilmeyenler de yok olup gideceklerini sanırlar.

Ölümünden korkanlar, önceden geçirdikleri ve ölüme sebep olacak hastalıkların acısından daha büyük bir acı duyacaklarını, ya da ölümünden sonra cezaya uğrayacaklarını sanırlar. Ayrıca bunlar, ölümünden sonra başlarına gelecek şeylerin kaygısını çekerler veya geride bıraktıkları mal ve mülklerinden ayrılacakları için üzüntü duyarlar. Bütün bunlar boş kuruntular ve gerçek dışı şeylerdir.

Ölümü bilmeyen veya onun gerçekte ne olduğunu tanımayanlara açıklamak isteriz ki ölüm, nefsin aletlerini kullan-

mayı bırakmasından fazla bir şey değildir. Nefsin aletlerine «organlar» denir ve bunların bütünü «beden» adını alır. Bu, tıpkı sanatkârın aletlerini terketmesi gibidir. Nefis, cismanî olmayan bir cevherdir, araz değildir, yok olup gitmez. Bunu iyice açıklamak için daha önceden bilinmesi gereken bir kısım ilimlere ihtiyaç vardır. Bu konu, ilgili eserlerde delilleriyle açıklanmıştır. Onlara başvuranlar yeteri kadar bilgi edinirler. Bizim bu kitabın baş tarafında anlattıklarımızla yetinenler de nefsin özü, özellikleri, fiil ve eserleriyle tamamen bedenden ayrı bir cevher olduğunu bilirler. Belirttiğimiz ve ileri sürdüğümüz kurala göre nefis bedenden ayrılınca kendisine has olan hayatını sürdürür, tabiatın kirlerinden temizlenir, tam mutluluğa ulaşır ve yok olması kesinlikle söz konusu değildir. Çünkü cevher, cevher olması itibarıyla yok olmaz ve onun özü kaybolup gitmez. Ancak arazlar, nispetler ve bu özle cisimler arasındaki ilişkiler bütün karşıtlarıyla birlikte yok olurlar.

Cevherin ise karşıtı yoktur. Yok olup giden her şeyin yok olmasının sebebi, karşıtının bulunmasıdır. Bu hususu, kanıtlara başvurmaksızın, mantığın ilk kurallarıyla kolayca anlayabiliriz. Bu değerli cevherden daha aşağı olan cismanî cevheri göz önüne alıp düşünür ve bunun durumunu iyice incelersek onun yok olmadığını, bir cevher olması itibarıyla dağılıp gitmediğini, ancak özellik ve arazlarından yavaş yavaş bir şeyler kaybederek, bir durumdan başka bir duruma geçtiğini görürüz. Oysa asıl cevher, olduğu gibi kalır ve bunun yok olması söz konusu olmaz. Mesela, su, buhar ve havaya dönüşür. Aynı şekilde hava da su ve ateşe dönüşür. Böylece cevherin araz ve özellikleri kaybolur. Cevher ise, cevher olması yönünden yok olmaz. İşte bu durumun, değişme ve başkalaşmayı kabul eden cismanî cevher için söz konusudur. Ruhanî cevhere gelince, bu, özünde değişme ve başkalaşmayı kabul etmez. Ancak mükemmellikleri ve suretlerinin tamamlanmasını kabul eder. Öyleyse bunun yok olması ve dağılması nasıl düşünülür!

Nefsinin ne olacağını bilmediğinden veya bedeni çözüle-
rek dağıldığı zaman özünün ve nefsinin de yok olacağını
zannettiğinden dolayı ölümden korkan kimse, nefsin ölümsüz-
lüğü ve kıyametin nasıl olacağını bilmemektedir. Bu kimse,
gerçekte ölümden korkmamakta, sadece bilmesi gereken şeyi
bilmemektedir. O halde korku veren şey, bilgisizliktir. Yani
korkunun kaynağı bilgisizliktir. İşte filozofları ilim öğrenme-
ye ve bu uğurda zahmet çekmeye sürükleyen şey budur. On-
lar, bunun içindir ki bedenî zevkleri ve rahatlıkları bırakmış-
lar, zahmet ve uykusuzluğu tercih etmişlerdir. Yine onlar,
cehaletten kurtulmanın verdiği rahatlığın, gerçek rahatlık
olduğunu, gerçek zahmetin ise cehaletten ileri geldiğini, çünkü
cehaletin nefis için sürekli bir hastalık teşkil ettiğini ve bun-
dan kurtulmanın ebedi bir rahatlık ve sonsuz bir zevk oldu-
ğunu kabul etmişlerdir.

Filozoflar, bu gerçeği anlayıp iyice kavrayınca, onun
hakikatini öğrenmek için hırsıyla uğraşıp onda rahatlığa kavu-
şunca, onlar için bütün dünya işleri basitleşmiş, halkın önem
verdiği mal, zenginlik, bedenî zevkler ve bunlara götüren bü-
tün girişimleri küçümsemişlerdir. Çünkü bunlar, sürekli ol-
mayan ve çabucak yok olan, bulundukları zaman pek çok tasa-
lara ve yok oldukları zaman da büyük üzüntülere yol açan
şeylerdir. Filozoflar, bu tür şeylerden hayatta zorunlu olan
miktarla yetinmişler, anlattığım ve anlatacağım hususlardan
dolayı hayatın fazlalıklarından sıyrılmışlardır. Çünkü bunla-
rın bir sınırı da yoktur. İnsan, bunlardan birine ulaşıncı, sü-
rekli olarak ve bir yerde durmaksızın bir yenisini arzu eder.

İşte ölüm budur ve insanın korktuğu şey değildir. Ölme-
mek için hırs göstermek, gelip geçici bir şey için çaba harca-
mak ve boş yere uğraşmaktır. Bunun için filozoflar ölümün
iki türlü olduğunu söylerler: Birisi iradî ölüm, ötekisi de
tabii ölüm. Aynı şekilde hayat da iki türlüdür: Biri iradî,
diğeri de tabii hayattır. Onlar, iradî ölümle şehvî istekleri

öldürmeyi ve onlara götüren şeylerden vazgeçmeyi, tabii ölümle de nefsin bedenden ayrılmasını kastederler. İradî hayatla insanın yeme, içme ve diğer istekler gibi dünya hayatı için uğraştığı şeyleri, tabii hayatla da onu bilgisizlikten kurtaran gerçek ilimleri kazanarak, nefsin sonsuz ölümsüzlüğe kavuşmasını ifade etmek isterler. Bunun içindir ki **Eflatun** bir felsefe öğrencisine, «iradî ölümle ölmesini ve tabii hayatla yaşamasını» tavsiye etmiştir.

Dolayısıyla, insan için tabii olan ölümden korkan kimse bu isteğinden korkmuş olur. Çünkü bu çeşit ölüm, insanın tanımına uygundur. Yani insan düşünen ölümlü bir canlıdır. O halde ölüm, insanın tam ve mükemmel olmasını, onun kendi yüce ufkuna ulaşmasını sağlayan şeydir.

Her şeyin bir tanımla ifade edildiğini ve bu tanımın da cins ve ayrımlardan meydana geldiğini, insanın cinsinin «canlı» ve ayrımlarının da «düşünen» ve «ölümlü» olduğunu bilen kimse, onun da cins ve ayrımlarına ayrışacağı hükmüne varır. Elbette her bileşik varlık, kendisini oluşturan unsurlara ayrılır.

Durum böyle olunca, özünün tamlığından korkan kimse den daha bilgisiz biri var mı? Yine ebedî hayatını yok olma, tamlığını da eksiklik sanan kimseden daha talihsiz biri var mıdır? Eksik olanın, tamamlanmasından korkması, onun son derecede bilgisiz olduğunu gösterir.

Öyleyse akıllı kimse, eksiklikten kaçmalı ve kâmillikten hoşlanmalıdır. Kendisini tamamlayan, kâmileştiren, şerefli-diren ve derecesini yücelten şeyleri aramalıdır. Kendisini esir edecek, onu sıkıca dünyaya bağlayan şeylerden kurtulmaya

çalışmalıdır. İyice inanmalıdır ki cismanî ve yoğun cevherden kurtulan ilâhî cevher, onun sonsuzluğunu ve mizacının temizlenmesini sağlayacaktır. Böylece o, mutlu olacak, melekler âlemine dönecek, yaratanına yaklaşacak, Yüce Tanrı'nın komşuluğuna erişecek, kendisine benzeyen iyi ruhlara karşıcak, yabancı ve karşıtları olan şeylerden kurtulacaktır.

Bundan anlaşılmaktadır ki bedenini sevdiği, esirgediği ve ayrılığından korktuğu halde, onu terkeden bir nefis, son derecede mutsuzdur. Özünden olduğu kadar cevherinden de uzaktır. Yerini bırakıp daha uzak yerlere gitmekte ve gelip geçici şeyleri elde etmek için uğraşmaktadır.

Ölümün, daha önce geçirdiği ve ölüme sürükleyen hastalıkların acısından daha fazla bir acısı olduğunu zanneden kimsenin tedavi edilmesi için ona, bunun asılsız bir kuruntu olduğunu açıklamak lâzımdır. Çünkü acı, ancak yaşayan varlık için söz konusudur. Nefsin etkisini ancak canlı varlık kabul eder. Nefsin etkisinden yoksun olan beden ne acı çeker, ne de herhangi bir şeyi duyar. Öyleyse nefsin bedenden ayrılması demek olan ölümün herhangi bir acısı yoktur. Çünkü beden, yalnız nefsin etkisiyle acı çeker ve herhangi bir şeyi duyar. Beden nefsin etkisinden yoksun bir cisim haline gelince, onun için ne duygu, ne de acı söz konusu olur. Bundan anlaşıyor ki ölüm, bedenin hiçbir şey duymadığı ve herhangi bir acı çekmediği bir durumdur. Çünkü ölüm, bedenin hissettiği ve acı duyduğu şeyden ayrılmasıdır.

Kendisini bekleyen azaptan dolayı ölümden korkan kimsene gelince, ona ölümden değil, azaptan korktuğunu söylememiz gerekir. Azap, ancak çürüyüp giden bedenden sonra ge-

riye kalan şey için söz konusu olur. Fakat bedenden sonra geriye bir şeyin kaldığını kabul eden kimse, kendisinin cezayı gerektiren bir kısım günah ve kötü fiilleri bulunduğunu, şüphesiz, itiraf etmektedir. Bununla birlikte o, iyiliklerden değil, kötülüklerden dolayı cezalandıran adaletli bir hâkimin bulunduğunu da kabul etmektedir. Bundan dolayı o, ölümden değil, günahlarından korkmaktadır. Bir kimse bir günah dolayısıyla azaptan korkuyorsa, onun bu gûnahtan sakınması ve uzaklaşması gerekir.

Gûnah sayılan kötü fiillerin, kötü yatkınlıklardan ileri geldiğini ve bunların da nefse ait olduğunu, yukarıda saydığımız kötülüklerin bunlardan başka bir şey olmadığını ve yine bunların karşıtları olan faziletlerin neler olduğunu açıkça belirttik.

Bu şekilde ölümden korkan ve onu düşünen kimse, korkulması gereken şeyi bilmemektedir. Zira o, kendisine hiçbir etki yapmayan ve bir korku vermeyen şeyden korkmaktadır. Bilgisizliğin tedavisi bilgidir. Başka bir deyişle, bilgi, bu acılardan ve bilgisizlikten doğan asılsız korkulardan kurtaracak olan hikmettir. İyi şeylerde başarıya ulaşmak, Allah'ın yardımuyudur.

Aynı şekilde bunları öldükten sonra başına ne geleceğini bilmediği için ölümden korkan kimse hakkında da söyleyebiliriz. Çünkü onun durumu da, bilgisizliğinden dolayı ölümden korkan cahilin durumuna benzer. Bunun tedavisi de, bilgisini ve şevkini artırmak için öğrenmektir, çünkü nefsi için ölümden sonra bir durum söz konusu olduğunu kabul edip de bu durumun ne olduğunu bilmeyen kimse, bilgisizli-

ğini ortaya koymuş olur. Bilgisizliğin tedavisi ise ilimdir. Bilen kimse güven duyar, güven duyan kimse, şüphesiz, gideceği mutluluk yolunu bilir. Gerçek bir amaç uğruna doğru bir yoldan giden kişi, elbette ona ulaşır. İlimle ortaya çıkan bu güven, kesin bir bilgidir. Dinini açık olarak anlayan ve hikmete sarılan kimsenin durumu işte böyledir. Böyle bir kimsenin ulaştığı derece ve makamı yukarıda anlattık.

Ölümden korkmadığını, ancak ailesi, çocukları, malı ve mülkü gibi terkedeceği şeylere üzüldüğünü ve bu dünyanın elinden giden zevk ve isteklerine hayıflandığını sanan kimseye gelince, ona açıklamalıyız ki, üzüntü bir an önce tadılan buruk bir acıdır. Oysa üzüntüye kapılmanın hiçbir faydası yoktur. Üzüntünün tedavisini ayrı bir başlık altında ele alacağız. Çünkü biz burada korku ve onun tedavisi üzerinde durmaktayız. Korku hakkında yeteri kadar bir kanaata vardık, ancak burada konuya biraz daha kesinlik ve açıklık getirmeye çalışacağız.

İnsan yaratılmış varlıklardandır. Felsefî nazariyelere göre yaratılmış olan her şeyin şüphesiz yok olacağı açıkça kabul edilmiştir. Yok olmamayı arzu etmek yaratılmamayı istemektir. Yaratılmamayı arzu eden de kendisinin yok olmasını istemektedir. Sanki o, hem yok olmayı, hem de yok olmamayı istemektedir. Bu ise imkânsızdır. Akli başında olan bir kimse, böyle bir şeyi düşünmez. Öte yandan geçmişlerimiz ve atalarınız ölmüş olmasalardı, varlık bize kadar ulaşmazdı. İnsanın sürekli yaşaması mümkün olsaydı, geçmişlerimiz bugün var olurlardı. Yine bizden önceki insanlar da soylarını sürdürseler ve ölmeselerdi, yeryüzüne sığmazlardı. Şimdi size bunun delilini gösterelim: Dört yüz yaşında ve hâlâ aramızda yaşayan bir adam farzedelim. Bu **Hız. Ali** gibi ünlü kimselerden

biri olsun. Sonra onun çocuğu, bunun da çocukları ve torunları olsun, hiçbirisi ölmeden yaşasınlar ve soylarını böylece sürdürsünler. Günümüze kadar bunların sayısı nereye varır? Bunların on milyonu aştığını görürüz. Onların hayatta olanları, ölüm ve savaşlara rağmen, yeryüzünde yüz binden fazladır. Hz. Ali çağında dünyada yaşayan öteki insanlar için de aynı hesabı yapabiliriz. Bu durumda insanların sayısı kat kat artar ve böylece onlar, sayıları bilinemeyecek kadar çoğalırdı. Sonra belirli ve sınırlı olan yeryüzünün genişliğini ölçelim. Bu durumda yeryüzünde insanların oturup dolaşmaları şöyle dursun, onlara ayakta duracak yer bile kalmazdı. Yani bina yapacak, ekip biçecek, dolaşacak ve hareket edecek hiçbir yer kalmazdı. Bu örnek kısa bir zamanı içine almaktadır. Halbuki daha geniş bir zamanı ele alırsak, insanların bu ölçüye göre sayıca daha çok olduğunu görürüz.

İşte beden için sonsuz hayatı unan, ölümden nefret eden, bilgisizlik ve aptallıkla bunun mümkün olduğunu sanan kimselerin durumu budur.

Öyleyse yüksek hikmet, ilâhî yönetimle yayılan adalet budur. Bu, kaçınılmaz bir gerçektir. Daha fazlasını isteyen ve mükemmelleşmeyi arayan kimse için en büyük lütuf budur ve bunun ötesinde başka bir amaç yoktur. Ölümden korkan kimse, yaratanın adalet ve hikmetinden, hatta onun lütuf ve ihsanından korkmaktadır.

Buna göre açıkça ortaya çıkmaktadır ki, halkın zannettiği gibi, kötü olan ölüm değil, ona karşı duyulan korkudur. Ölümden korkan, onun anlamını ve kendi özünü bilmeyen kimsedir.

Yine yukarıdaki sözlerimizden anlaşıldığına göre gerçek ölüm, nefsin bedenden ayrılmasıdır. İşte bu ayrılış, nefsin yok olması değil, ancak bileşik olan bedenin bozulup dağılması demektir. İnsanın özünü ve esasını ifade eden nefsin cevheri ise

ölümsüzdür. Nefsin cevheri, maddî bir şey olmadığı için de yukarıda cisimler hakkında ileri sürdüğümüz zorunluluklara tâbî değildir. Cisimler için söz konusu olan arazlardan hiçbirisi onun için gerekli değildir. Başka bir deyişle, nefsin cevheri, mekâna muhtaç olmadığı için bir yerde sıkışıp kalmaz. O, zamana muhtaç olmadığı için buna bağlı bir sürekliliği de istemez. O, duyular ve cisimlerle ancak bir mükemmellik kazanır. Bunların yardımı ile mükemmelleşip sonra onlardan kurtulunca, yaratanına ve kendisini meydana getiren Yüce **Tanrı**'ya yakın olan üstün âlemine döner. Onun duyular âleminde kazandığı bu mükemmellik üzerinde gerekli açıklamaları yaptık ve ona nasıl ulaşılacağını yukarıda belirttik. İnsanın en yüce mutluluğu bu mükemmelliktir. Bunun karşıtının da insan için en büyük talihsizlik olduğunu aynı şekilde ifade ettik. Yine mutluluğun mertebelerini, iyilerin **Allah**'ın hoşnutluğu ile onun ebedî olan cennetindeki yer ve derecelerini de açıkladık. Ayrıca bunların karşıtlarını, yani **Allah**'ın gazabını ve onun dinmeyen cehenneminde kötülerin düşecekleri çukurları belirttik. **Allah**'dan bizi kendisine yaklaştırması ve gazabından uzaklaştırması için yardım dileriz. Şüphesiz o, cömert, kerîm şefkâtli ve merhametlidir.

ÜZÜNTÜNÜN TEDAVİSİ

Üzüntü ruhî bir acıdır. Bu, sevilen bir şeyin kaybedilmesi veya istenilen bir şeyin elde edilmemesi sonucu ortaya çıkar. Üzüntünün sebebi, maddî varlıklara ve bedenî isteklere gösterilen hırs ve açgözlülük, kaybedilen veya elde edilemeyen şeylere duyulan hasrettir.

Dünya nimetlerinden elde ettiği şeylerin yanında sürekli olarak kalacağını düşünen veya kaybettiği her şeyin mutlaka kendi mülkiyetine geri döneceğini sanan kimse, bunları yitince üzülür. Eğer insan kendisine karşı adaletli olur ve dünyadaki bütün şeylerin sâbit ve sürekli olmadığını, sürekli ve sâ-

bit olanın akıl âleminde olduğunu bilirse, ne imkânsız olanı ümit eder, ne de onun ardından gider. Böyle bir şeye ümit bağlamayınca, bu dünyada arzu ettiği şeylerin kaybolmasından dolayı üzülmaz. Çabalarını temiz amaçlara yöneltir, sevilen kalıcı şeyleri aramakla yetinir. Tabiatında kalıcılık ve süreklilik bulunmayan şeylerden yüz çevirir. Bir nimet elde edince ona hemen gerçek değerini vererek, açlık, çıplaklık ve bunlara benzer zarurî ihtiyaçlardan doğan acıları gidermek için ondan yeteri kadarını alır, biriktirmeyi, yığmayı, üstünlük taşlamayı ve övünmeyi bırakır. Daha çok mal sahibi olma konusunda başkasıyla yarışmaz ve böyle bir düşünce taşımaz. Bu nimetler kendisinden ayrılınca üzülmaz ve onlara önem vermez.

Bu şekilde davranan kişi, güven duyar, acı çekmez. Sevinç duyar, üzülmaz. Mutlu olur ve mutsuzluktan kurtulur. Bu tavsiyeye uymayıp nefsinin böyle bir tedaviye tâbi tutmayanlar, sürekli bir acı ve bitmez tükenmez bir üzüntü içinde olurlar. Çünkü her an bir amaç veya sevilen bir şey elden çıkar ve kaybolur. Yaratılma ve yok olma âlemi olan dünyamızda bu kaçınılmaz bir kanundur. Yaratılıp yok olan şeylerin ne yaratılmasını, ne de yok olmasını bekleyen kimse, imkânsız olanı istemektedir. Fakat imkânsız olanı isteyen kimse büyük bir hayal kırıklığına uğrar. Hayal kırıklığına uğrayan kimse sürekli olarak üzgün olur ve üzgün olan kimse ise mutsuzdur.

Tersine, iyi alışkanlığın bilincine varan, elde ettiği şeylerle memnun olan ve bir şey kaybedince üzülmeyen kimse de, daima sevinçli ve mutlu bir kişidir.

Bu bilince kendisinin tam olarak ulaşamayacağını veya onun yararsız olduğunu sanan bir kimse, insanların amaçları ile iş ve güçlerindeki bilinçlerine ve bilinçlerindeki güçleri ölçüsüne göre aralarındaki farklara baksm. O herkesin, durumları ne olursa olsun, iş ve güçlerinden memnun olduğunu, ayrı ayrı meslek sahiplerinin birbirlerinden farklı olmalarına rağ-

men, işlerini seve seve yürüttüklerini açıkça görecektir. Halk tabakalarını tek tek gözden geçirirsek, tüccarın ticaretiyle, askerin yiğitliğiyle, kumarcının oynadığı kumarla, vefâsızın kalışlığıyla, nâmerdin nâmertliğiyle sevinç duyduğunu görürüz. Hatta bunlardan her biri, bu durumunu kaybedenin aldanmış olacağını ve neşesinin kaçacağını, deli olanın bunlardan habersiz ve bu zevklerden yoksun olduğunu sanır.

İşte bu, her sınıfın kendi mesleğinde ulaştığı bilinç gücü ve ona devam ederek uzun süre bir alışkanlık kazanmasıyla mümkündür. Fazileti isteyen kimse de mesleğine sarılır, bilinci kuvvetlenir, görüşü güzelleşir ve alışkanlığı artarsa, bilgisizlikler içerisinde bocalayan bu tabakalardan daha çok sevinç duyar ve sürekli nimetlerden daha çok zevk alır. Çünkü o gerçek yoldadır, ötekiler ise gerçekten uzaktırlar. O kesin bilgiye ulaşmıştır, diğerleri ise zan içindedirler. Sonra onlar hasta oldukları halde, bu sağlıklıdır. Onlar mutsuz oldukları halde bu mutludur. Onlar Allah'ın düşmanları iken bu, Allah'ın dostudur. Nitekim «Kur'an» da, «Allah'ın dostlukları için hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyenler de» (1) buyurulmuştur.

el-Kindî, «Def'u'l-Ahzan» (Hüzünlerin Giderilmesi) adlı kitabında açıkça göstermiştir ki, üzüntü, insanın üzerine çektiği ve kendisinin icat ettiği bir şeydir. Oysa üzüntü tabii şeylere dahil değildir.

Bir malı kaybeden veya bir şeyi elde etmek isteyen kimse, bunu bulamayınca üzüntüye kapılır. Sonra bu üzüntüsünü iyice inceler, onu doğuran sebeplerin zorunlu şeyler olmadığını, insanların çoğunun o mala sahip bulunmadıkları halde üzülmeyenlerini, aksine sevinçli ve mutlu olduklarını anlarsa, üzülen veya üzüntüye kapılan kimsenin elbette avunacağını ve tabii durumuna döneceğini bilir. Çocuklarını, yakınlarını ve dostlarını kaybeden birtakım insanların çok üzüldüklerini, sonra kısa bir sürede eski sevinçli ve mutlu halle-

1) 10 Yunus/62.

rine döndüklerini ve hiç üzülmemiş kimselerin durumuna geldiklerini görürüz. Aynı şekilde malını ve mülkünü, insan için değerli olan ve üzüntüye yol açan bütün maddî varlıklarını kaybeden kimselerin elbette tesellî olacaklarını, üzüntülerinin gideceğini ve eski mutlu hallerine döneceklerini düşünürüz.

Akıllı bir kimse, üzüntü ve onun sebeplerini incelediği zaman, insanlar arasında ve kendisi için özel bir felaketin bulunmadığını ve onu diğerlerinden ayıran olağanüstü bir imtihan söz konusu olmadığını ve felaket karşısında tesellî bulunmayı amaçlaması gerektiğini farkedecektir. Üzüntü, diğer kötülükler gibi gelip geçici bir hastalık olarak kendisini gösterecektir. Böylece akıllı kişi, gelip geçici bir kötülüğe kendisini kaptırınayacak ve basit bir hastahğa, yani tabîî olmayan ve sonradan celbedilen bir şeye esir olmayacaktır.

Yukarıda kendisine bir demet çiçek takdim edildiğini söylediğimiz kişinin durumunu hatırlamalıyız. O, bu çiçeği koklar ve zevk alır, sonra da onu başka birisi koklayıp zevk alsın diye yerine bırakır. Bunun kesin olarak kendisine verildiğine inanır ve onu hep korumak ister. Elinden alınacağı zaman üzülmür ve öfkelenir. Aklını kaybeden ve tamah edilmemesi gereken şeye açgözlülük gösteren kimsenin durumu işte budur.

Kıskanç kimsenin durumu da böyledir. Çünkü o, kimseyi ortak etmeden bütün iyiliklerin kendisinin olmasını ister. Kıskançlık, hastalıkların en çirkini ve kötülüklerin en beteri dir. Bundan dolayıdır ki, filozoflar şöyle demişlerdir: Düşmanlarına kötülük gelmesini isteyen, kötülüğü seven kimsedir. Kötülüğü seven kimse de, kendisi kötü olan kişidir. Düşmanı olmayan bir kimseye kötülük isteyen kişi, bundan daha kötüdür. Bundan daha da kötüsü, dostlarına bir iyiliğin ulaşmamasını isteyen kimsedir. Çünkü dostunu iyilikten mahrum bırakmak isteyen kimse, ona kötülük etmektedir. İnsanların elde et-

tikleri iyiliklere üzülmek ve onların kavuştukları nimetleri kıskanmak, bu çeşit kötülüklerden ileri gelir. İster bu nimetler bizim elde ettiğimiz şeyler olsun, isterse elde etmediğimiz ve sahip bulunmadığımız şeyler olsun. Çünkü onların hepsi, **Al-lah**'ın insanlara emanet olarak verdiği ortak şeylerdir. Bunlar, **Allah**'ın dilediği zaman elimizden çıkacak ve onun dilediği kimselerin ellerine gidecektir. Emanetleri yerine iade ettiğimiz zaman bizim için ne kusur, ne de utanacak bir şey söz konusudur. Ancak kusur ve utanılacak olan, bu emanetler bizden alındığı zaman üzüntü duymamızdır. Ayrıca bu şekilde hareket etmek nimeti inkârdır, çünkü nimeti veren için gerekli olan şükürün en azı, emanetini seve seve kendisine iade etmektir. O, geri istediği zaman, hemen bunu yerine getirmektir. Özellikle bize emanet olarak verdiği en üstün şeye karşılık, ondan çok aşağı olanı geri alırsa... (**el-Kindi**), «en üstün şeyden, hiçbir elin ulaşamadığı ve onda bize kimsenin ortak olmadığı şeyi kastediyorum» der. Yani bu en üstün şey, nefis, akıl ve bize verilip geri alınmayacak olan faziletlerdir. (**el-Kindi**), şöyle devam eder : Adalet nasıl gerektiriyorsa öylece az ve aşağı olanı geri alırsa, çok ve üstün olanı bırakmış olur. Kaybettığımız her şey için üzülmemiz gerekirse, ebediyen üzgün olmamız icap eder. O halde akıllı kimsenin zarar ve acı veren şeyleri düşünmemesi ve gücü yettiği kadar az servet edinmesi gerekir, çünkü servetin kaybedilmesi üzüntülere yol açmaktadır.

Sokrat'a neşeli ve az üzüntülü oluşunun sebebi sorulduğunda, «çünkü ben, kaybedince üzüleceğim şeylere sahip olmam» dediği rivayet edilir.

Buraya kadar nefse ait hastalıkların önemli türlerini anlattık, bu hastalıkların tedavi yollarına işaret ettik ve nefsin bunlardan nasıl kurtulacağını gösterdik. Kendisini seven ve acılarla tehlikelerden kurtulmak için çalışan akıllı bir kimsenin, bu hastalık türlerinin içine giren diğer hastalıkları araş-

tırması, bunların karşıtlarını teşkil eden ve **Allah**'a yönelen tedavi yollarıyla nefsini şifâya kavuşturması güç değildir. Başarı çalışmakla olur ve bunlar birbirine bağlıdır.

Burada yedinci bölüm ve dolayısıyla kitap sona ermiştir. Övgü, âlemlerin Rabbi olan **Allah**'a mahsusdur. Salat ve selam, Peygamberimiz **Hızır Muhammed**'e onun aile fertlerine ve bütün arkadaşlarına olsun! Bize **Allah** yeter ve o, ne güzel yardımcıdır!

